

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΜΟΥΣΕΙΟΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΕΠΙΛΟΓΗΣ

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΑΛΕΞΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ

**ΣΤΟ ΔΡΟΜΟ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΚΗΣ ΙΣΧΥΟΣ
ΤΑ ΔΙΔΥΜΑ ΚΑΣΤΡΑ
ΤΟΥ ΡΙΟΥ ΚΑΙ ΑΝΤΙΡΡΙΟΥ**

Διπλωματική εργασία που εκπονήθηκε με την επίβλεψη
της κυρίας Μπίλης Βέμη, λέκτορος
και της διδάσκουσας κυρίας Κατερίνας Μπίχτα.

Βόλος 2004

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ & ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 7750/1
Ημερ. Εισ.: 18-11-2009
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ – ΠΣΕ – ΜΕ
2004
ΑΛΕ

ΣΤΟ ΔΡΟΜΟ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΚΗΣ ΙΣΧΥΟΣ
ΤΑ ΔΙΔΥΜΑ ΚΑΣΤΡΑ ΤΟΥ ΡΙΟΥ ΚΑΙ ΑΝΤΙΡΡΙΟΥ

Η διπλωματική εργασία με τίτλο «*Στο δρόμο της Βενετικής ισχύος, τα δίδυμα κάστρα του Ρίου και Αντιρρίου*» εκπονήθηκε σύμφωνα με το άρθρο 12 του Κανονισμού Λειτουργίας του Προγράμματος Σπουδών Επιλογής «Μουσειοπαιδαγωγική Εκπαίδευση». Η επιλογή του θέματός μου έγινε από κοινού με την κυρία Μπίλη Βέμη, λέκτορα του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και τη συμφωνία της διδάσκουσας κυρίας Κατερίνας Μπίχτα τις οποίες ευχαριστώ θερμά για την καθοδήγηση και τη βοήθειά τους

Ευχαριστίες οφείλω, επίσης, στην κυρία Γεωργοπούλου D' Amico, τη Διευθύντρια Τεχνικών Υπηρεσιών του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και συντονίστρια του προγράμματος «Κάστρων Περίπλους» για τις βιβλιογραφικές της υποδείξεις., καθώς και στην κυρία Γεωργοπούλου–Βέρρα, Έφορο της 6^{ης} Εφορίας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, στην κυρία Αφέντρα Μουτζάλη, αρχαιολόγο της ίδιας Εφορίας, στον κύριο Γιώργο Σμύρη, αρχιτέκτονα και μελετητή του κάστρου του Αντιρρίου για τη διάθεση χρήσιμου πληροφοριακού υλικού. Σημαντική ήταν η παραχώρηση πρωτότυπων σχεδίων από τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη την οποία και γι' αυτό ευχαριστώ.

Στη Ντίνα και την Αντριάνα
Στον Θανάση

ΠΕΡΙΛΗΨΗ. Στη διπλωματική εργασία εξετάζονται δύο ιστορικά μνημεία, τα κάστρα του Ρίου και του Αντιρρίου, τα οποία ανεγέρθηκαν στα τέλη του 15ου αιώνα στην περιοχή της σύγκρουσης πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων των Ενετών και των Οθωμανών Τούρκων. Τα κάστρα εξετάζονται στο πλαίσιο της οχυρωτικής τεχνικής την εποχή της ανέγερσής τους από τους Τούρκους καθώς και της εποχής της ανακατασκευής τους από τους Ενετούς την περίοδο που αυτοί ίδρυσαν το βασίλειο του Μορέως (1685-1715). Η Ενετική κυριαρχία στην Ανατολική Μεσόγειο και ειδικότερα στην Πελοπόννησο είναι το κύριο πεδίο ιστορικής αναφοράς στο οποίο εντάσσονται με το συγκεκριμένο τους ρόλο τα δύο φρούρια. Στόχοι της εργασίας η προβολή του αιτήματος της διάσωσης και της ανάδειξής τους και η τεκμηρίωση παραμέτρων του ιστορικού χώρου των μνημείων που θα βοηθούσε στη διαδικασία της ερμηνείας τους.

Εικ.1. Χαλκογραφία του Giacomo de Rossi του 1687 που αποδίδει την κατάκτηση των «Δαρδανελίων της Ναυπάκτου» από τη Βενετία το ίδιο έτος.

Δομή της εργασίας

Στην εργασία αυτή υπάρχουν η εισαγωγή, τρία κεφάλαια ανάλυσης και τα συμπεράσματα.

Στην εισαγωγή εξηγείται η επιλογή του θέματος και του ιστορικού πλαισίου στο οποίο η προβληματική του θέματος εντάσσεται.

Στο κεφάλαιο Α΄ παρουσιάζονται οι κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές και γεωστρατηγικές συνθήκες μέσα από τις οποίες διαμορφώθηκε και αναπτύχθηκε η Δημοκρατία του Αδρία, η Βενετία, και πώς αυτή αναπόφευκτα ήλθε σε σύγκρουση με την Οθωμανική αυτοκρατορία (15^{ος}-18^{ος} αιώνας).

Στο κεφάλαιο Β΄ εξετάζεται η οχυρωτική τεχνική τη βυζαντινή περίοδο και οι επαναστατικές αλλαγές που επέρχονται από τη νέα πολεμική τεχνολογία του 15^{ου} αιώνα.

Στο κεφάλαιο Γ΄ εξετάζονται τα δύο ιστορικά μνημεία, τα κάστρα Ρίου και Αντιρρίου, αναλυτικά. Περιγράφονται κατά οικοδομικές φάσεις και δίνεται η σημερινή τους κατάσταση. Διερευνάται, επίσης, ο ευρύτερος πολιτικός, οικονομικός και κοινωνικός χώρος στον οποίο εντάσσονται τα μνημεία κατά την εποχή της οριστικής τους διαμόρφωσης, δηλαδή κατά τη β΄ Ενετοκρατία στην Πελοπόννησο (1685-1715).

Ακολουθούν στο κεφάλαιο Δ΄ τα συμπεράσματα και οι προτάσεις για ανάδειξη και πολιτιστική διαχείριση. Τα κάστρα, που έχουν ιστορίες να πουν, μπορούν να συμβάλουν στην αυτοπροσανατολιζόμενη μάθηση και συνδεδεμένα με τη νέα γέφυρα μορφοποιούν έναν πολιτιστικό διάδρομο με πολλαπλή σημασία.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	5
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄	
ΒΕΝΕΤΙΑ, ΜΙΑ ΝΑΥΤΙΚΗ ΠΟΛΗ- ΚΡΑΤΟΣ	6-45
1. Η πόλη. Οι κάτοικοι	6-14
2. Το σύστημα διακυβέρνησης	14-20
α) Από το δουκάτο στην κοινότητα	14-18
β) Η καθεστωτική δομή	18-20
3. Το εμπόριο	21-30
α) Το εμπόριο στην Αδριατική και την ενδοχώρα	23-24
β) Το εμπόριο στην Ανατολή	24-30
4. Το οχυρωματικό δίκτυο	31-41
5. Η Οθωμανική απειλή. Οι πρώτες συγκρούσεις	41-45
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄	
ΟΧΥΡΩΤΙΚΗ ΤΕΧΝΙΚΗ	46-56
1. Η οχυρωτική στο Βυζάντιο	46-47
2. Η εξέλιξη των οχυρώσεων μετά την καθιέρωση των πυροβόλων όπλων	48-56
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄	
ΡΙΟΝ – ΑΝΤΙΡΡΙΟΝ. Ο ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ Ο ΧΡΟΝΟΣ	57-118
1. Γεωγραφία	57-60
2. Ιστορία	61-62
3. Τα Κάστρα Ρίου και Αντιρρίου	63-104
α) Ορολογία	63
β) Γενικά	63
γ) Περιγραφή – Τυπολογία – Οικοδομικές φάσεις	64-104
i. Κάστρο του Ρίου	64-83
ii. Κάστρο του Αντιρρίου	84-102
iii. Συμπεράσματα	103-104
4. Πολιτική – Οικονομική – Κοινωνική διερεύνηση του ευρύτερου χώρου των μνημείων κατά τη β΄ Ενετοκρατία	
Όψεις της ζωής στη Βορειοδυτική Πελοπόννησο	105-115
5. Η τύχη των κάστρων έκτοτε	116-118
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄	
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΣΧΟΛΙΑ – ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	119-122
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ – ΕΡΓΑΛΕΙΑ	124
ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ	125-127
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΧΑΡΤΩΝ	128-133
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	134-138

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τρεις προκλήσεις προσανατόλισαν τη θεματική της διπλωματικής εργασίας: η εποχή, η μετά την κατάλυση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας που παραμένει στο περιθώριο του ιστορικού ενδιαφέροντος, θύμα μιας *damnatio memoriae*, αν και αποκρυσταλλώνει τη φυσιογνωμία του νέου ελληνισμού· η Γαληνοτάτη δημοκρατία της Βενετίας, που στη σκέψη των περισσοτέρων περιορίζεται στην ακτινοβολία της πόλης της λιμνοθάλασσας, αν και στήριξε τη δύναμη και τα πλούτη της στον ιστό οχυρωμένων εμπορικών βάσεων που έπλεξε στις κατακτημένες απ'αυτήν ελληνικές χώρες· και τα μνημεία οχυρωματικής τεχνικής της εποχής, τα κάστρα, που υπηρέτησαν εθνικά, στρατιωτικά, διοικητικά, οικονομικά συμφέροντα, αλλά ως μνημεία είναι παραμελημένα παρά την προφανή πολιτισμική τους αξία.

Σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο διαμορφώθηκε το θέμα της μελέτης που ενισχύθηκε και από μια προσωπική συναισθηματική διάθεση. Πάντα με συγκινούσαν τα κάστρα. Ίσως γιατί είναι φορτωμένα με τις οδύνες του πολέμου και του χρόνου, αφημένα στις πληγές των εχθρών, των καιρών και της αδιαφορίας. Άλλα μνημεία της πατρίδας μας είναι δημιουργήματα εποχών πνευματικής ωριμότητας, οικονομικής ευεξίας, τολμηρών αναζητήσεων, θρησκευτικής ανάτασης, ενώ τα κάστρα είναι η υλοποίηση της αγωνίας και του αγώνα, της εθελοντικής ή καταναγκαστικής εργασίας, της πικρίας της ήττας ή του θριαμβικού αισθήματος της νίκης. Ως μάρτυρες τόσων γεγονότων έχουν αφ'εαυτών το δικαίωμα να τα σεβόμεθα ως μνημεία και μάλιστα ανεξάρτητα από την απόλυτη αρχιτεκτονική τους αξία.

Στη γενέθλια πόλη υπάρχουν δύο κάστρα. Το κάστρο της Πάτρας για καιρό κάποιοι επέμεναν ότι πρέπει να γκρεμιστεί, για να αποκτήσει η πόλη ένα μεγάλο πάρκο. Το κάστρο του Ρίου ανεμοδαρμένο παραστέκει στο ακρωτήριο του. Η ζεύξη Ρίου-Αντιρρίου, όμως, που η σύγχρονη τεχνολογία ολοκληρώνει, θεωρώ ότι είναι μια ευκαιρία να σωθούν και να αναδειχθούν τα δύο κάστρα του Στενού, στην Αχαϊκή και Αιτωλική ακτή, σε καινούργιους ρόλους, φύλακες της επικοινωνίας των ανθρώπων σε έναν πολιτιστικό διάδρομο διαχρονικό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΒΕΝΕΤΙΑ, ΜΙΑ ΝΑΥΤΙΚΗ ΠΟΛΗ-ΚΡΑΤΟΣ

Ανάμεσα στις πολλές πολιτείες των ανθρώπων, η Βενετία, στέκει ως σύμβολο της ωραιότητας, της αποτελεσματικής διακυβέρνησης, του κοινοτικά ελεγχόμενου καπιταλισμού. Το εξαιρετικό φυσικό περιβάλλον της έδωσε τη μοναδική γοητεία. Το υδάτινο φόντο δέθηκε με μια αριστοκρατική παράδοση ελευθερίας. Δεν είχε τείχη, αλλά τη λιμνοθάλασσα, δεν είχε πολιτειακή φρουρά, αλλά τους εργάτες του κεντρικού της ναυπηγείου, ούτε γη για στρατιωτικές ασκήσεις και παρελάσεις, αλλά τη θάλασσα. Τα πλεονεκτήματα της θέσης της ενθάρρυναν τον οικονομικό της προσανατολισμό.

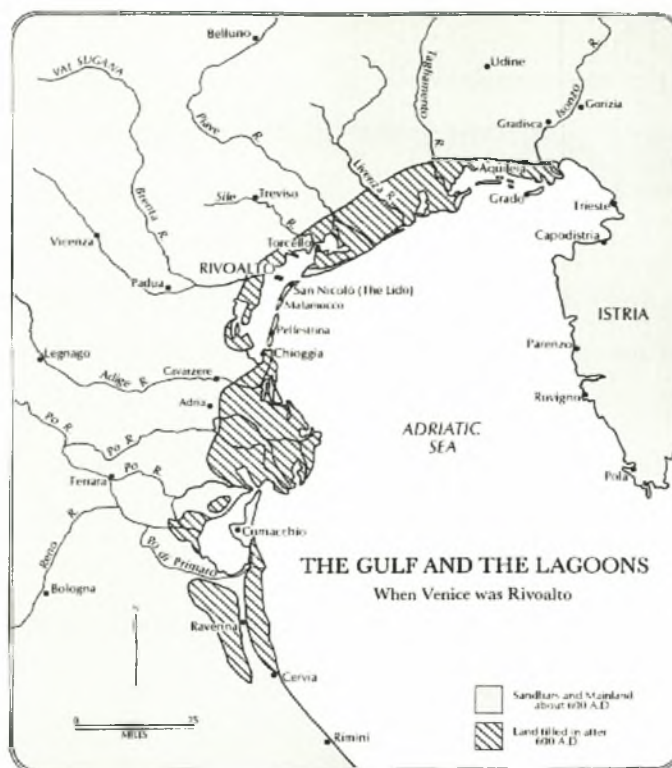
Από τον 6^ο μ.Χ. αιώνα έως το τέλος του 18^{ου} οι Ενετοί ήταν ξεχωριστός λαός¹. Μέχρι το 1000 μ.Χ. ήσαν βαρκάρηδες και μαουνιέρηδες που οδηγούσαν τα μικρά τους σκάφη στις λιμνοθάλασσες, πάνω – κάτω στα κανάλια και τα ποτάμια της ενδοχώρας (εικ.2). Μετά το 1000 μ.Χ. έγιναν ναυτικό έθνος που έπλεε, εμπορευόταν και πολεμούσε σε πολλά μέρη της Μεσογείου, από τα ποτάμια της νότιας Ρωσίας ως τη Μάγνη. Τελικά, η Βενετία, έγινε μια πόλη μαστόρων, αξιωματούχων και λίγων αριστοκρατών, μια πόλη πασίγνωστη για τη χειροτεχνία της, την οικονομική της ανάπτυξη και τον τρόπο διακυβέρνησής της.

1. Η πόλη. Οι κάτοικοι.

Η Βενετία σχηματίστηκε με τη συνένωση πολλών μικρότερων κοινοτήτων.² Μεταξύ του 900 και 1100, καθώς οι Ενετοί στρέφονταν από τα ποτάμια προς την ανοικτή θάλασσα, ίδρυσαν ένα συγκρότημα ενοριών γύρω από την αγορά του Ριάλτο και το παλάτι του Δόγη που εξουσίαζε όλη τη λιμνοθάλασσα. Τυπικά κάθε ενορία ήταν

¹ Ποιοι ήσαν οι Ενετοί και από πού προέρχονται δεν είναι εξακριβωμένο. Ότι ήσαν μετανάστες είναι γενικά αποδεκτό. Υπάρχουν τρεις αντικρουόμενες θεωρίες για τη χώρα προέλευσής τους. Ο Στράβων μιλά για Ενετούς Αρμορίου από το Μπρεστ της Βρετανίας, άλλη θεωρία τους ονομάζει Ενετούς Σαρμάτιους, πλάνητες από τις ακτές της Βαλτικής. Η πλέον βαρύνουσα άποψη τους ονομάζει Ενετούς Παφλαγόνες, μετανάστες από τη Μικρά Ασία. Συγκεκριμένες παραδόσεις γλωσσικές και ενδυματολογικές, όπως ο Φρυγικός σκούφος, ο μανδύας, τα κοντοκουρεμένα μαλλιά συνηγορούν. Να'ναι γι αυτό προσανατολισμένοι στα Ανατολικά; Απέναντι σ' αυτές τις θεωρίες η γενική στάση του Στράβωνα πρέπει να υιοθετηθεί: Neque ego pro certo tamen adfirmo (όμως εγώ δεν επιβεβαιώνω ως αληθές). Brown Horatio, *The Venetian Republic*, London, The Temple Primers, 1802, σ.σ. 8-10.

² Lane, C. Frederic, *Venice A Maritime Republic*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1973, σ.σ. 11-21.

Εικ. 2: Βενετία. Θάλασσα και λιμνοθάλασσα.

Εικ. 3: Campo Sant' Angelo του Canaletto.

σε ξεχωριστό νησί. Η κεντρική πλατεία είχε την εκκλησία στη μια της άκρη και στην άλλη την αποβάθρα. Στις δύο άλλες πλευρές υψώνονταν κυρίως οι κατοικίες των μεγάλων οικογενειών, που είχαν προικοδοτήσει και την εκκλησία, αλλά ανάμεσά τους και οι ταπεινές κατοικίες των φτωχότερων.

Κάθε ενορία ήταν ταυτόχρονα διακριτή αλλά και συστατικό μέλος του συνόλου. Γύρω στο 1200 η Βενετία αριθμούσε περίπου 60 ενορίες, η κάθε μία με τον προστάτη της Άγιο, το ψηλό κωδωνοστάσιο, την αγορά, τα τοπικά έθιμα και τους εξέχοντες πολίτες της (εικ. 3). Οι ενορίες συνδέονταν με κανάλια, μονοπάτια και ξύλινες γέφυρες και οι γειτονιές των ανθρώπων ήταν συναισθηματικά δεμένες και ζωντανές. Ζώνες με εξειδικευμένες λειτουργίες συνδέονταν από κύριες αρτηρίες, όπως το Μεγάλο κανάλι, αλλά υπήρχαν και ήσυχες περιοχές που έκαναν τη Βενετία μια πόλη όπου μπορούσες να φτιάξεις τη ζωή σου, αλλά και να τη ζήσεις (Εικ.4).

Εικ.4: Η Βενετία το 1500. Ξυλογραφία.

(1) San Nicolo dei Mendicoli (2) Rio Marin, κέντρο βιομηχανίας υφασμάτων (3) Santa Maria dei Frari, των Φραγκισκανών (4) Το Rialto (5) Εβραϊκή συνοικία (6) Γερμανικές αποθήκες (7) Η εμπορική οδός (8) Bacino San Marco, εσωτερικό λιμάνι (9) San Michele, το κοιμητήριο (10) San Zanipolo, των Δομηνικανών (11) Tana και Arsenale, εργοστάσιο караβόσκων και Ναυπηγείο (12) San Pietro di Castello, η έδρα του Επισκόπου και μετά το 1451 του Πατριάρχη.

Το σπουδαιότερο κέντρο αναπτύχθηκε γύρω από το palazzo ducale. Πολλοί ευγενείς έχτισαν εκεί τις κατοικίες τους για να είναι κοντά στο κέντρο της διακυβέρνησης και στις σημαντικότερες εκκλησίες της πόλης. Τον 9^ο αιώνα δυο Ενετοί έμποροι ανέφεραν στο Δόγη τους πως έφεραν από την Αλεξάνδρεια το λείψανο του Ευαγγελιστή Μάρκου. Ο Δόγης έχτισε δίπλα στο παλάτι του εκκλησία που του αφιερώθηκε. Αργότερα παλάτι και εκκλησία ξαναχτίστηκαν μεγαλοπρεπέστερα, το δε κωδωνοστάσιο γύρω στο 1150 είχε ύψος 60 μέτρα. Το καμπαναριό δεν πληροφορούσε μόνο για την ώρα της μέρας και της νύχτας, αλλά ήταν και ο φάρος για τα πλοία : τη νύχτα με τη φωτιά που άναβε, την ημέρα με τη λάμψη του επιχρυσωμένου οβελίσκου του.

Ο χώρος μπροστά από την εκκλησία του Αγίου Μάρκου πλακοστρώθηκε και δημιουργήθηκε η Piazza, η πλατεία, ενώ η τάφος ψαρέματος δίπλα και κατά μήκος του παλατιού επιχωματώθηκε, στρώθηκε με πλάκες και αποτέλεσε την Piazzetta, τη μικρή πλατεία. Τις καθημερινές οι χειροτέχνες παρέτασσαν τους πάγκους με την πραμάτεια τους, οι αξιωματούχοι έδιναν άδειες εμπορίας και συγκέντρωναν φόρους. Τις γιορτινές ημέρες εκεί γίνονταν οι εκδηλώσεις (Εικ.5).

Εικ. 5: Η Λιτανεία του Σκηνώματος στη Piazza San Marco, του Gentile Bellini (1496).

Στην άλλη άκρη της Piazzetta ήταν το εμπορικό κέντρο του εσωτερικού λιμανιού (Bacino San Marco), που από το μώλο (Molo, μπροστά από το παλάτι του Δόγη) έφτανε ως το νησάκι που βρισκόταν η μονή του San Giorgio Maggiore και όπου τώρα βρίσκεται το τελωνείο. Για αιώνες δεν υπήρχε τελωνείο, αλλά τα μεγάλα πλοία αγκυροβολούσαν στο Molo ή πίσω από το παλάτι του Δόγη και ξεφόρτωναν τα εμπορεύματά τους σε μαούνες. Ο καπετάνιος έπρεπε να έχει ειδική άδεια. Τα εμπορεύματα, όπως για

παράδειγμα το αλάτι που ήταν κρατικό μονοπώλιο, τοποθετούνταν στην κρατική αποθήκη, ενώ τα άλλα στις αποθήκες των εμπόρων.

Η κυριότερη αρτηρία που από τη θάλασσα οδηγούσε μέσα στην πόλη ήταν το Canale Grande όπου μπορούσε να πλεύσει ένα πλοίο έως και διακοσίων τόνων. Οι όχθες του έγιναν περιοχή προνομιούχου διαμονής και τα παλάτια που χτίστηκαν δίνουν ακόμα μεγαλοπρέπεια. Γύρω από την ξύλινη γέφυρα του Ριάλτο η κυκλοφορία ήταν πολύ πυκνή (εικ. 6).

Εικ. 6: Η ξύλινη γέφυρα του Rialto, του Carpaccio.

Το Ριάλτο έγινε το κέντρο του χονδρεμπορίου και το σημείο συνάντησης εμπόρων από πολλά έθνη: Βενετών με τα μπαχαρικά και τα μετάξια της ανατολής, Λομβαρδών και Φλωρεντινών με τα υφάσματα και τα μέταλλα, Γερμανών και πολλών άλλων. Για τις εμπορικές συμφωνίες υπήρχαν αργυραμοιβοί που έβαζαν τα τραπεζάκια τους στον πρόναο του Αγίου Ιακώβου. Μετά τον 13^ο αιώνα, αφού μετακινήθηκε η αγορά ψαριών, κρέατος και άλλων προϊόντων ο χώρος έγινε αποκλειστικά περιοχή υψηλής οικονομικής διαπραγμάτευσης που κυρίως αφορούσε ναυτικές μεταφορές μεγάλων φορτίων και μακρινών αποστάσεων.

Τα ναυπηγεία, η μεγαλύτερη μεσαιωνική βιομηχανία της Βενετίας βρίσκονταν προς το Lido. Το 1104 η κυβέρνηση έχτισε περιτοιχισμένο κτίσμα κατασκευής όπλων μα κυρίως πλοίων, το Arsenale.³ Δίπλα του το κρατικής ιδιοκτησίας εργοστάσιο σχοινιών και συρματοσχοινών (Tana). Το 1580 που ανακατασκευάστηκε, είχε χώρο μήκους 316 μέτρων για το στρίψιμό τους. Άλλα μεγάλα ναυπηγεία υπήρχαν μακρύτερα σε νησάκια της λιμνοθάλασσας (εικ. 7).

Τα νησιά της λιμνοθάλασσας έγιναν βιομηχανικές ζώνες με εξειδικευμένες λειτουργίες. Εξαιρετικό παράδειγμα το Murano, όπου μεταφέρθηκε η υαλοουργία το 1292 για να μην υπάρξει κίνδυνος πυρκαγιάς στην πόλη (εικ. 8).

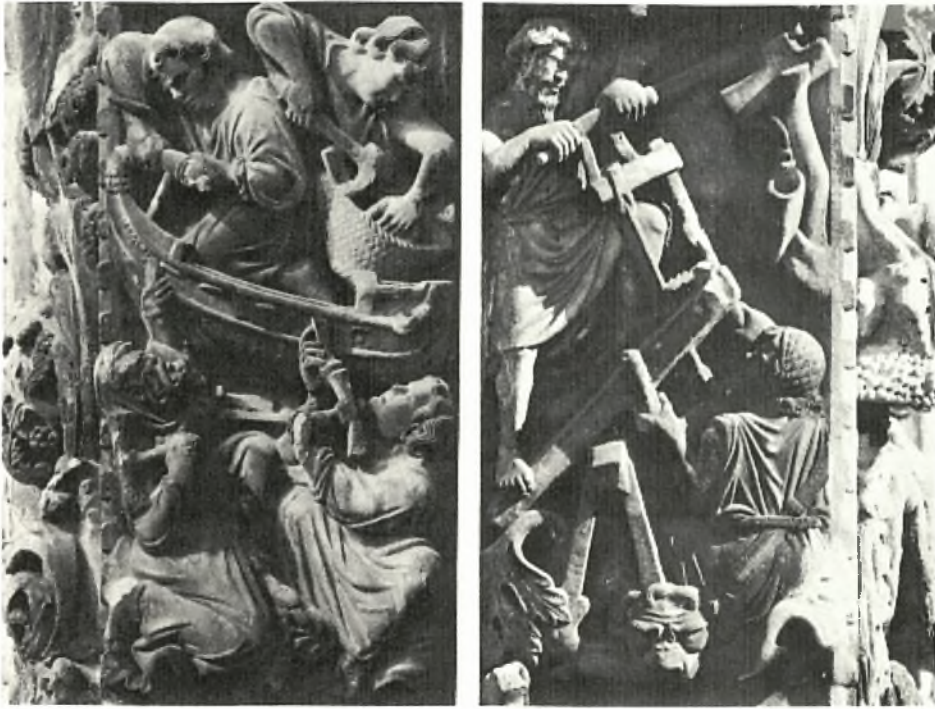
Τα κανάλια και η λιμνοθάλασσα ανακουφίζονταν από τα κυκλοφοριακά και αποχετευτικά προβλήματα όσο η παλίρροια τα ανανέωνε με αλμυρό νερό. Η σεληνιακή παλίρροια ανέβαζε τη στάθμη κάτι λιγότερο από ένα μέτρο και άλλο τόσο σε

³ Ο Δάντης σύγκρινε το ναυπηγείο της Βενετίας και τους εργάτες του με την κοσμοβριθή Κόλαση στο Canto 21 στίχοι 7-18:

* «Quale nell' arzanà de' Viniziani
bolle l' inverno la tenace pece
a rimpalmare i legni lor non sani,
-che navicar non ponno ; in quella vece
chi fa suo legno novo e chi ristoppa
le coste a quel che più v'aggi fece ;
chi ribatte da proda e chi da poppa ;
altri fa remi e altri volge sarte ;
chi terzeruolo e artimon rintoppa-
tal, nom per foco, ma per divin' arte,
bollia là giusto una pegola spessa,
che 'nviscava la ripa d' ogni parte. »

Και καθώς οι Βενετοί θα βράζουν μέσα στο οπλοστάσιό τους,
οι μπάλες από πίσσα στο καταχείμωνο, άκαμπτες
θα 'ναι και σκληρές σαν ξεραμένη κόλλα,
θα τσουρουφλίζουν τα πλοία, χαλνώντας
και στραβώνοντας τα ξύλινα πλευρά τους
και πλεύσιμα δεν θα 'ναι πια, αλλά το αντίθετο,
άλλα με ματίσματα στα πλευρά τους
κι άλλα με καινούριο και πανούργο τρόπο
ξαναφτιαγμένα, με άμορφα κουπιά πεταχτά σκοινιά
θα ρίχνουν, άλλοι θα στρίβουν και θα τεντώνουν
και κάποιοι με τα σφυριά θα κοπανάν
στην πρύμνη και στην πλώρη,
ή τα πανιά θα προσπαθούν να φτιάξουν
με δυσκολία μεγάλη τραβώντας τα βαρούλκα.
Έτσι κι όχι απ' τη φωτιά, αλλά από θεϊκή
- ποιος ξέρει - τέχνη
έβραζε πηχτή η πίσσα εκεί κάτω,
κι από κάθε πλευρά ήταν ένας βόρβορος ξέχειλος από λάσπη.

*Dante, Alighieri : "Inferno" ,translated into English by Laurence Binyon, Macmillan and CO. Limited, St Martins street London, 1933, απόδοση στα ελληνικά της γράφουσας.

Εικ. 7: Εργάτες του Ναυπηγείου, απεικόνιση στην κεντρική θύρα του ναού του San Marco

Εικ. 8: Υαλουργοί στο Murano.

ακανόνιστα χρονικά διαστήματα η στάθμη ανέβαινε για άλλους λόγους, όπως οι βροχοπτώσεις στη βόρεια Αδριατική. Όταν ιδρύθηκε η πόλη στο Rivoalto τα νησιά υψώνονταν ασφαλή πάνω από τα επίπεδα της παλίρροιας. Ωστόσο γεωλογικές δράσεις αιώνων έχουν ως αποτέλεσμα σήμερα η γη να βυθίζεται και η θάλασσα να υψώνεται.

Μόλις ένα πλοίο περνούσε στις αμμώδεις λωρίδες (lidi) που χώριζαν θάλασσα και λιμνοθάλασσα, ήταν ασφαλές από την τρικυμία. Τα κύρια περάσματα (εικ. 2) ήταν τρία : της Chioggia, του Malamocco, του San Nicoló (Porto di Lido σήμερα). Υπήρχαν υπεύθυνοι αξιωματούχοι για την ασφάλεια του λιμανιού και ένας Ναύαρχος, δύο φάροι, πιλότοι που οδηγούσαν τα καράβια εντός του λιμανιού, οι οποίοι μάλιστα ήταν οργανωμένοι σε μια προνομιούχα συντεχνία και οπωσδήποτε ήταν Ενετοί.

Μια άλλη, εντυπωσιακή, υπηρεσία του λιμανιού ήταν το Λοιμοκαθακτήριο (Lazzaretto). Σε αυτό έμεναν σε καραντίνα για 40 ημέρες όλα τα πληρώματα πλοίων, ύποπτα μόλυνσης από πανώλη.

Η πανώλη – ο μαύρος θάνατος – επηρέασε καταλυτικά την πληθυσμιακή σύνθεση της Βενετίας. Το 1200 η Βενετία αριθμούσε 80.000 ψυχές και έναν αιώνα αργότερα 160.000. Ήταν ήδη μια από τις μεγαλύτερες Ευρωπαϊκές πόλεις με το Παρίσι να πλησιάζει τις 100.000 πληθυσμό, ενώ το Μιλάνο, η Φλωρεντία, η Νάπολη και το Παλέρμο συναγωνίζονταν τη Βενετία.

Η πνευμονική και η βουβωνική πανώλη έφτασε στην Ιταλία από την Ανατολή. Λέγεται ότι οι Τάταροι ήταν υπεύθυνοι, όταν πολιορκώντας το 1347 πόλη της Κριμαίας, εμπορικό σταθμό Βενετών και Γενοβέζων, μόλυναν τους υπερασπιστές κατοίκους για να τους εξασθενήσουν, ενώ τα ποντίκια των πλοίων έγιναν οι αποτελεσματικοί φορείς της νόσου πίσω στην Ιταλία. Τους επόμενους 18 μήνες τα 3/5 των κατοίκων της Βενετίας πέθαναν. Η επιδημία κράτησε δύο χρόνια και άλλες δύο εκδηλώθηκαν το 1575-77 και το 1630-31.

Η μείωση του πληθυσμού αντιμετωπιζόταν με μετακίνηση πληθυσμών από την Ιταλική ενδοχώρα. Η λιμνοθάλασσα και οι ευκαιρίες της τους είλκυαν, ενώ οι Βενετικές αρχές τους ενθάρρυναν, για να ανανεώνουν τις επιχειρήσεις και να αυξάνεται ή να ισοφαρίζεται, τουλάχιστον, η εισπραξη φόρων.

Εξάλλου πολλοί Έλληνες και Δαλματοί ναυτικοί, αλλά και έμπειροι τεχνίτες και ειδικευμένοι εργάτες μετανάστευαν στη Βενετία και σύντομα γίνονταν Βενετοί πολίτες που απολάμβαναν όλα τα δικαιώματα. Σιγά – σιγά η χειροτεχνική εργασία, η εμπορική δραστηριότητα, η κυβερνητική θέση γίνονταν ελκυστικότερες μορφές ζωής και η Βενετία μετά τον 13^ο αιώνα από έθνος ναυτικό θα γίνει έθνος ειδικευμένων τεχνιτών.

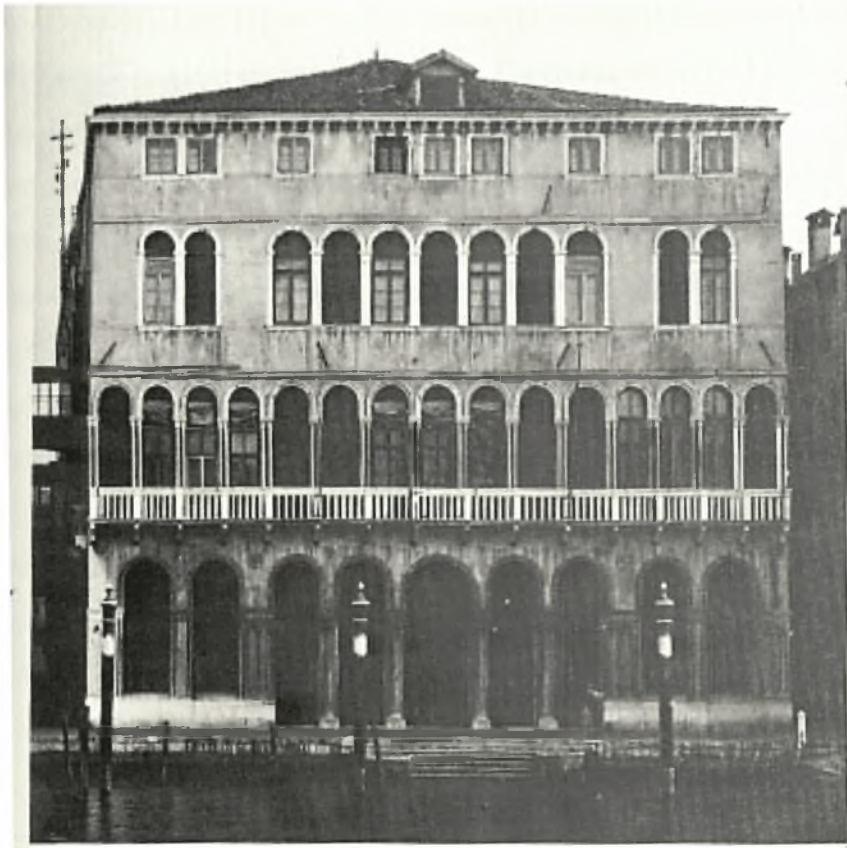
Μετά το 1300 η τάξη των ευγενών αριθμούσε 1200 άνδρες σε περίπου 150 οικογένειες. Στα μέσα του 16^{ου} αιώνα κορυφώθηκε σε 2.500 άνδρες αποτελώντας το 6% του πληθυσμού, στη συνέχεια όμως οι ευγενείς άρχισαν να μειώνονται και αριθμητικά και ως ποσοστό επί του συνόλου. Οι οικογένειες των ευγενών είλκαν την καταγωγή τους από ευγενείς οικογένειες των Ρωμαϊκών πόλεων και τότε ονομάζονταν *longhi* (παλιές οικογένειες), άλλες ήταν «νεότερες», *curti*. Η αναγνώριση τίτλου ευγενείας συνέβη κατά τον 11^ο, 12^ο και λιγότερο τον 13^ο αιώνα. Οι ευγενείς δεν είχαν σαφώς καθορισμένα πολιτικά και νομικά δικαιώματα και σε κάθε περίπτωση δεν διαχωρίζονταν από την κοινότητα.

Από τον 12^ο έως τον 18^ο αιώνα η Βενετία ήταν ουσιαστικά μια πόλη – κράτος. Απέκτησε ναυτική δύναμη, συνδέθηκε χαλαρά με αυτοκρατορίες, ανέπτυξε μια συνεκτική κοινωνική και πολιτική δομή και εξαιρετικούς οικονομικούς θεσμούς, ενώ ακόμα και την περίοδο των εθνικών κρατών θα διατηρήσει μερίδιο ισχύος.

2. Το σύστημα διακυβέρνησης

α) Από το δουκάτο στην κοινότητα

Το αίσθημα της αυτοτέλειας και της απόλυτης δικαιοδοσίας των αρχών πάνω σε όλους τους κατοίκους της λιμνοθάλασσας διακρίνει τη Βενετία από τις άλλες Ιταλικές πόλεις-κράτη (Γένοβα, Φλωρεντία). Προέρχεται αναμφισβήτητα από πολιτικές συμπεριφορές της εποχής που η Βενετία ήταν τμήμα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, από τις παραδόσεις της οποίας δεν υπήρξε απότομη διακοπή (εικ.9). Το αίσθημα της πολιτικής κυριαρχίας ενισχύθηκε με ένα μύθο πρωταρχικής ανεξαρτησίας και αυτοδιοίκησης. Άλλες Ιταλικές πόλεις αναγνώριζαν μια θεωρητική κυριαρχία στον αυτοκράτορα ή στον Πάπα, ενώ οι Ενετοί νομιμοποιούσαν την εξουσία τους στο ότι εξέφραζε την κοινή τους θέληση. Ο Andrea Dandolo, Δόγης και χρονικογράφος του 14^{ου} αιώνα, αποσιωπά πως ο πρώτος Δόγης της Βενετίας ήταν Βυζαντινός αξιωματούχος. Παρουσιάζει τους Ενετούς να συγκεντρώνονται το 697 μ.Χ. και να αποφασίζουν μαζί ευγενείς και κοινός λαός τον ηγέτη τους – δούκα ή δόγη – που θα αντικαθιστούσε τους αξιωματούχους που έως τότε καλούσαν δήμαρχους (*tribuni*).

Εικ. 9: Το Palazzo Dandolo-Frasetti. Οι δύο κάτω όροφοι είναι Βυζαντινού αρχιτεκτονικού στυλ.

Εικ. 10: Το λιοντάρι του Αγίου Μάρκου.

Η λατρεία του Αγίου Μάρκου ενδυνάμωσε το αίσθημα της ανεξαρτησίας. Ο Andrea Dandolo ξεκινά το χρονικό του με το πώς ο Ευαγγελιστής μια νύχτα με τρικυμία βρήκε καταφύγιο στη θέση που αργότερα θα ανεγειρόταν ο ναός του.

Η κατοχή του σκηνώματός του, που έφεραν δύο Ενετοί έμποροι από την Αλεξάνδρεια, επιβεβαίωσε πως ο Άγιος ήταν ο μέγας προστάτης τους και η λατρεία του έγινε συμβολική έκφραση της αμοιβαίας τους νομιμοφροσύνης και ενότητας. Εξάλλου το σκηνώμα παρεδόθη στον δόγη και όχι στον επίσκοπο και ο ναός που του αφιερώθηκε ήταν το ιδιωτικό παρεκκλήσι του δόγη. Ο δόγης και οι αρχές διαχειρίζονταν τα πλούτη της πολιτείας του Αγίου Μάρκου και το λιοντάρι του Αγίου Μάρκου συμβόλιζε τη δύναμη και τη δόξα της Βενετίας (εικ. 10).

Η δημοκρατικότητα της πολιτείας καταφαινεται στην εκλογή του δόγη από τη λαϊκή συνέλευση και στην υποβολή των νόμων για έγκριση από το λαό (populus). Από τις δύο θεωρίες νομιμοποίησης της εξουσίας κατά το Μεσαίωνα, η μία αναγνώριζε τον ηγεμόνα ως εντολοδόχο του Θεού, ενώ η δεύτερη αναγνώριζε ως υπέρτατη την εξουσία της κοινότητας, η οποία και εκχωρείται στους άρχοντες για να την ασκούν. Οι Ενετοί στο σύνολό τους ασπάζονταν τη δεύτερη και σ' αυτήν θεμελιώναν την ανεξαρτησία τους, τους περιορισμούς που έθεταν στη θέληση του δόγη και το δικαίωμά τους να τον εκθρονίζουν.

Ουσιαστικά, όμως, στοιχεία και των δύο θεωριών συνυπήρχαν. Ο δόγης ομολογούσε ότι αναλαμβάνει τα καθήκοντά του με την επιείκεια του Θεού από τον οποίο όλοι εξαρτώνται και παραλαμβάνει το σκήπτρο από το βωμό του Αγίου Μάρκου (εικ.11).

Εικ. 11: Ασημένιο νόμισμα (grosso) και χρυσό δουκάτο. Ο δόγης παραλαμβάνει το σκήπτρο από τον Άγιο Μάρκο. Στην πίσω όψη ο ένθρονος Χριστός και ο Χριστός Σωτήρας.

Τον 9^ο, 10^ο, 11^ο αιώνα ο δόγης ήταν μονάρχης. Στη συνέχεια πλαισιώθηκε από συμβουλευτική επιτροπή, αλλά παρέμεινε το σύμβολο της ενότητας και της εξουσίας.

Διέτασε τις στρατιωτικές δυνάμεις, συντόνιζε τις εξωτερικές υποθέσεις, επέβλεπε τους αξιωματούχους και εργαζόταν για την αποτελεσματικότητα της εκτελεστικής εξουσίας.

Η αφετηρία της τοποθέτησης συμβούλων γύρω από τον δόγη ανάγεται στο 1032, όταν εκθρονίστηκε η δυναστεία των Orseolo, και ήταν αρχικά δύο. Έργο τους να εμποδίζουν οποιαδήποτε μοναρχική κίνηση του νέου δόγη.

Την υπέρτατη εξουσία, θεωρητικά, είχε η Γενική Συνέλευση των πολιτών (Concio ή Arengo). Εξέλεγε τον δόγη και επιβεβαίωνε την ισχύ των νέων νόμων που θεσπίζονταν. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή της εκλογής νέου δόγη το 1071. Με την αναγγελία του θανάτου του προηγούμενου αμέτρητα σκάφη από όλη τη λιμνοθάλασσα συγκεντρώθηκαν ανάμεσα στο Castello- έδρα του επίσκοπου- και στο μοναστήρι San Nicoló στο Lido. Μέσα στις εκκλησίες προσεύχονταν κλήρος και λαός για να δώσει ο Θεός έναν άξιον ηγέτη. Ξαφνικά μια κραυγή από το πλήθος ακούστηκε : «Επιθυμούμε και εκλέγουμε τον Domenico Selvo». Αμέσως, ένα πλήθος ευγενών τον έβαλαν επικεφαλής μιας πομπής προς τον Άγιο Μάρκο, η θάλασσα άφριζε από τα κουπιά, το πλήθος επιδοκίμαζε, ο κλήρος έψαλλε «Te Deum laudamus», οι καμπάνες χτυπούσαν χαρμόσυνα. Ο νέος δόγης πήρε από το βωμό του Αγίου Μάρκου το σκήπτρο και βάδισε προς το παλάτι για να δώσει όρκο υπακοής στο συγκεντρωμένο λαό.

Αποφασιστικής σημασίας καθεστωτική αλλαγή συνέβη το 1172. Αποφασίστηκε πρώτον ότι ο δόγης ποτέ δεν θα ενεργούσε αντίθετα από την άποψη των συμβούλων του και δεύτερον η δημιουργία μιας επιτροπής που θα υπέδειχνε υποψήφιο δόγη στην κοινότητα. Ο υποψήφιος ήταν ένας, που είχε την εμπιστοσύνη των εκλεκτόρων ότι μπορεί να ενεργεί ως μέλος της ομάδας⁴. Επιτυχημένοι δόγηδες ακολούθησαν: ο Sebastiano Ziani, ο Origo Mastropiero, ο Enrico Dandolo, (ηγέτης στην 4^η Σταυροφορία), ο Pietro Ziani, ο Giacomo Tiepolo.

Οι δύο τελευταίοι ηγέτες χρησιμοποίησαν τη θέση τους για να αυξήσουν το οικογενειακό τους γόητρο συνάπτοντας γάμους μελών της οικογενείας τους με βασιλικούς οίκους .Σε αντιστάθμισμα, οι Ενετοί πρόσθεταν περιορισμούς στις δικαιοδοσίες του δόγη

⁴ Το σύστημα τελειοποιήθηκε το 1268, η διαδικασία ήταν η ακόλουθη:

Από το Μέγα Συμβούλιο κληρώνονταν 30

Οι 30 μειώνονταν με κλήρο σε 9

Οι 9 πρότειναν 40

Οι 40 μειώνονταν με κλήρο σε 12

Οι 12 πρότειναν 25

Οι 25 μειώνονταν με κλήρο σε 9

Οι 9 πρότειναν 45

Οι 45 μειώνονταν με κλήρο σε 11

Οι 11 πρότειναν 41

Οι 41 πρότειναν το δόγη

Για να εγκριθεί από τη Γενική Συνέλευση.

που κάθε φορά περιλαμβάνονταν στον όρκο του θρόνου (*promissioni*). Επιπροσθέτως, με τον θάνατό του επιτροπή έλεγχε τα πεπραγμένα του και μπορούσε να επιβάλει στους κληρονόμους του αποζημίωση για δώρα που κακώς οικειοποιήθηκε και πρόστιμο για παράλειψη καθήκοντος.

β) Η καθεστωτική δομή

Συνταγματικό κείμενο ως βασικός πολιτειακός νόμος δεν υπήρχε. Μπορούμε ωστόσο να θεωρήσουμε ως συστατικά του τον όρκο του θρόνου και τα θεσπίσματα των Συμβούλων του Δόγη καθώς και τις παραδοσιακές αρχές που ως εθιμικό δίκαιο ήσαν ισχυρές.

Τα κεντρικά όργανα της κυβέρνησης σχημάτιζαν πυραμίδα με τη Γενική Συνέλευση των πολιτών στη βάση και τον δόγη στην κορυφή. Στο ενδιάμεσο: το Μέγα Συμβούλιο, το Συμβούλιο των Σαράντα και η Σύγκλητος, το Συμβούλιο του Δουκάτου. Η έλλειψη εμπιστοσύνης στην ισχύ του ενός έκανε τους Βενετούς να εξαρτώνται από Επιτροπές και Συμβούλια. Το ίδιο και στην απονομή δικαιοσύνης. (Lane Fr.,1973).

Η Γενική Συνέλευση συνεδρίαζε μέσα στον Άγιο Μάρκο. Επικύρωνε τους νόμους και επέλεγε τους Εκλέκτορες για την εκλογή του δόγη. Κέντρο της εξουσίας ήταν το προσεκτικά συντεθειμένο Μέγα Συμβούλιο. Εξέλεγε όλους τους αξιωματούχους, τα μέλη όλων των άλλων Συμβουλίων και έλυνε τις διαφωνίες. Πρότεινε νόμους, επέβαλλε ποινές, χορηγούσε αμνηστία. *Ex-officio* συμμετείχαν στο Μέγα Συμβούλιο και τα μέλη του Συμβουλίου του Δουκάτου, οπότε μαζί με τα κανονικά μέλη αριθμούσε 300 ή 400 πρόσωπα, τα πλέον προβεβλημένα της Ενετικής κοινωνίας.

Οι Σαράντα (*Quarantia*) σχημάτιζαν το Δικαστήριο των Εφετών στην κορυφή του Δικαστικού συστήματος και επιπλέον ήσαν επιφορτισμένοι με την προετοιμασία νόμων που αφορούσαν στα Οικονομικά και το Νομισματικό σύστημα. Το Συμβούλιο των Σαράντα υποσκελίστηκε αργότερα από τη Σύγκλητο (*Consilium Rogatorum* ή *Consiglio Dei Pregadi*). Είχε 60 μέλη επιφορτισμένα να προετοιμάζουν διατάγματα που αφορούσαν στο εμπόριο, στην αποστολή πρεσβειών και στις κινήσεις του στόλου. Το Συμβούλιο των Σαράντα και η Σύγκλητος (Γερουσία) ενεργούσαν από κοινού, όταν κρινόταν απαραίτητο, αλλά τον 13^ο αιώνα οι Σαράντα είχαν μεγαλύτερη εξουσία και οι τρεις εκλεγμένοι ως επικεφαλής τους (*Capri*) ήσαν το ίδιο ισχυροί όπως και οι Σύμβουλοι του Δουκάτου.

Στην κορυφή το Συμβούλιο του Δόγη. Μετά το 1178 είχε έξι μέλη, έναν από τα έξι sestieri στα οποία χωριζόταν η πολιτεία. Η αρχή ήταν ενιαύσια, καμιά φορά μόνο εξάμηνη, και δεν μπορούσαν να επανεκλεγούν παρά μετά από δύο χρόνια από τη λήξη της θητείας τους. Επιπλέον, μόνο ένα μέλος από κάποια οικογένεια ευγενών μπορούσε να εκλεγεί, ενώ οι συγγενείς του υποψήφιοι όφειλαν να αποσυρθούν.

Συνεδρίαζαν με το δόγη προεδρεύοντα και τους τρεις επικεφαλής των Σαράντα, τους Carì. Αυτοί οι δέκα, ο Δόγης, οι έξι Σύμβουλοί του και οι τρεις Carì αποτελούσαν τη Signoria. Υπό μίαν έννοια, ήσαν η κυβέρνηση: αντιμετώπιζαν κρίσεις, διαμόρφωναν προτάσεις και συγκαλούσαν το ανάλογο Συμβούλιο για να τις επεξεργαστεί. Περιοδικά επισκέπτονταν τα δικαστήρια και έλεγχαν την απονομή της δικαιοσύνης. Διόριζαν τους διοικητές του στόλου, πρότειναν τα μέλη των άλλων Συμβουλίων και όταν ο Δόγης πέθαινε ξεκινούσαν τις διαδικασίες για την εκλογή του επόμενου με τον γηραιότερο των έξι να εκτελεί στο μεσοδιάστημα χρέη δόγη. Ο ίδιος τοποθετούσε στο κεφάλι του νέου κατά την εκλογή του το κάλυμμα που είχε θέση στέμματος.(εικ. 12).

Εικ. 12: Ο δόγης Andrea Gritti, του Τιτσιάνο

Ένα βασικό τους καθήκον ήταν να εξαναγκάζουν τον δόγη να υλοποιεί τις αποφάσεις των έξι και του Μεγάλου Συμβουλίου. Οποιαδήποτε κίνηση του δόγη να τους αγνοήσει σήμαινε τον εκθρονισμό του. Η επιρροή του ίσχυε όσο αποδεχόταν την αρχή της πλειοψηφίας.

Οι τοπικές κυβερνήσεις των 60 ή 70 ενοριών εξέφραζαν την ενότητα της μικρής τους κοινωνίας. Εξέλεγαν τον ιερέα τους πριν τον τοποθετήσει επίσημα ο επίσκοπος, είχαν τον επικεφαλής τους (Capo di Contrada) που συμμετείχε στην εκλογή του δόγη, κατέτασσαν τους νεαρούς άνδρες να υπηρετήσουν στο στρατό ή τον στόλο, προσδιόριζαν τους φόρους και είχαν την ευθύνη της Αστυνομίας.

Οι αποικίες της Βενετίας διοικούνταν από κυβερνήτες εκλεγμένους από το Μέγα Συμβούλιο, συνήθως για θητεία δύο ετών και περιεβάλλοντο όπως και ο δόγης από Συμβούλους. Διακεκριμένη ήταν η θέση του Βαίλου της Κωνσταντινούπολης μετά το 1204, γιατί συνδύαζε τα καθήκοντα του τοπικού κυβερνήτη, του εμπορικού συμβούλου και του πρεσβευτή της Βενετίας, καθώς και η θέση του Δούκα της Κρήτης.

Όλοι οι Ενετοί αξιωματούχοι υπέκειντο στον έλεγχο των Εισαγγελιών της Πολιτείας (Anvogadori di Comun).

Σε πληθυσμό περίπου 100.000 ανθρώπων, 500 άνδρες συμμετείχαν ενεργά στη διακυβέρνηση, ανήκαν σε μερικές εκατοντάδες οικογένειες με πλούτη από το εμπόριο και την ιδιοκτησία γαιών, περήφανες για τις θέσεις εξουσίας που είχαν καταλάβει τα μέλη τους. Σ' αυτό ακριβώς συνέπιπτε η άσκηση εξουσίας στη Βενετία και στις άλλες Ιταλικές πόλεις. Διέφερε στη Βυζαντινή της αφετηρία και στην εξουσία του δόγη.

Από τα μέσα του 13^{ου} αιώνα και άλλοι διεκδίκησαν την εξουσία. Ένα μέρος ανήκε στο «μικρό λαό» (populo minuto), που στην πραγματικότητα ήταν μια μεσαία τάξη καταστηματαρχών και τεχνιτών. Το άλλο, στον «παχύ λαό» (populo grasso), που ήταν έμποροι και ιδιοκτήτες γης με οικονομικά ενδιαφέροντα όμοια με αυτά των ευγενών και των μεγιστάνων του πλούτου και με μόνη διαφορά το ότι για αυτούς ο πλούτος ήρθε αργότερα. Οι συγκρούσεις που ακολούθησαν - στις οποίες έπαιξε μεγάλο ρόλο η συντεχνιακή οργάνωση - οδήγησαν στην αύξηση των μελών του Μεγάλου Συμβουλίου, που συμπεριέλαβε αρκετούς από τους διεκδικητές στους οποίους αναγνωρίστηκε τίτλος ευγενείας, αλλά και στον περιορισμό του ρόλου της Γενικής Συνέλευσης.

Τελικά, η αριστοκρατική διακυβέρνηση της Βενετίας αποδείχτηκε σταθερή, γιατί συμπεριέλαβε στην άρχουσα τάξη και πολλούς με μέτριο πλούτο που αποτέλεσαν τη σταθεροποιητική δύναμη της Πολιτείας και έτσι επαναβεβαιώθηκε η νομιμοφροσύνη των Ενετών στην ενότητα της Κοινότητάς τους⁵.

⁵ Lane, C.Frederic, ό.π.,σ.σ. 87-117

3. Το εμπόριο

Με δύο τρόπους μπορεί να αποκτηθεί πλούτος από τη ναυτική δραστηριότητα των ανθρώπων: με το εμπόριο και με την πειρατεία. Η Βενετία είχε διφορούμενη θέση. Ήταν δευτερεύων εταίρος της μεγάλης ναυτικής δύναμης της Ανατολικής Ρωμαϊκής ή Βυζαντινής αυτοκρατορίας και αρχικά υπερασπίστηκε το εμπόριό της που ανέπτυξε κάτω από τη Βυζαντινή προστασία. Τον ίδιο καιρό, όμως, οι Ενετοί δεν δίστασαν να καταφύγουν και στη λαφυραγώγηση, για να αυξήσουν το μερίδιό τους.

Σημαντικές γραμμές θαλασσίου ελέγχου για αυτούς ήταν στη βόρεια Αδριατική η γραμμή από τη Ραβέννα στην Πόλα και στο μέσο από το Γκάργκανο στο Κάτταρο (εικ. 13). Μεγάλη απειλή για τους Βενετούς πριν το 1000 μ.Χ ήσαν οι Δαλματοί πειρατές και αργότερα (1080) οι Νορμανδοί. Στην αντιμετώπιση και των δύο συνέπραξαν επιτυχώς με τους Βυζαντινούς από τους οποίους και αμείφτηκαν με προνόμια (χρυσόβουλο του 1082). Από τα τέλη του 11^{ου} αιώνα οι Ενετοί θα στραφούν προς την Ανατολική Μεσόγειο.⁶

Κατά τον F.Braudel⁷ η Μεσόγειος έχει τουλάχιστον δύο όψεις. Κατά πρώτο λόγο αποτελείται από μια σειρά ενιαίες, ορεινές χερσονήσους, την Ιβηρική, Ιταλική, Βαλκανική, Μικρά Ασία, Βόρειο Αφρική και κατά δεύτερο η θάλασσα παρεμβάλλει ανάμεσα σ' αυτές τη μεγάλη, σύνθετη αλλά και τεμαχισμένη μάζα της. Η Μεσόγειος δεν είναι απλώς μια ενιαία θάλασσα, αλλά ένα σύμπλεγμα θαλασσών περικυκλωμένο από στεριές, με πελάγη-συνδέσμους της Δυτικής και της Ανατολικής λεκάνης της και την Ιταλική χερσόνησο σαν ένα μώλο ανάμεσα στα δυο κομμάτια θάλασσας.

Κάθε θάλασσα έχει την τάση να ζει από τους πόρους της, να οργανώνει τα δίκτυά της σε αυτόνομα συστήματα. Αυτό έγινε με τα δύο θαλάσσια σύνολα της Μεσογείου, αν και συγκοινωνούσαν μεταξύ τους και παρέμεναν οι προσμείξεις, οι συγκερασμοί και οι αλληλεξαρτήσεις. Γεωγραφικός «λώρος» των δύο η Αδριατική και το Ιόνιο πέλαγος, προνομιακός χώρος ελέγχου της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας ιδρυμένης σε θέση κλειδί, στο βορρά της Αδριατικής θάλασσας, κόμβος ναυτικών και ηπειρωτικών δρομολογίων.

⁶ Lane, C.Frederic, ό.π., σ.σ. 23-29.

⁷ Braudel, Fernand Μεσόγειος Α/ Ο Ρόλος του Περίγυρου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1993, σ.σ. 27-28, 130-131, 149-161.

Εικ. 13: Ιταλική χερσόνησος-Αδριατική θάλασσα.

Ο προσανατολισμός όμως της Αδριατικής είναι από βορειοδυτικά προς νοτιοανατολικά και είναι δρόμος παλιών εμπορικών συναλλαγών και σχέσεων. Από τον 13^ο αιώνα η Βενετία εγκαίνιασε την κυριαρχία της στα εδάφη της Βυζαντινής αυτοκρατορίας ως ένας από τους σημαντικότερους εταίρους της τέταρτης σταυροφορίας και ο δόγης της έγινε ο κύριος του ενός τέταρτου και μισού της Ρωμανίας. Στη διανομή των εδαφών (Partitio Terrarum Imperii Romaniae) οι Ενετοί επιδίωξαν την κατοχή όσων ήσαν ζωτικής σημασίας για τον θαλάσσιο έλεγχο και το εμπόριό τους. Στην ίδια την Κωνσταντινούπολη τους επιδικάστηκαν τα 3/8 της πόλης μαζί με τον Ναύσταθμο. Ίδιας

σχεδόν στρατηγικής σημασίας απόκτημα η Κρήτη, γιατί ήλεγχε την είσοδο στο Αιγαίο από νοτιοδυτικά και νοτιοανατολικά και έκειτο πάνω στο δρόμο από το Ιόνιο στην Αίγυπτο και τη Συρία. Γέφυρα ανάμεσα στην Κρήτη και την Κωνσταντινούπολη έγινε το Negroponte (Χαλκίδα, Εύβοια). Στο Ιόνιο απέκτησαν, επίσης, τη Μεθώνη και την Κορώνη που έγιναν τα «δύο μάτια της Δημοκρατίας». Την Κέρκυρα κατέλαβαν για πρώτη φορά το 1206, την έχασαν στη συνέχεια, οπότε έπρεπε να στηρίζονται στη Ραγούζα ως βάση για το στόλο τους που επιχειρούσε στην έξοδο της Αδριατικής. Το 1386 κατέλαβαν πάλι την Κέρκυρα, που όπως λέει κείμενο της Ενετικής Συγκλήτου (17 Μαρτίου 1500) ήταν η «καρδιά» ολόκληρου του Ενετικού κράτους «και από την άποψη της ναυτιλίας και από κάθε άλλη άποψη»⁸.

α) Το εμπόριο στην Αδριατική και την ενδοχώρα

Στο χώρο της Αδριατικής η Βενετία ρύθμιζε το εμπόριο του αλατιού και των δημητριακών που μπορεί να μην προσπόριζε περιουσίες, αλλά συνέβαλλε στην καλοπέραση της πόλης.

Η κυβέρνηση η ίδια, όμως, κέρδιζε πολλά από το μονοπώλιο του αλατιού. Το εμπόρευμα συγκεντρωνόταν στην κρατική αποθήκη (Camera del Sal) και από εκεί δίνονταν άδειες εξαγωγής με καθορισμό των προορισμών, των ποσοτήτων και των τιμών. Η διακίνηση των δημητριακών καθοριζόταν από τον ελεύθερο ανταγωνισμό, την προσφορά και την ζήτηση. Το προϊόν προερχόταν κατά ένα μέρος από την Ιταλική ενδοχώρα, αλλά και από τη Σικελία, την Αίγυπτο, την Ελλάδα, τα Βαλκάνια και από τα λιμάνια της Μαύρης θάλασσας. Όταν διαφαινόταν έλλειψη δίνονταν κίνητρα στους ξένους πλοιοκτήτες να φέρουν στάρι στη Βενετία, αλλά οι ίδιοι οι Ενετοί έμποροι διατάσσονταν να το κάνουν. Στα λιμάνια της Ανατολής που ήλεγχε η Βενετία όποιος φόρτωνε στάρι όφειλε να το μεταφέρει αποκλειστικά στη Βενετία, αλλιώς ετιμωρείτο με βαρύ πρόστιμο. Εντός της Αδριατικής όλα τα φορτία – σε Βενετικά ή ξένης ιδιοκτησίας πλοία – ήσαν αναγκασμένα να ξεφορτώσουν στη Βενετία σύμφωνα «με μια τυπικά αστική πολιτική αυθαίρετου συγκεντρωτισμού του εμπορίου»⁹ και οι περίπολοι φρόντιζαν γι αυτό.

Ήταν όμως και η ακτινοβολία της πόλης που την έκανε κέντρο του διαμετακομιστικού εμπορίου. Η Βενετία έστελνε αλάτι, κρεμμύδια και σκόρδα στην

⁸ A.d.S.Βενετία, Senato Mar, 15,F 2 Στο *Μεσόγειος Α Ο Ρόλος του Περίγυρου*, σελ. 152-153.

⁹ Braudel, Fernand,ό.π.,σελ.154.

Ακυλμία και εκείνη εξήγε στη Βενετία χοίρους και δημητριακά. Η Ίστρια της έστειλε ξυλεία, κάρβουνο και πέτρα, η Καποδιστρία (στη Δαλματική ακτή) δέρματα και κρέας, η Τοσκάνη κρασιά. Σε ανταπόδοση, η Βενετία κάλυπτε τις ανάγκες τους σε προϊόντα ξύλου, δέρματος, φαγεντιανής, υάλου και μετάλλου. Το εσωτερικό εμπόριο ήταν για τη Βενετική οικονομία στυλοβάτης όλους τους αιώνες της ακμής της.

Το διακρατικό εμπόριο της Ευρώπης περνούσε από τη Βενετία σε πείσμα των ανταγωνιστών της. Αναπτύχθηκε εξαιρετικά από την οικονομική πρόοδο της Δυτικής Ευρώπης αφενός και από τις νέες προοπτικές που άνοιξαν οι Σταυροφορίες αφετέρου. Ζάχαρη, μπαχαρικά, μεταξωτά υφάσματα είχαν μεγάλη ζήτηση στη Δυτική Ευρώπη όπως και τα Ευρωπαϊκά προϊόντα – κυρίως μάλλινα υφάσματα και μέταλλα – στην Ανατολή.¹⁰

Η Βενετία για να προσελκύσει τους Γερμανούς εμπόρους, και όχι μόνον, τους καλοδεχόταν όλους, τους πρόσφερε και κίνητρα: στην κάθοδό τους από το πέρασμα Brenner έβρισκαν ελκυστικά καταλύματα για τους ίδιους και αποθήκες για τα προϊόντα τους, μαζί όμως και συγκεκριμένους κανονισμούς. Οι ίδιοι οι Γερμανοί έμποροι δεν μπορούσαν να ναυλώσουν σε πλοία και να πουλήσουν σε άλλες αγορές τα προϊόντα τους, αλλά είναι αλήθεια ότι δεν τους ενδιέφερε κιόλας. Τους αρκούσε να τα πουλήσουν και να προμηθευτούν πληθώρα άλλων αγαθών που ήσαν διαθέσιμα στη Βενετική αγορά. Αν υπολογίσουμε, επίσης, ότι από πολύ νωρίς η Βενετία είχε υπογράψει συμφωνίες με τους Φράγκους αυτοκράτορες που απάλλασσαν την ίδια από φόρους διοδίων στον Πάδο και στη Φεράρα και ότι έκτισε δυνατό κάστρο στις εκβολές του Πάδου (fort Markamó) για να διασφαλίσει ότι όλα τα πλοία θα εκτελωνιστούν στη Βενετία, γίνεται αντιληπτό πώς η Βενετία εκμεταλλευόταν προνομιακά την εμπορική δραστηριότητα στη Βόρεια Ιταλία.

β) Το εμπόριο στην Ανατολή

Τα πιο σπουδαία λιμάνια βρίσκονταν πάνω στους δύο δρόμους της Ανατολής: προς τη Romania (Ελληνική χερσόνησο και νησιά Αιγαίου και γενικότερα Βυζαντινή επικράτεια) και προς την Oltremare (την πέρα από τη θάλασσα Ανατολή, κυρίως Κύπρο, Συρία και Παλαιστίνη). Οι Ενετοί εμπορεύονταν χωρίς δασμούς μετά το χρυσόβουλο του 1082 και τα προνόμιά τους επαναβεβαιώθηκαν το 1204 και ίσχυσαν έκτοτε. Οι ίδιοι οι Έλληνες έμποροι πλήρωναν 10% φόρο και αφού οι τιμές καθορίζονταν στις οργανωμένες αγορές με συνυπολογισμό του φόρου οι Ενετοί ήσαν δυο φορές κερδισμένοι. Γι αυτό

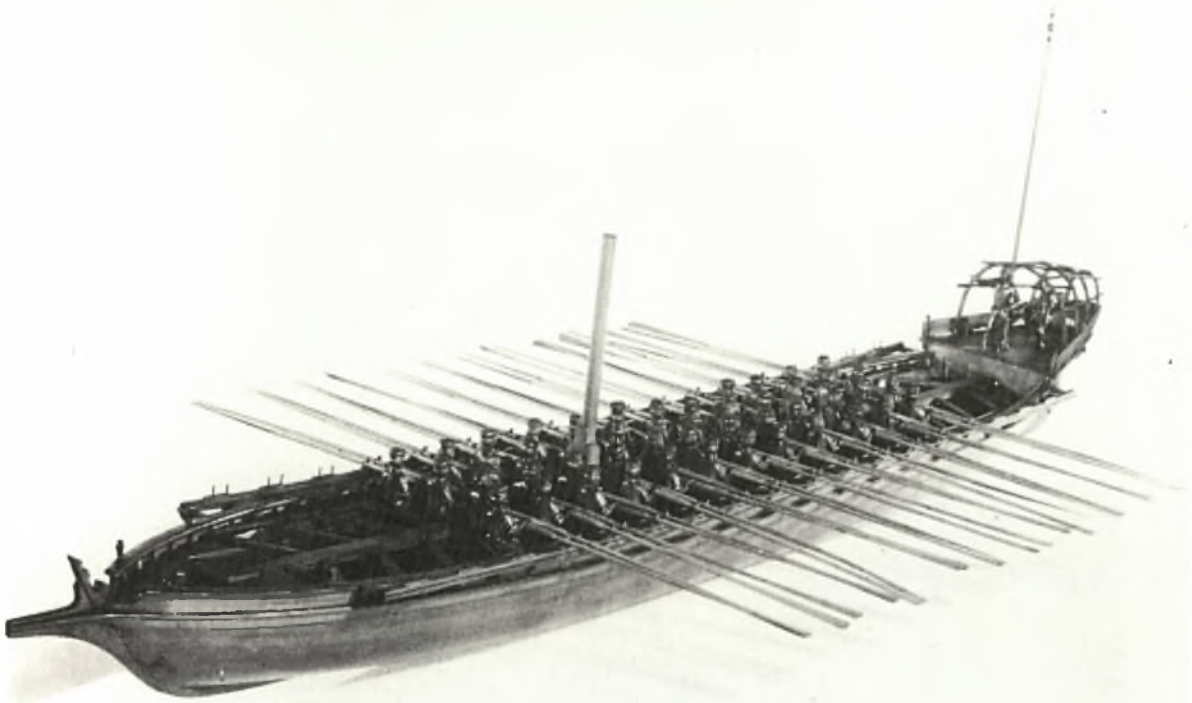
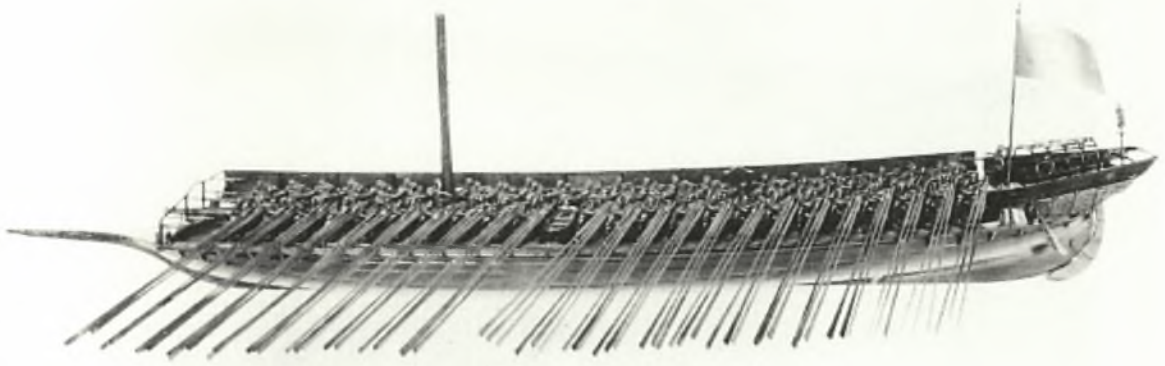
¹⁰ Η βιομηχανία μάλλινων υφασμάτων αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στην Ολλανδία με πρώτη ύλη μαλλί από την Αγγλία. Από το πέρασμα του Αγίου Βερνάρδου στις Άλπεις Ιταλοί έμποροι, ανάμεσά τους βέβαια και Βενετοί ειδικά διαπιστευμένοι, αντάλλασσαν μάλλινα υφάσματα με μετάξι και μπαχαρικά.

δραστηριοποιήθηκαν στη μεταφορά προϊόντων από το ένα μέρος στο άλλο. Κρασί, λάδι, φρούτα, καρύδια από την Ελλάδα στην Αίγυπτο και από εκεί σάρι, φασόλια και ζάχαρη. Τα περίφημα μεταξωτά της Σπάρτης και της Θήβας έφταναν με τους Ενετούς σε πολλά μέρη. Κυρίως όμως εφοδίαζαν με αγαθά τη μεγάλη αγορά της Κωνσταντινούπολης που έγινε για τους Ενετούς κέντρο ίδιας σπουδαιότητας όπως η Βενετία η ίδια.

Παράλληλα και το εμπόριο μεταξύ Δυτικής Ευρώπης και Ανατολής γινόταν όλο και πιο σημαντικό. Ακατέργαστο μετάξι, μεταξωτά νήματα, φίνα χειροτεχνήματα, κερι, μέλι, βαμβάκι, γούνες και δούλοι από τη Μαύρη θάλασσα, γλυκά κρασιά των ελληνικών νησιών ήσαν περιζήτητα στους Δυτικοευρωπαίους.

Οι ναύλοι μέχρι το τέλος του 13^{ου} αιώνα οργανώνονταν συγκεκριμένη εποχή (άνοιξη και πίσω το φθινόπωρο, Αύγουστο και πίσω την άνοιξη) και εκτελούνταν δύο πλήρεις κύκλοι ταξιδιών το έτος. Μετά την ανακάλυψη της πυξίδας και του πορτολάνου τα δρομολόγια άλλαξαν, αφού τα πλοία δεν χρειαζόταν να διαχειμάζουν στα λιμάνια. Τα πλοία σχημάτιζαν караβάνια που προστατεύονταν από μερικές γαλέρες (εικ. 14-15). Κύριος σταθμός τους προς την Κωνσταντινούπολη, το Negroponte και από την Κωνσταντινούπολη πίσω στη Βενετία, η Μεθώνη και η Κορώνη. Όλα τα πλοία που επέστρεφαν από την Ανατολή έπρεπε να σταθμεύουν εκεί, για να δώσουν και να πάρουν πληροφορίες για πειρατές και φορτία. Τα караβάνια προς τη Μέση Ανατολή στάθμευαν στην Κρήτη, σημαντική παραγωγό σταριού, κρασιού, λαδιού και φρούτων εκτός από ναυτική βάση της Βενετίας, και από εκεί κατευθύνονταν προς τη Ρόδο, την Κύπρο, με προορισμό τον Άγιο Ιωάννη της Άκρας, λίγο βορειότερα της Χάιφα.

Το πιπέρι, η κανέλλα, το μοσχοκάρυδο, το τζίντζερ, το γαρυφαλλόκαρφο, ήσαν περιζήτητα για να αρτύσουν οι Ευρωπαίοι το κρέας σε μια εποχή με περιορισμένη την τεχνολογία συντήρησης των τροφίμων. Ινδοί έμποροι έφερναν τα μπαχαρικά από τη μακρινή Ανατολή έως την Ερυθρά θάλασσα και από εκεί διοχετεύονταν στη Δαμασκό ή το Κάιρο από Έλληνες, Αρμένιους, Λεβαντίνους και Άραβες εμπόρους (εικ. 16).

**Εικ. 14: Τύποι πλοίων:
Άνω: Γαλέρα (gallea sottile)
Κάτω: Φούστα (fusta),**

**Εικ. 15: Τύποι πλοίων:
Άνω: Μπριγκαντίνο (brigantino)
Κάτω: Γκαλεάτσα (galleazza).**

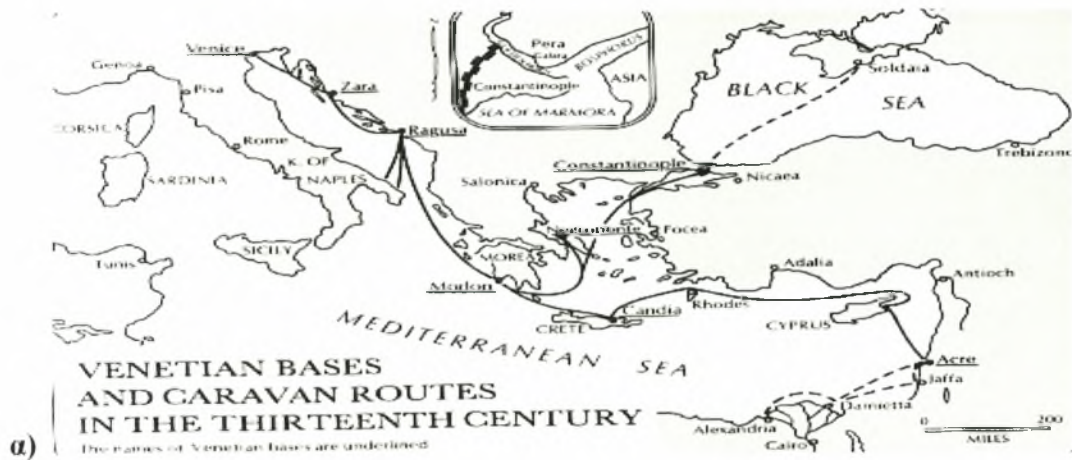
Με τα ταξίδια των Βενετών αδελφών Matteo και Nicolo Polo και του υιού του τελευταίου, Marco θα βρεθούν και άλλοι εναλλακτικοί δρόμοι για το εμπόριο μπαχαρικών¹¹.

Τον 15^ο αιώνα τα ταξίδια του Κολόμβου σηματοδοτούν μια νέα σχέση της Δυτικής Ευρώπης με τον υπόλοιπο κόσμο. Η κεντρική θέση της Βενετίας στο παλιό σύστημα σχέσεων Ανατολής και Δύσης δοκιμάστηκε. Η είδηση ότι Πορτογαλέζικος στόλος έφτασε στις Ινδίες προκάλεσε μεγάλη ανησυχία. Το ενδεχόμενο εμπλοκής στο εμπόριο μπαχαρικών επαληθεύτηκε, η τιμή του πιπεριού ανέβηκε καθώς τα φορτία μειώθηκαν. Τελικά όμως η ροή των μπαχαρικών στην Ανατολική Μεσόγειο διά της Ερυθράς θαλάσσης σταθεροποιήθηκε.

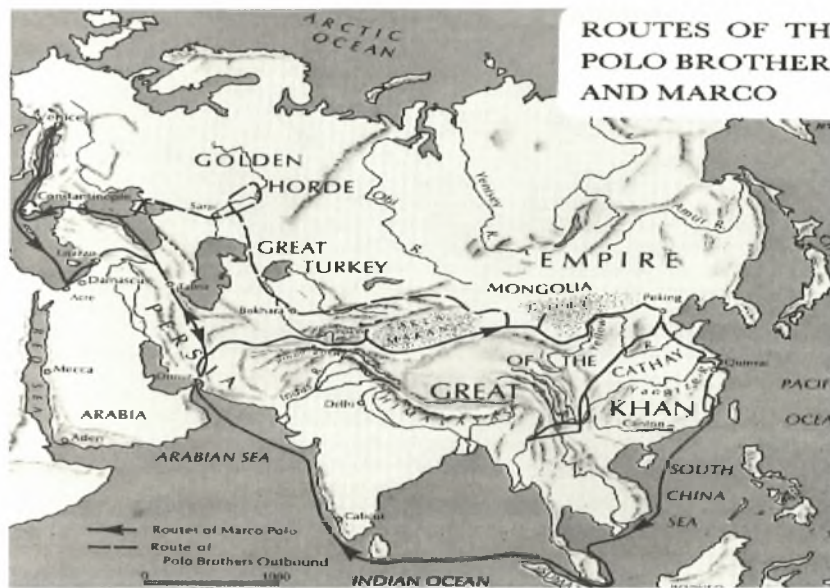
Στα μέσα του 16^{ου} αιώνα οι Ενετοί ξανακέρδισαν τις Γερμανικές, Ιταλικές και Γαλλικές αγορές. Η Ενετική Σύγκλητος συμπαρατάχτηκε με όσους πίστευαν ότι και το μέλλον της Γαληνοτάτης βρίσκεται στο παραδοσιακό εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου. Η Ανατολική Μεσόγειος αποφασίστηκε ότι τελικά ήταν πολύ σημαντική όχι μόνον για το εμπόριο μπαχαρικών, αλλά και ως μείζων αγορά για την πώληση των Βενετικών χειροτεχνημάτων και για την προμήθεια πρώτων υλών. Η Βενετία, λοιπόν, θα εστιάσει την προσοχή της στη διατήρηση της αποικιακής και ναυτικής της υπεροχής στο Levante (εικ. 17). Παρά τις προβλέψεις και τις προσδοκίες της, όμως, σε πολύ λίγο καιρό, αρχές του 17^{ου} αιώνα, το εμπόριο των μπαχαρικών θα περάσει στα χέρια των Άγγλων και ιδίως των Ολλανδών οι οποίοι θα κόψουν τη ροή των μπαχαρικών στην Ανατολική Μεσόγειο.¹²

¹¹ Από την εποχή (β' μισό 13^{ου} αι.), που οι Μογγόλοι εδραίωσαν την αχανή αυτοκρατορία τους, από την Ουγγαρία έως τη θάλασσα της Ιαπωνίας, οργάνωσαν πολύ ικανοποιητικά και το εμπόριο. Οι αδελφοί Polo το 1261 εμπορεύονταν στο Βόλγα, όταν η επιστροφή τους στην Κωνσταντινούπολη έγινε επικίνδυνη: οι Έλληνες της αυτοκρατορίας της Νικαίας ανακατέλαβαν την Κων/λη και τιμώρησαν με τύφλωση και ρινοκοπή 50 Ενετούς εμπόρους που κατηγορήθηκαν για πειρατεία. Οι αδελφοί Polo συνέχισαν το δρόμο τους προς την Κίνα και έφτασαν στην αυλή του Κουμπλάι Χαν. Στο δεύτερο ταξίδι τους στην Κίνα, το 1271, πήραν μαζί τους και τον Marco που έμεινε 20 χρόνια, γνώρισε έναν διαφορετικό και θαυμαστό πολιτισμό και, επιστρέφοντας, ταξίδεψε διά θαλάσσης από την Κίνα στον Περσικό κόλπο και από εκεί διά της Περσίας στη Μεσόγειο. Στη Βενετία ο Marco Polo διηγήθηκε τις ευφάνταστες ιστορίες του, έγινε ο ίδιος μυθικό πρόσωπο, αλλά είχε βρει και εναλλακτικό δόμο για το εμπόριο των μπαχαρικών.

¹² Lane, C.Frederic, ό.π.,σ.σ. 57-61, 67-85

α)

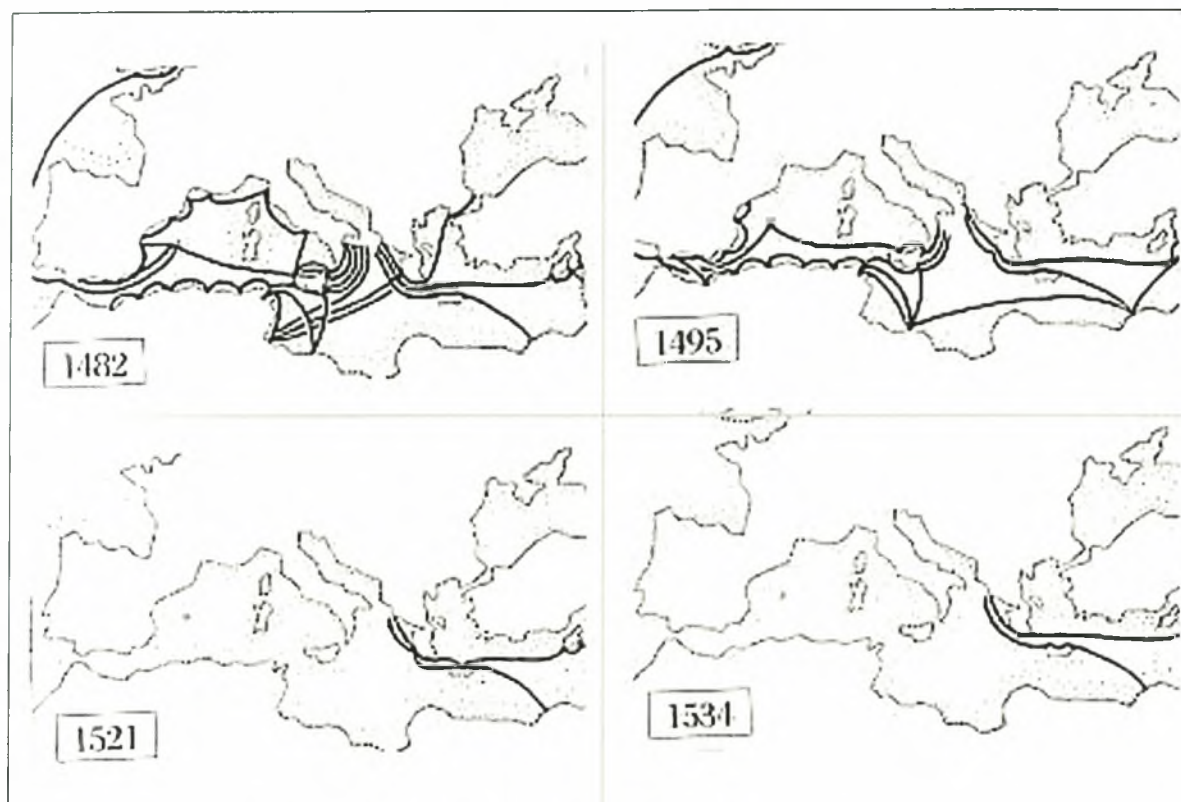

β)

γ)

Εικ. 16: α. Ενετικές βάσεις και οι δρόμοι των καραβιανών τον 13^ο αιώνα β. Οι δρόμοι των αδελφών Polo και του Marco Polo γ. Οι κτήσεις της Βενετίας στο Αιγαίο κατά καιρούς

Εικ. 17: Η Βενετία αγκιστρωμένη στην Ανατολή.

4. Το οχυρωματικό δίκτυο

Η ανάπτυξη του θαλάσσιου εμπορικού δικτύου της Βενετίας ήταν στενά συνυφασμένη με την ανάγκη προστασίας του δικτύου αυτού με την εφαρμογή ενός εκτεταμένου προγράμματος αμυντικών κατασκευών στις κτήσεις της.

Μια από τις σημαντικότερες αμυντικές γραμμές ήταν αυτή του Ιονίου πελάγους, ειδικότερα αυτή που συνδέει τα φρούρια της Κέρκυρας, της Κεφαλονιάς και της Ζακύνθου, και της Δυτικής Πελοποννήσου. Η στρατηγικής σημασίας θέση της περιοχής επέβαλε τον σχεδιασμό και την εκτέλεση προγράμματος εκσυγχρονισμού των μεσαιωνικών οχυρώσεων στις ναυτικές βάσεις της Βενετίας και τη δημιουργία νέων. Το πρόγραμμα άρχισε να εφαρμόζεται σε ευρύτατη κλίμακα από τις αρχές του 15^{ου} αιώνα, συνεχίστηκε σε όλη τη διάρκεια του 16^{ου} και συμπληρωματικά έργα κατασκευάζονταν στα νησιά και τον 17^ο αιώνα.

Στο δρόμο του αλατιού σημεία αναφοράς αποτελούσαν η Σαγιάδα, απέναντι από την Κέρκυρα με μια αλυκή στην περιοχή της και έναν πυργίσκο παρακολούθησης πάνω στο νησάκι της Αγίας Ελένης, η Λευκάδα, με τις αλυκές του Αλεξάνδρου και το φρούριο της Αγίας Μαύρας, και στα νότια της Πελοποννήσου τα Κύθηρα με αλυκή αξιόλογης παραγωγής και πολλά αρχιτεκτονικά μνημεία από τα οποία ξεχωρίζει το φρούριο του Καψαλιού.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αμυντική γραμμή των νησιών του Ιονίου. Στην Κέρκυρα, κύρια στρατιωτική βάση των Ενετών, κατασκευάστηκαν σε διάφορες φάσεις οχυρώσεις που ξεκίνησαν από τη θέση του Παλαιού φρουρίου και επεκτάθηκαν σταδιακά γύρω από την πόλη. Το φρούριο το 1520 απέκτησε οριστική μορφή με την αποκοπή της χερσονήσου από την υπόλοιπη ξηρά, με την κατασκευή νέου περιτειχίσματος και του τεχνητού λιμανιού στη βόρεια πλευρά της μικρής χερσονήσου (εικ. 18)

Εικ. 18: Παλαιό φρούριο Κέρκυρας.

Το 1537 αντιστάθηκε με επιτυχία στη φοβερή επίθεση των Οθωμανών. Μετά και τη δεύτερη, όμως, τουρκική πολιορκία της Κέρκυρας (1571) οι Ενετοί οχύρωσαν το λόφο του Αγίου Μάρκου στο βορειοδυτικό άκρο της πόλης και το Νέο φρούριο, όπως ονομάστηκε η νέα οχύρωση¹³, συνδεόταν μέσω των δυτικών τειχών της πόλης με το Παλαιό φρούριο δημιουργώντας αμυντικό κλοιό με πόλους τα δύο φρούρια.¹⁴

Στην Κεφαλληνία, μετά την κατάληψη του νησιού το 1500, οι Ενετοί ακολουθώντας τη μεσαιωνική οχύρωση του λόφου του Αγίου Γεωργίου, ανοικοδόμησαν τα τείχη και τα ενίσχυσαν σε καίρια σημεία με τρεις προμαχώνες (εικ. 19). Το κάστρο, σε απόσταση 7 χιλιομέτρων περίπου νοτιοανατολικά του Αργοστολίου, θα αποτελέσει την έδρα της διοίκησης του νησιού, αλλά με την ίδρυση του νέου φρουρίου στην χερσόνησο της Άσσου (εικ. 20) το φρούριο του Αγίου Γεωργίου σταδιακά χάνει τη σημασία του.

Με πρεσβεία της προς τη Βενετία η ίδια η Κοινότητα των Κεφαλληνίων ζήτησε την ίδρυση νέου φρουρίου, ικανού να προστατεύει τους κατοίκους από τις συχνές λεηλασίες και την αιχμαλωσία. Το αίτημά τους συνέπεσε με το γενικότερο πρόγραμμα της Βενετίας μετά από τον Δ΄ Ενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1573), την απώλεια της Κύπρου και τη σταδιακή μετατόπιση των συγκρούσεων Ενετών και Τούρκων προς τα δυτικά. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η ίδρυση ενός νέου κάστρου στην Κεφαλονιά, απέναντι από την τουρκοκρατούμενη Λευκάδα θα ενίσχυε την αμυντική γραμμή του Ιονίου. Η χερσόνησος της Άσσου, φυσικά οχυρή και πρακτικά απόρθητη, οχυρώθηκε μέσα σε δύο χρόνια (1595) και το κόστος ήταν τεράστιο (60.000 δουκάτα). Η βραχώδης χερσόνησος εμπόδισε τους κατασκευαστές να εφαρμόσουν τις αρχές του προμαχωνικού συστήματος. Το φρούριο σχεδιάστηκε όχι μόνο για την κάλυψη αναγκών άμυνας, αλλά και ως οχυρή πόλη με μόνιμο πληθυσμό. Για το σκοπό αυτό ρυμοτόμησαν την έκταση του εσωτερικού και κάλεσαν τους κατοίκους να αγοράσουν οικόπεδα. Οι κάτοικοι δεν ανταποκρίθηκαν και ελάχιστοι εγκαταστάθηκαν στο φρούριο, που πάντως είχε τουλάχιστον εξήντα δημόσια κτίρια και διακόσιες ιδιωτικές κατοικίες. Η διοίκηση ανατέθηκε σε Ενετό ευγενή που εκλεγόταν από το Μεγάλο Συμβούλιο και έφερε τον τίτλο του προβλεπτή της Άσσου.¹⁵

¹³ Τα τείχη της Κέρκυρας μαζί με αυτά του Ηρακλείου της Κρήτης αποτελούν τις περιπτώσεις της πληρέστερης εφαρμογής του προμαχωνικού συστήματος στην Ελλάδα.

¹⁴ Σμύρης Γ., «Παλαιό φρούριο Κέρκυρας» και «Νέο φρούριο Κέρκυρας», στο Πειραματική ενέργεια ARCH1-MED., *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα οχρωματικής Αρχιτεκτονικής*, Αθήνα, ΥΠΠΟ Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, 2001, σ.σ. 152-157.

¹⁵ Ρηγάκου Διαμάντω, «Κάστρο Άσου Κεφαλληνίας», «Κάστρο Αγίου Γεωργίου Κεφαλληνίας» στο Πειραματική Ενέργεια ARCH1 – MED., *Ενετοί και Ιωαννίτες ιππότες. Δίκτυα οχρωματικής αρχιτεκτονικής*, Αθήνα, ΥΠΠΟ Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, 2001, σ.σ. 146-148, 143-145.

Εικ. 19: Φρούριο Αγίου Γεωργίου Κεφαλονιάς.

Εικ. 20: Φρούριο Άσσου Κεφαλονιάς.

Εικ. 21: Φρούριο Ζακύνθου.

Η θέση του φρουρίου της Ζακύνθου ήταν ιδιαίτερα σημαντική γιατί μπορούσε να ελέγχει τις γειτονικές ακτές της Πελοποννήσου. Το Φραγκικό κάστρο (αποδίδεται στους οίκους των Ορσίνι και Τόκκων) χτίστηκε πάνω σε προϋπάρχουσα Βυζαντινή οχύρωση που μάλλον είχε διαδεχθεί την αρχαία. Το αρχαιότερο τμήμα της σωζόμενης οχύρωσης με οικόσημο και τον φτερωτό λέοντα του Αγίου Μάρκου κατασκευάστηκε το 1503¹⁶. Οι εργασίες στο κάστρο συνδέθηκαν έκτοτε με τους καταστροφικούς σεισμούς που έπλητταν το νησί. Οι Ενετοί συνειδητοποίησαν την ανάγκη όχι απλώς επισκευών, αλλά μιας ανθεκτικότερης κατασκευής για την ασφαλή παραμονή των αρχών και της φρουράς, για καταφύγιο των κατοίκων και για την αποτελεσματικότητα της αποστολής του. Οι νέες οχυρώσεις (εικ. 21) έγιναν με εφαρμογή του προμαχωνικού συστήματος και προσωπική εργασία των κατοίκων και αυτής της εποχής το φρούριο σώζεται σήμερα, με μικρές τροποποιήσεις της Αγγλοκρατίας.

Στην Πελοπόννησο το κάστρο της Μεθώνης (Modon) είναι το μεγαλύτερο (έκταση 120 στρέμματα, μήκος τειχών 3000 μέτρα) και από τα πιο αξιόλογα οχυρωματικά σύνολα (εικ. 22). Η περιοχή ήταν οχυρωμένη ήδη από τον 6^ο π.Χ αιώνα και ο Kevin Andrews θεωρεί ότι μικρό τμήμα των τειχών ανήκει στη Ρωμαϊκή ή πρώιμη Βυζαντινή περίοδο. Οι Ενετοί εμπορεύονταν ελεύθερα στη Μεθώνη από το 1198 με το χρυσόβουλο του Αλέξιου Γ' Αγγέλου και στην κατοχή τους περνά το 1206. Στη σημερινή του μορφή το κάστρο κατασκευάστηκε αμέσως μετά, επισκευές και άλλες επεμβάσεις έγιναν τα 300 χρόνια της πρώτης Ενετοκρατίας (1206-1500), κατά τη δεύτερη περίοδο (1685-1715) καθώς και στην Τουρκοκρατία.¹⁷ Η οχυρωμένη πολιτεία της Μεθώνης και η αντίστοιχη της Κορώνης στη Νοτιοδυτική άκρη της Πελοποννήσου θα γίνουν λόγω της καίριας θέσης τους τα αδιαφιλονίκητα κέντρα του εμπορίου της Ανατολικής Μεσογείου, υποχρεωτικός σταθμός για ανθρώπους και προϊόντα, τα «μάτια της Δημοκρατίας».¹⁸

Το κάστρο της Κορώνης οι Φράγκοι το 1205 το βρήκαν «αχαμνόν από τειχέα και πύργους/ εις βράχον σπηλαίου εκείτετον, αφιρωμένο ήτον»¹⁹. Οι αρχές του 13^{ου} αιώνα θεωρούνται ως χρονολογία κατασκευής του στη μορφή που διασώζεται σήμερα (εικ.23).

¹⁶ Μυλωνά Ζωή, «Κάστρο Ζακύνθου», στο Πειραματική Ενέργεια ARCH1-MED. *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες Δίκτυα Οχυρωματικής Αρχιτεκτονικής*, Αθήνα, ΥΠΠΟ Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, 2001, σ.σ. 138-142.

¹⁷ Καρποδίνη-Δημητριάδη, Έφη, *Κάστρα της Πελοποννήσου*, Αθήνα, 1993, σ. 178.

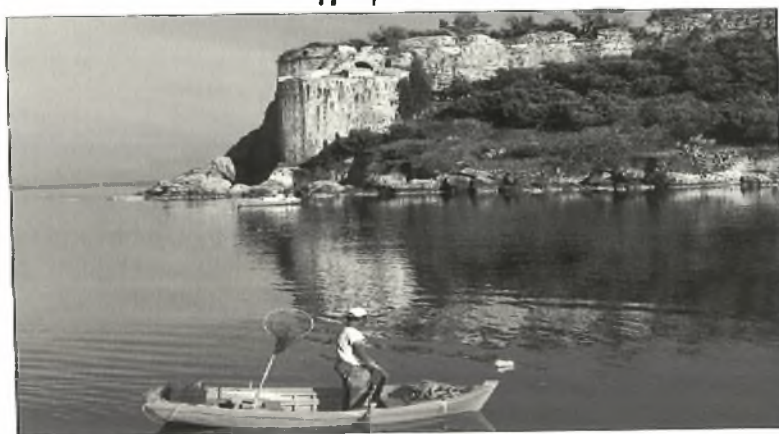
¹⁸ Κοντογιάννης Νίκος, «Κάστρο Μεθώνης», στο Πειραματική Ενέργεια ARCH1-MED. *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες Δίκτυα Οχυρωματικής Αρχιτεκτονικής*, Αθήνα, ΥΠΠΟ Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, 2001, σ. 72.

¹⁹ Καλονάρος, Πέτρος, *Το Χρονικόν του Μορέως Το Ελληνικόν κείμενον κατά τον Κώδικα της Κοπεγχάγης μετά συμπληρώσεων και παραλλαγών εκ του Παρισινού*, Αθήνα, Αρχαίος εκδοτικός οίκος Δημ. Δημητράκου Α.Ε. χ.χ.

Εποχή ακμής του η πρώτη Ενετοκρατία όχι μόνο λόγω θέσης, αλλά και γιατί ήταν ένα ασφαλές, φυσικό λιμάνι όπου σταματούσαν τα πλοία για έλεγχο και ανεφοδιασμό. Η Κορώνη, Κοροπ κατά τους Ενετούς, απέκτησε ευμάρεια, αλλά γνώρισε και μεγάλες καταστροφές που αποτυπώνονται στους θρύλους και τις παραδόσεις των κατοίκων της και αντικατοπτρίζουν συχνά αληθινά γεγονότα. Τα «Μοδονοκόρωνα», όπως με κοινό όνομα ονόμαζαν οι ντόπιοι τη Μεθώνη και την Κορώνη είχαν τέτοια θέση στη συνείδηση των Ενετών που όταν το 1500 έπεσαν στα χέρια των Τούρκων του Βαγιαζήτ Β΄ και το γεγονός μαθεύτηκε στη Βενετία «το Συμβούλιο των Δέκα ξέσπασε σε κλάματα και όλη η πόλη θρηνούσε, «...γιατί η Μεθώνη ήταν η φωλιά για τις γαλέρες μας, τα πλοία και τα σκάφη μας στο δρόμο τους για την Ανατολή»²⁰

Εικ. 22: Το κάστρο και το λιμάνι της Μεθώνης την εποχή της Ενετοκρατίας. Χαλκογραφία 17^{ου} αιώνα.

Εικ. 23: Το κάστρο της Κορώνης.

Από τα άλλα, αρκετά ,κάστρα με Ενετική περίοδο κατοχής αναφέρονται: η Μονεμβασία (εικ.24), (1464-1540 και 1690—1715 που θα γίνει και πρωτεύουσα σε μία από τις επαρχίες στις οποίες διαιρέθηκε η Πελοπόννησος), της οποίας η μοναδικότητα είναι ξεχωριστή από πολλές απόψεις, με «υπέροχη επίδοση στην ηρωική ανεξαρτησία ,

²⁰ Miller, William, *The Latins in the Levant A History of Frankish Greece (1204-1566)*, Cambridge :Speculum Historiale, 1964, σ.σ. 496-498.

που την κατατάσσει σε υψηλή βαθμίδα στον κατάλογο των φρουρίων του κόσμου»²¹, και η Ακροναυπλία στην οποία οι Ενετοί έδωσαν επιβλητική μορφή με ισχυρές οχυρώσεις, όταν άρχισαν να νιώθουν την Οθωμανική πίεση και ιδίως κατά τη Β΄ Ενετοκρατία που ενίσχυσαν τα τείχη και έκτισαν το Παλαμήδι (εικ. 25). Με εκτεταμένα αποξηραντικά έργα στα βόρεια της χερσονήσου κτίζουν και τη Napoli di Romania (εικ. 26), το σημερινό Παλαιό Ναύπλιο, μία από τις σπουδαιότερες ναυτικές βάσεις της Γαληνοτάτης στο Αιγαίο.²²

Εικ. 24: Μονεμβασία. Πύλη της επάνω πόλης.

²¹ Miller, William, *Essays on the Latin Orient*, Cambridge, 1921, σ. 236.

²² Τσεκές Γιώργος, «Κάστρο Ακροναυπλίας» στο Πειραματική Ενέργεια ARCH1- MED. *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες Δίκτυα Οχρωματικής Αρχιτεκτονικής*, Αθήνα, ΥΠΠΟ Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, 2001, σ.σ. 90-94.

Εικ. 27: Negroponte. Χαριστικό.

Εικ. 28: Candia, Κρήτη.

Στο δρόμο προς την Κωνσταντινούπολη και τη Μαύρη θάλασσα, οι Ενετοί εδραιώθηκαν στο Negroponte (Χαλκίδα) που έκαναν κύρια βάση τους στο Αιγαίο ανάμεσα στην Κρήτη και την Κωνσταντινούπολη. Η πόλη ήταν οχυρωμένη με ισχυρό τείχος και τάφρο, ενώ στο μέσον της σημερινής παλαιάς γέφυρας του Ευρίπου υπήρχε πύργος που ήλεγχε το πέρασμα (εικ. 27). Το 1470 οι Ενετοί έχασαν από τους Τούρκους το Negroponte και τιμώρησαν αυστηρά τον επικεφαλής του στόλου τους που κατηγορήσαν για ανικανότητα.²³

Μετά τη Δ΄ Σταυροφορία και πρόσκαιρες διαμφισβητήσεις των Γενουατών η Κρήτη επιδικάστηκε στη Βενετία που από την αρχή έδειξε αποφασισμένη να αναδείξει το «Βασίλειο της Κρήτης» σε μια από τις κυριότερες κτήσεις της. Η πολιτική αυτή υπογραμμίστηκε με την οργάνωση της διοίκησής της κατά το πρότυπο της μητρόπολης και με τον εποικισμό της.

Από την εποχή που οι Τούρκοι φάνηκαν απειλητικοί στις ελληνικές θάλασσες, ιδιαίτερα μετά το 1453, οι Ενετοί αναγκάστηκαν να αναθεωρήσουν το αμυντικό οχυρωματικό σύστημα της νήσου που έως τότε δεν ήταν εκτεταμένο. Η φροντίδα τους φαίνεται στην καθιέρωση του αξιώματος των *Provveditori alle Fortezze*, των Προνοητών για τα φρούρια που επέβλεψαν τις εργασίες που άρχισαν. Επειδή το μεσαιωνικό σύστημα οχυρώσεων δεν ανταποκρινόταν στις απαιτήσεις των νέων πυροβόλων όπλων και της νέας τεχνικής του πολέμου, προέκυψαν ριζικές αλλαγές στην κατασκευή των φρουρίων με εφαρμογή του προμαχωνικού συστήματος (*Fronte Bastionato*).

Σύμφωνα με το αμυντικό σχέδιο πρώτη μέριμνα είχαν την παρεμπόδιση εχθρικής απόβασης. Γι' αυτό είχαν επισημάνει τα λιμάνια που μπορούσε ο εχθρικός στόλος να προσεγγίσει και τις ακτές στις οποίες μπορούσε να κάνει απόβαση. Αυτά τα μέρη τα ενίσχυσαν με οχυρωματικά έργα και ακτοφρουρές. Δεύτερη μέριμνα η οργάνωση της άμυνας από τη στιγμή που ο εχθρός αποβιβαζόταν στη νήσο. Επισημάνθηκαν τα περάσματα εκείνα που οδηγούσαν στις μεγάλες πόλεις και τα οχύρωσαν, ταυτόχρονα προγραμμάτισαν τη δράση των στρατιωτικών τους σωμάτων που θα έπρεπε να εμποδίσουν με αντιπερισπασμούς τον εχθρό να καταλάβει τις οχυρωμένες πόλεις. Ισχυρότατες οχυρώσεις των πόλεων και των λιμένων τους κατασκευάστηκαν στον Χάνδακα²⁴, την Candia των Ενετών (εικ. 28), με βάση τα σχέδια του διάσημου Βερονέζου μηχανικού Michele Sanmicheli και με υποχρεωτική αγγαρεία όλων των αρρένων από 14-60 ετών, στα Χανιά (εικ. 29), στο Ρέθυμνο όπου εκτός του περιτειχίσματος της πόλης έχτισαν τη Φορτέτζα στο λόφο του Παλαιοκάστρου στο βορειοδυτικό άκρο της πόλης (εικ. 30). Σ' αυτές τις πόλεις-φρούρια βρίσκονταν οι βενετικές διοικήσεις των επαρχιών του «Βασιλείου», οι έδρες των στρατιωτικών διοικητών, τα οργανωμένα λιμάνια και οι ναύσταθμοι για την παραμονή, επισκευή και τον εξοπλισμό των

²³ Lane, Frederic, *Venice A Maritime Republic*, Baltimore, 1973, σ. 359

²⁴ Οι Άραβες ονόμαζαν το Ηράκλειο «Rabdh el Khandak» (Φρούριο της Τάφρου), από εκεί Χάνδακας και οι Ενετοί, ίσως με παραφθορά, Candia.

Εικ. 29: Χανιά, Κρήτη.

Εικ. 30: Ρέθυμνο, Κρήτη.

βενετσιάνικων γαλερών. Στους μεγάλους κόλπους οχυρώθηκαν οι νησίδες της Σούδας, της Γραμβούσας και της Σπιναλόγκας. Στην ύπαιθρο έχτισαν μικρότερα φρούρια-καστέλια για τις τοπικές φρουρές, για την επιτήρηση του ντόπιου πληθυσμού και για τη συγκέντρωση των προϊόντων.²⁵

Με αυτό το οχυρωματικό δίκτυο και τη δύναμη του στόλου τους οι Ενετοί δόμησαν ένα χώρο ισχύος και εμπορικού ελέγχου στις κερδοφόρες θαλάσσιες διαδρομές της Ανατολικής Μεσογείου, υποτάσσοντας και εντάσσοντας σ' αυτό τους ντόπιους ελληνικούς πληθυσμούς προς την κατεύθυνση της επιδίωξης των συμφερόντων της Γαλινοτάτης.

5. Η Οθωμανική απειλή. Οι πρώτες συγκρούσεις

Από τον 13^ο και τον 14^ο αιώνα ο Ελληνικός κόσμος έχει διασπασθεί και διαμοιραστεί σε ξένους δυνάστες (Λατινοκρατία). Διεισδύσεις αλλοφύλων από τον βορρά και την ανατολή προκαλούν τη σύμπτυξή του. Σοβαρές κοινωνικές κρίσεις δημιουργούνται από την αύξηση της δύναμης της στρατιωτικής ολιγαρχίας και τον οικονομικό μαρασμό των μικροκαλλιεργητών της γης. Οι δυνατότητες οικονομικής δραστηριότητας των αστικών στρωμάτων περιορίζονταν ασφυκτικά από την εμπορική διείσδυση στην Ελληνική Ανατολή της Ευρωπαϊκής Δύσης. Η ραγδαία προέλαση των Οθωμανών, όμως, και στη Βαλκανική θα έχει σοβαρότατες επιπτώσεις όχι μόνο στον Ελληνισμό αλλά και στη γενικότερη Ευρωπαϊκή ιστορία.

Με την άλωση της Κωνσταντινούπολης και την ενσωμάτωση των λειψάνων της Βυζαντινής Πελοποννήσου και της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας οι Οθωμανοί θα αποκτήσουν πρωτεύουσα με παγκόσμια ακτινοβολία και μοναδική στρατηγική και πολιτική σημασία, χαρακτήρα συγκροτημένης αυτοκρατορίας και *de facto* την ένταξή τους στο σύστημα των Ευρωπαϊκών κρατών²⁶

Η εδραίωση των Οθωμανών στην ηπειρωτική Ελλάδα, η προώθησή τους στα Βορειοαφρικανικά παράλια και η δυναμική εμφάνισή τους στην Ιταλική χερσόνησο άνοιξε την περίοδο αναμετρήσεων των σουλτάνων με τα Ευρωπαϊκά κράτη που είχαν στην Ανατολική Μεσόγειο εμπορικούς σταθμούς και αποικίες, καθώς επίσης και με όσα άρχιζαν να συνορεύουν με την Οθωμανική επικράτεια. Έτσι, η ευθύνη της άμυνας έναντι του Ασιατικού επεκτατισμού μετατοπίζεται στους ώμους της Χριστιανικής Ευρώπης.

Οι προειδοποιήσεις του καρδινάλιου Βησσαρίωνα επαληθεύονται, οι στρατιωτικές επιτυχίες των Οθωμανών και τα πολιτικά τους επακόλουθα είχαν μεγάλη απήχηση στην

²⁵ Στεριώτου, Ιωάννα, *Οι Βενετικές Οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646) Συμβολή στη Φρουριακή Αρχιτεκτονική του 16^{ου} και του 17^{ου} Αιών*, Αθήνα, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Αναστηλώσεων, 1992, τόμος Α', σ. 89.

²⁶ Χασιώτης, Ιωάννης, «Ο Ελληνισμός κατά τους δύο πρώτους αιώνες μετά την άλωση», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος Ι', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., 1974, σ.σ. 10-11

Ευρωπαϊκή κοινή γνώμη και η παρακμασμένη ιδέα της Σταυροφορίας εναντίον των «απίστων» επανέρχεται στο προσκήνιο. Συγκροτήθηκαν αλληπάλληλοι αντιτουρκικοί συνασπισμοί που έφεραν τον πολλά υποσχόμενο τίτλο “Santa ή Sacra Liga”, αλλά και στο β/μισό του 15^{ου} και στον 16^ο αιώνα οι Χριστιανικές ενώσεις, παρότι διακήρυσσαν ως πρόγραμμά τους την άμυνα εναντίον των «απίστων» ή ακόμα και την απελευθέρωση της Τουρκοκρατούμενης Ελληνικής Ανατολής,²⁷ εξυπηρέτησαν άλλα συμφέροντα, κυρίως τα βραχυπρόθεσμα συμφέροντα της Βενετίας.

Τον 15^ο και 16^ο αιώνα η Βενετία δεχόταν κτυπήματα αλλά παρέμενε πλούσια. Ζούσε την αδιατάρακτη ζωή των πλουσίων με τα υπερπολυτελή γυναικεία και ανδρικά ενδύματα, τις σκανδαλώδεις δαπάνες των εορτασμών, τις μεγαλοπρεπείς προίκες που δεν έπεφταν κάτω από 3.000 δουκάτα ενώ συχνά ξεπερνούσαν τα 10.000. Μέσα στο καινούργιο σύμπαν, όπου η Σεβίλλη και η Λισσαβόνα πήραν καινούργιες θέσεις, η Βενετία διατήρησε τη δική της στην Κεντρική Ευρώπη και την ανατολική Μεσόγειο. Επεξέτεινε τις βιομηχανικές της δραστηριότητες, μεταξωτά και υψηλής ποιότητας μάλλινα, κρύσταλλα, τυπογραφικές μηχανές - κάθε χρόνο η Zecca έκοβε ένα εκατομμύριο χρυσά και ένα εκατομμύριο ασημένια νομίσματα - και οι έμποροι της σκορπισμένοι από τη Νυρεμβέργη έως το Ορμούζ της εξασφάλιζαν ένα είδος «καπιταλιστικής αυτοκρατορίας». Γύρω στο 1600 το βενετικό δημόσιο ταμείο ξεχειλίζει από χρήματα και στο λιμάνι της πόλης μπαίνουν και βγαίνουν 700 με 800 πλοία το χρόνο.²⁸

Εν τούτοις, η Βενετία έχει χάσει σχετικά σε σημασία. Έχει πάψει να’ ναι το κέντρο της εσωτερικής θάλασσας. Οι δύο Μεσογειακές λεκάνες θα γίνουν δύο πολιτικές ζώνες κάτω από τις σημαίες του Ισπανικού (δυτικά) και του Οθωμανικού (ανατολικά) ιμπεριαλισμού. Η ανατολική λεκάνη που για μεγάλο χρονικό διάστημα είχε σταθεί ο κύριος διανομέας του πλούτου απειλείται διπλά: και από την Τουρκική εξουσία που τη διεκδικεί αποκλειστικά και από το ότι η διατλαντική εμπορική δραστηριότητα ευνοεί πλέον τη δυτική εις βάρος της. Η Βενετία αγκιστρωμένη στην Ανατολή (εικ. 17) θα πρέπει να αντιμετωπίσει τους Τούρκους και θα χάσει τον πόλεμο.

Από τη μεριά τους οι Οθωμανοί ένιωθαν υποχρεωμένοι να απωθήσουν τους «Φράγκους» από την Ανατολή, για να αποκαταστήσουν γεωγραφική και πολιτική ενότητα του χώρου που *jure occupationis* κληρονόμησαν από τη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Οι Βενετοκρατούμενες ζώνες διασπούσαν την αλυσίδα και αποτελούσαν σφήνες ξένης και αλλόθρησκης δύναμης στον Τουρκικό κορμό. Από στρατιωτικής πλευράς οι Οθωμανοί υπερτερούσαν στις χερσαίες δυνάμεις και υστερούσαν αισθητά στις ναυτικές. Ναυπήγησαν,

²⁷ Αργότερα ο Ισπανογαλλικός ανταγωνισμός όχι μόνον θα υπονομείσει κάθε προσπάθεια πολιτικής ένωσης εναντίον των Οθωμανών, αλλά πολύ περισσότερο θα καθιερώσει την τακτική της προσέγγισης με την Υψηλή Πύλη με δικό τους όφελος τα εμπορικά προνόμια, (διομολογήσεις), ενώ οι Τούρκοι την απόκτηση σταθερών συμμάχων. Άγγλοι και Ολλανδοί μάλιστα θα ευνοήσουν απροκάλυπτα τους Οθωμανούς για να υποκαταστήσουν τους Γάλλους στα εμπορικά κέντρα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

²⁸ Braudel, Fernard, ό.π. τόμος Β', σ.σ. 51-54.

λοιπόν, εντυπωσιακό σε αριθμό караβιών στόλο, εξασφάλισαν τη συνεργασία των ομοθρήσκων τους της βόρειας Αφρικής και ναυτολόγησαν υποχρεωτικά τους έμπειρους Έλληνες νησιώτες.

Κατά τις κρίσιμες ώρες του πολέμου²⁹ οι Ενετοί εφάρμοζαν ηπιότερη εκκλησιαστική πολιτική έναντι των ορθοδόξων υπηκόων τους για να εξασφαλίζουν τη συμπαράστασή τους. Ο ρόλος τους ήταν άλλοτε σημαντικός άλλοτε δευτερεύων. Εξόπλιζαν πλοία και τα διέθεταν στις ναυτικές συγκρούσεις, καθοδηγούσαν χριστιανικά στρατεύματα στις πολιορκίες ελληνικών φρουρίων, οργάνωναν εξεγέρσεις σε τουρκοκρατούμενα μέρη, κατασκόπευαν τις Τουρκικές κινήσεις ή απλά αναλάμβαναν έργα επιμελητείας, υπηρετούσαν ως ελαφροί υπείς (stradioti)³⁰ (εικ. 30) και κωπηλάτες. Οι Έλληνες των τουρκοκρατούμενων περιοχών ήσαν σε δύσκολη θέση. Ήσαν υποχρεωμένοι να εργάζονται σε τομείς του τουρκικού στρατού, ενώ λαχταρούσαν τη συνεννόησή τους με το χριστιανικό στρατόπεδο. Αν και υποτιμήθηκε από τις δυτικές πηγές η στάση τους, αρκετές φορές έδωσαν δυνατότητες αντιπερισπασμού στους Ενετούς. Με τη λήξη των εχθροπραξιών αφήνονταν στην τύχη τους ή κυνηγούνταν με πάθος, όταν οργάνωναν αντιτουρκικές ενέργειες, από τους Ενετούς που είχαν αποκαταστήσει ειρηνικές σχέσεις με τους Τούρκους.

Εικ. 31: Έλληνας stradioto με πανοπλία και άλογο.

²⁹ Χασιώτης Ιωάννης, «Πολεμικές Συγκρούσεις στον Ελληνικό χώρο και η συμμετοχή των Ελλήνων σ' αυτές» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος Ι', Αθήνα, 1974, σ.σ. 257-288.

³⁰ Ορμητικοί πολεμιστές κυρίως Έλληνες και Αλβανοί, ιδιότυπα συγκροτημένοι σε «κομπανίες» 25-50 υπέων, οπλισμένοι με τον παραδοσιακό οπλισμό (λόγχη, γιαταγάνι ή ρόπαλο και θώρακα) και απείθαρχοι. Κατά τον Μίλλερ η λέξη προέρχεται από την ιταλική "strada" (=δρόμος), γιατί βρισκονταν πάντα «καθ' οδόν».

Η πρώτη επίσημη κήρυξη Ενετοτουρκικού πολέμου (1463-1479) –παρά την εφεκτική στάση της Βενετίας στις Τουρκικές κατακτήσεις, όπως για παράδειγμα στην κατάληψη της Μυτιλήνης των Gattilusi,- έγινε όταν ο Μεχμέτ Β΄ αυτοπροσώπως ολοκλήρωσε με επιτυχία μέσα σ' έναν μήνα την εκστρατεία του εναντίον της Βοσνίας και σταθεροποίησε τις θέσεις του στα σύνορα των Ενετικών κτήσεων στα παράλια της Δαλματίας. Οι Ενετικές δυνάμεις³¹ δεν μπορούσαν να συγκριθούν με τις καλά οπλισμένες και πειθαρχημένες Τουρκικές, ούτε είχαν οργανικό σχέδιο επιχειρήσεων. Ο πόλεμος πέρασε από διάφορες φάσεις. Η Πελοπόννησος, θέατρο των συγκρούσεων τον πρώτο καιρό, υπέστη τεράστιες καταστροφές, οι κάτοικοί της που συνέπραξαν με τους Ενετούς σφαγές και αιχμαλωσίες. Η Βενετία έχασε το Negroponte (1470), το σπουδαιότερο ναυτικό της κέντρο στο Αιγαίο, και τιμώρησε με ισόβια εξορία τον ναύαρχο του στόλου της. Ο πόλεμος έληξε με αναμφισβήτητη στρατιωτική ήττα των Ενετών, αλλά η Γαληνοτάτη κατόρθωσε με διπλωματικές μάχες να διατηρήσει τις κτήσεις της και τα οικονομικά της συμφέροντα, ενώ την απώλεια της Εύβοιας αναπλήρωσε λίγο αργότερα με τη νέα της πλούσια και στρατηγική κτήση, την Κύπρο (1489).

Για είκοσι περίπου χρόνια από το τέλος του πολέμου θα επικρατήσει σχετική ησυχία παρά τις σποραδικές επαναστατικές εκδηλώσεις στην Πελοπόννησο και την Ήπειρο. Οι Οθωμανοί είχαν αναστείλει τα κατακτητικά τους σχέδια εξαιτίας της διαμάχης του σουλτάνου με τον λαοφιλή αδελφό του Τζεμ. Η δυναστική διαμάχη έληξε με νίκη του σουλτάνου Βαγιαζήτ. Οι Ευρωπαίοι ηγεμόνες δεν εκμεταλλεύτηκαν την κατάσταση. Όχι μόνον δεν εφάρμοσαν μια δυναμική ή έστω ενιαία στάση απέναντι στον τουρκικό επεκτατισμό, αλλά προσπάθησαν να προσεταιριστούν τους Τούρκους και να προσπορίσουν οικονομικά και πολιτικά οφέλη. Με προθυμία οι αντίπαλες της Βενετίας πόλεις της Φεράρας, Φλωρεντίας, Μάντοβας, Μιλάνου, το βασίλειο της Νεάπολης υπέγραψαν με τους Τούρκους συνθήκες ειρήνης και συνεργασίας που διευκόλυναν το δικό τους εμπόριο, εφαρμόζοντας τα πολιτικά ιδεώδη που τότε ακριβώς ο σύγχρονός τους Νικολό Μακιαβέλι διατύπωνε.

Η Γαλλική εισβολή στην Ιταλία (1494) συνδυάστηκε με τις ελπίδες των υπόδουλων λαών των Βαλκανίων για την πραγματοποίηση της πολυπόθητης «σταυροφορίας». Η φιλογαλλική στάση της Βενετίας ερμηνευόταν από τους Τούρκους ως εχθρική προς τους ίδιους. Όσο και να προσπάθησαν οι Ενετοί να αμβλύνουν την οξύτητα με διπλωματικές ενέργειες δεν απέτρεψαν τον πόλεμο. Οι Τούρκοι ετοίμασαν πυρετωδώς ισχυρό στόλο 250 περίπου πλοίων και διοχέτευσαν άφθονα εφόδια με караβάνια από καμήλες προς την Πελοπόννησο. Οι Ενετοί ενίσχυσαν τις οχυρώσεις και έστειλαν το στόλο τους από 100 πλοία με αρχιναύαρχο τον Grimani στο νότιο Ιόνιο. Για να αντεπεξέλθουν στις δαπάνες αύξησαν

³¹ Μισθοφόροι από την Ιταλία και Κεντρική Ευρώπη (condottieri), Έλληνες φυγάδες των Ενετικών αρχών που στρατολογήθηκαν εσπευσμένα, άτακτοι και stradioti. Όλοι υπέφεραν από έλλειψη εφοδίων, τροφών και μισθοδοσίας γεγονός που υπονόμεινε την όποια μαχητικότητά τους.

τους φόρους των κατοίκων στις κτήσεις τους και επέβαλαν νέους. Η ανακάλυψη νέων θαλάσσιων δρόμων προς τις αγορές της Ινδίας από τον Vasco da Gamma πρόσθεσαν δυσοίωνες προβλέψεις για την οικονομία τους.

Στον όρμο του Ναβαρίνου (Αύγουστος 1499) οι Τούρκοι θα κερδίσουν στη μετωπική σύγκρουση των στόλων. Η οδυνηρή έκπληξη από την άνοδο της τουρκικής ναυτικής δύναμης θα επισπεύσει τη συγκρότηση αντιτουρκικού συνασπισμού. Γάλλοι, Ισπανοί, Πορτογάλοι και Ούγγροι θα αναπτρώσουν τις ελπίδες του Grimani για μια ρεβάνς. Αλλά η δεύτερη και η τρίτη αναμέτρηση με τον οθωμανικό στόλο επιβεβαίωσαν την υπεροχή του. Επιπλέον, ο τουρκικός στόλος απωθώντας τον ενετικό πέρασε εύκολα στον Πατραϊκό κόλπο και απέκλεισε την ενετική Ναύπακτο. Τα στρατεύματα του Βαγιαζήτ περικύκλωσαν την πόλη από την ξηρά. Μόλις πριν λίγα χρόνια η Ναύπακτος είχε απορροφήσει σεβαστά ποσά για την άμυνά της, είχε προαχθεί σε έδρα προβλεπτή και ήταν σημαντικός εμπορικός σταθμός στη διακίνηση βαμβακιού, σταριού και αλατιού. Ενετοί και Έλληνες πρόκριτοι έπεισαν τον προβλεπτή Moro να παραδώσει με όρους την πόλη που βρισκόταν σε θανάσιμο κίνδυνο. Οι Τούρκοι τους σεβάστηκαν πράγματι, αλλά οι Ενετοί κατηγορήσαν τον Grimani ότι άφησε την πόλη ανυπεράσπιστα, ο δε προβλεπτής δεν διέφυγε τον δημόσιο απαγχονισμό.

Οι Τούρκοι ήσαν ενθουσιασμένοι. Η κατάληψη της Ναυπάκτου δικαίωνε την κήρυξη του πολέμου.³² Ο Βαγιαζήτ θέλοντας να διασφαλίσει τη νέα του κτήση έδωσε εντολή, πριν φύγει για να διαχειμάσει στην Αδριανούπολη, να κτιστούν δύο ισχυρά φρούρια στην είσοδο του Κορινθιακού κόλπου, στο Ρίον και στο Αντίρριον για να εμποδίζουν την προσπέλαση σε όποιον την επιχειρούσε. Τα νεόκαστρα χτίστηκαν σε χρόνο ρεκόρ, μόλις σε τρεις μήνες.

³² Ο β' ενετοτουρκικός πόλεμος έληξε (1503) και με άλλες τουρκικές επιτυχίες που επισημοποίησαν την επικράτησή τους στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο. Η Βενετία έχασε το Ναβαρίνο, τα κλειδιά του διαμετακομιστικού της εμπορίου Μεθώνη και Κορώνη, αλλά σε μια κίνηση αντιπερισπασμού πήρε την Κεφαλονιά (1500). Οι Τούρκοι με τον έλεγχο πλέον των παραδοσιακών εμπορικών δρόμων Ανατολής- Δύσης ανέπτυξαν οικονομικά ενδιαφέροντα που συνδυάστηκαν με την αθρόα άφιξη στην Οθωμανική αυτοκρατορία Εβραίων της Ιβηρικής με αποτέλεσμα να αυξηθούν κατά πολύ τα έσοδα του Τουρκικού κράτους.

ΟΧΥΡΩΤΙΚΗ ΤΕΧΝΙΚΗ³³

Η αναζήτηση της ασφάλειας ως μια από τις πρώτες ανάγκες του ανθρώπου οδήγησε στην έννοια του αμυντικού χώρου και σε οχυρωματικές κατασκευές που συνιστούν την οχυρωτική τεχνική.

Στον ελλαδικό χώρο τους ατείχιστους οικισμούς των προϊστορικών χρόνων και των μινωικών πόλεων διαδέχτηκαν οι τειχισμένες ακροπόλεις των μυκηναϊκών κέντρων. Οι πόλεις κράτη της κλασικής Ελλάδας και οι αποικίες τους με τη μετατόπιση του πολιτικού και οικονομικού κέντρου βάρους από την οχυρωμένη ακρόπολη στο άστυ ύψωσαν τείχη για την άμυνά του. Το πρώτο εκτεταμένο δίκτυο οχυρωμένων πόλεων, σε τρεις ηπείρους, οργανώθηκε από τον Μέγα Αλέξανδρο. Αργότερα οι Ρωμαίοι στα όρια του κράτους τους τείχισαν τα στρατόπεδά τους, ενώ η *raex romana* που επικράτησε είχε ως αποτέλεσμα την αχρήστευση των παλαιότερων οχυρώσεων.

Η έναρξη της περιόδου των βαρβαρικών εισβολών (από τον 3^ο αιώνα και εξής) οδήγησε στην ανάγκη για νέα συστηματική οικοδομική δραστηριότητα που είχε στόχο την άμυνα των εδαφών της αυτοκρατορίας και την προστασία των πόλεων³⁴.

1. Η οχυρωτική στο Βυζάντιο

Τα διάσπαρτα οχυρωματικά έργα της βυζαντινής περιόδου (4^{ος} –15^{ος} αιώνας) αποτελούν αδιάψευστο μάρτυρα της οργανωμένης προσπάθειας της αυτοκρατορίας για την άμυνά της. Κάθε οχυρωματικό έργο εντασσόταν στο γενικό και τοπικό σχεδιασμό της άμυνας του Βυζαντίου που προσαρμοζόταν στις χρονικές και τοπικές συνθήκες.

Τη δομή της οχυρωτικής συνιστούν³⁵: 1. *Τα στοιχεία της οχύρωσης*: μητροπόλεις, πόλεις και κάστρα, φρούρια και πύργοι, διατειχίσματα και μοναστηριακές οχυρώσεις. 2. *Οι σχέσεις των στοιχείων της οχύρωσης και οι κανόνες που τις διέπουν*. Οι στρατηγικοί κανόνες που ορίζουν τους ρόλους τους - κάθε στοιχείο υπερασπίζεται εκτός από τον εαυτό του και το αμέσως διάδοχό του – και οι μεταξύ τους σχέσεις (επικοινωνίας, διοίκησης, άμυνας)

³³ Οχυρωτική (η):κλάδος της πολεμικής τέχνης που αφορά τα οχυρωματικά έργα (Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Μανόλη Τριανταφυλλίδη).

³⁴ Ο Ιστορικός Προκόπιος στο έργο του *De aedificiis* περιγράφει τα οχυρά που κτίστηκαν επί Ιουστινιανού και σε μακρούς καταλόγους αναφέρει τα κάστρα που κτίστηκαν ή επισκευάστηκαν την εποχή του.

³⁵ Μπακιρτζής Νικόλας, Ωραιόπουλος Φίλιππος, «Δοκίμιο για την Οχυρωτική στο Βυζάντιο. Ο Βορειοελλαδικός χώρος 4^{ος}-15^{ος} αιώνας», Ωρες Βυζαντίου. Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο, ΥΠΠΟ, 9^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 2001, σ.σ. 20-21.

συγκροτούν ένα στρατιωτικό πλέγμα που κάλυπτε το σύνολο του γεωγραφικού χώρου της αυτοκρατορίας.

Οι βυζαντινές οχυρώσεις ακολουθούν τις αρχές της ρωμαϊκής οχυρωτικής, που έχουν συμπεριλάβει και τα επιτεύγματα της μηχανικής των ελληνοιστικών χρόνων, και βασίζονταν στη βυζαντινή τεχνολογία που αφορούσε στην οχυρωτική κατασκευή και τον στρατιωτικό εξοπλισμό (πολιορκητικές, αμυντικές μηχανές και όπλα μικρής κρουστικής δύναμης). Το γνωστικό υπόβαθρο στηριζόταν στη Μηχανική, Οικοδομική, Στρατηγικά, Μαθηματικά αλλά και στην εμπειρία, αφού η έκβαση της κάθε πολιορκίας έκρινε την αποτελεσματικότητα. Τα πρωταρχικά στοιχεία που συνθέτουν μια οχύρωση είναι το τείχος, ο πύργος και η πύλη. Ύψος, σχήμα και μορφή είναι ανάλογα της φυσικής διαμόρφωσης του εδάφους, της πολεμικής τεχνολογίας, των οικονομικών και οικοδομικών δυνατοτήτων. Βασικός στόχος ήταν η δημιουργία ικανών εμποδίων που αναπτύσσονται το ένα μετά το άλλο. Προτείχισμα και τάφος, περίβολος και ακρόπολη αποτελούν τα βασικά αρχιτεκτονικά σύνολα που συνθέτουν τις οχυρώσεις. Τα τείχη είναι αρκετά ψηλά, κατακόρυφα, με τους πύργους τοποθετημένους σε μικρές σχετικά αποστάσεις – σε άμεση σχέση με το βεληνεκές των παραδοσιακών όπλων – να ορθώνονται ψηλότερα από τα μεταπύργια και με διατομές κυκλικές, τετραγωνικές ή πολυγωνικές. Οι αμυνόμενοι από τις επάλξεις χρησιμοποιούσαν οριζόντιες βολές για να κρατούν τον εχθρό μακριά και κάθετες όταν αυτός έφτανε στα τείχη οπότε έβαλλαν και με πέτρες ή άλλα μέσα (καυτό νερό ή λάδι) από τις διαμορφωμένες σε πρόβολο καταχύστρες (machicoulis)³⁶

Τον 5^ο αιώνα ο βυζαντινός αυτοκράτορας Θεοδόσιος Β΄ έχτισε ένα σύστημα οχυρών τειχών γύρω από την Κωνσταντινούπολη, δημιουργώντας ένα πρότυπο στρατιωτικής αρχιτεκτονικής που θα παραμείνει αξεπέραστο για τα επόμενα χίλια χρόνια. Τα ίδια τείχη πέρασαν και πάλι στην ιστορία, το 1453, όταν ο στρατός του Μωάμεθ Β΄ τα διέτρησε χρησιμοποιώντας ένα πανίσχυρο νέο όπλο, το κανόνι. Οι μελλοντικές εξελίξεις στη στρατιωτική αρχιτεκτονική θα επηρεάζονταν βαθύτατα από αυτό το γεγονός. Η πτώση της Κωνσταντινούπολης σημάδεψε όχι μόνο το τέλος της Βυζαντινής αυτοκρατορίας αλλά και της μακραίωνης ιστορίας του «πολέμου με ψυχρό ατσάλι»³⁷.

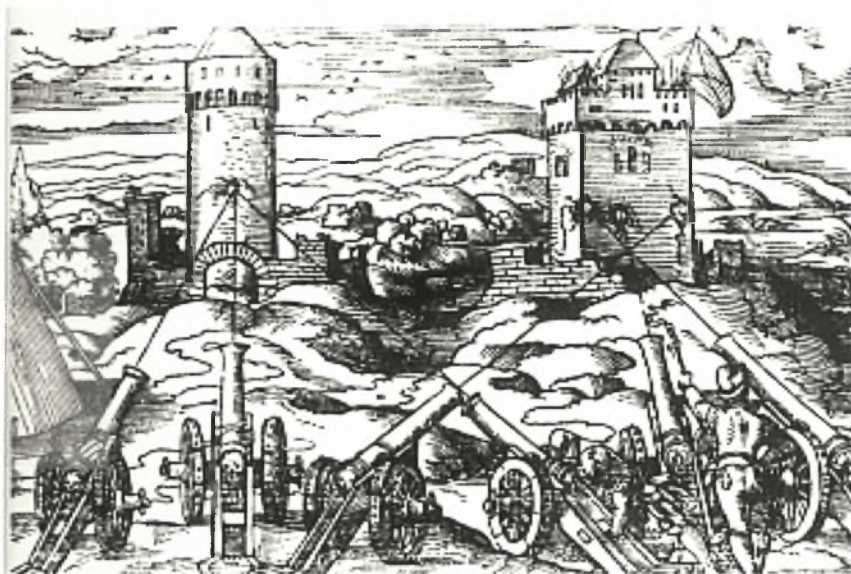
³⁶ Machicoulis, καταχύστρα, ζεματίστρα: χαρακτηριστικό στοιχείο μεσαιωνικής οχυρωτικής αρχιτεκτονικής. Είναι μια σειρά ανοιγμάτων για ρίψη βράχων ή καυτών υγρών από έναν καλυμμένο διάδρομο τείχους ή πύργου. Επίσης, μια εξωτερική στοά που προεξείχε στην κορυφή των τειχών ή πύργων εφοδιασμένη με μια σειρά τέτοιων ανοιγμάτων από τα οποία έβαλλαν τους επιτιθέμενους. Στεριώτου Ιωάννα, ό. π. σελ. 306.

³⁷ Τσούρσιτς Σλόμπονταν, «Οχυρωματική αρχιτεκτονική στα μεσαιωνικά Βαλκάνια», *Η Κ ΑΘΗΜΕΡΙΝΗ* *Επτά ΗΜΕΡΕΣ*, Μάρτιος 2000, σελ. 3-5.

2. Η εξέλιξη των οχυρώσεων μετά την καθιέρωση των πυροβόλων όπλων

Η ανακάλυψη της πυρίτιδας τον 14^ο αιώνα και η γενίκευση των πυροβόλων όπλων κατά το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα θα δημιουργήσουν μια νέα πολεμική τεχνολογία που θα επιφέρει επαναστατικές εξελίξεις στην οχυρωτική τεχνική.

Κατά τη μεγάλη εκστρατεία του Καρόλου Η΄ της Γαλλίας το 1494 στην Ιταλία η χρήση πυροβολικού είχε ως αποτέλεσμα τα φρούρια να πέφτουν ταχύτατα το ένα μετά το άλλο. Τα πυροβόλα ως επιθετικά όπλα έβαλλαν από το ανοικτό πεδίο εναντίον των οχυρωμάτων με επιτυχία, αλλά η πολεμική αρχιτεκτονική θα 'παιρνε χρόνο για να εφοδιάσει και τα φρούρια με αυτά.³⁸ (εικ. 32). Η Ιταλία έγινε βέβαια θέατρο πολέμου, αλλά και ένα ενδιαφέρον εργαστήριο όπου η σύγχρονη οχυρωτική θα εύρισκε λύση για να τα αντιμετωπίσει.

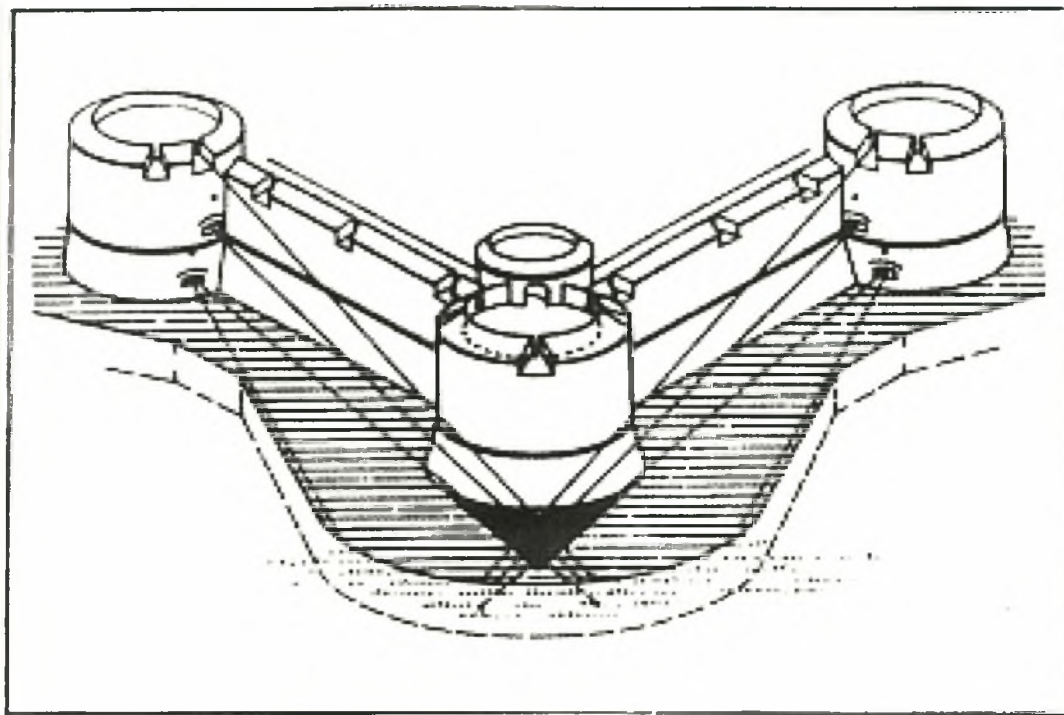
Εικ. 32: Τα πυροβόλα ανατρέπουν τις παλιές μεθόδους πολέμου. Χαρακτικό.

Διάσημες προσωπικότητες της Ιταλικής Αναγέννησης όπως ο Λεονάρντο ντα Βίντσι, ο Μιχαήλ Άγγελος, ο Βιτρούβιος χρησιμοποίησαν τις πολύπλευρες γνώσεις τους για την εξεύρεση κατασκευών που θα μπορούσαν να αντεπεξέλθουν στην καταστρεπτικότητα των νέων όπλων. Αργότερα, τέλη 15^{ου} – αρχές 16^{ου} αιώνα, παρουσιάζεται μεγάλη εξειδίκευση και η μηχανική των φρουρίων από εμπειρική τέχνη προβιβάζεται σε εξειδικευμένο κλάδο της αρχιτεκτονικής. Ο Antonio da Sangalo, ο Giorgio Martini, ο Giovanni Batista Alberti, ο Michele Sanmicheli και άλλοι ασχολούνται διεξοδικά με τις νέες θεωρίες. Στην Ισπανία ο Φίλιππος Β΄ ιδρύει το 1503 την Ακαδημία Μαθηματικών και Οχυρωματικής στη Μαδρίτη και στη Γερμανία ο Albrecht Dürer ασχολείται και αυτός, επηρεασμένος από την Ιταλική Αναγέννηση, με τη μορφή των οχυρώσεων. Η αλλαγή που ολοκληρώθηκε μέσα στον 16^ο αιώνα με την υιοθέτηση του προμαχωνικού συστήματος (*fronte bastionato*) αποτελεί ορόσημο

³⁸ Toy, Sidney, *A History of Fortification. From 3000 B.C. TO A.D. 1700.* Λονδίνο, 1955, σελ. 236-249.

στην εξέλιξη της αμυντικής τέχνης και θέτει τις βάσεις της οχυρωτικής του 17^{ου}, 18^{ου} αιώνα, εφόσον καμιά επαναστατική εξέλιξη του πυροβολικού³⁹ δεν συνέβηκε.

Από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα ως και τις αρχές του 16^{ου} έχουμε μια μεταβατική περίοδο⁴⁰ με πλήθος οχυρώσεων όπου φαίνονται καθαρά οι προσπάθειες μηχανικών και αρχιτεκτόνων να προσαρμόσουν τις υπάρχουσες αμυντικές κατασκευές στις νέες ανάγκες, ενώ συγχρόνως άρχιζαν να μορφοποιούν και να τελειοποιούν τις νέου τύπου οχυρώσεις⁴¹ (εικ. 33)

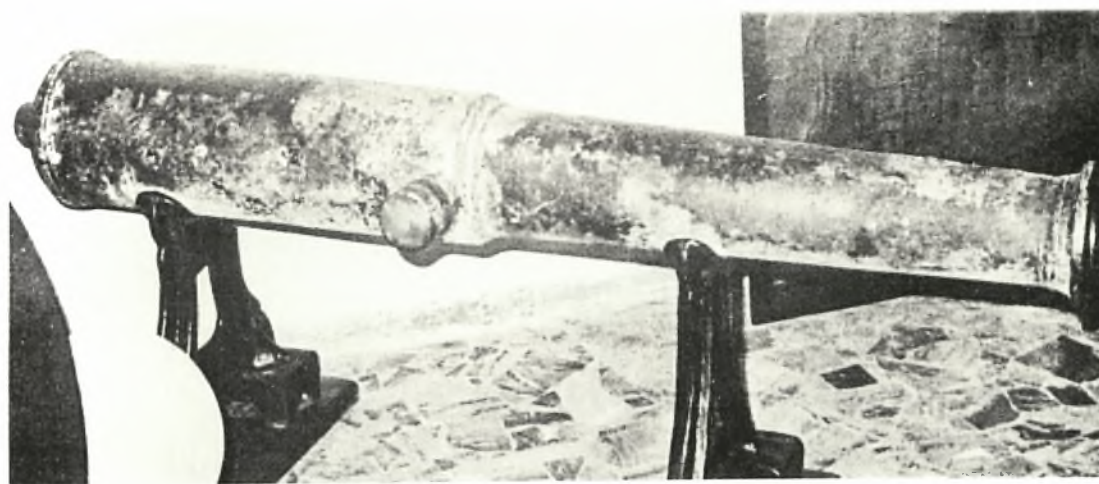
Εικ. 33: Μεταβατική φάση του fronte bastionato.

Τα τείχη έπαψαν να είναι ψηλά και εκτεθειμένα. Μειώθηκε το ύψος τους αισθητά και ενισχύθηκαν με επιχωματώσεις, ενώ δόθηκε κλίση στη βάση τους για να αντιμετωπίζουν, αποστρακίζοντας, τη δύναμη κρούσης των εχθρικών βλημάτων. Οπότε καταργήθηκαν τα κάθετα πυρά και οι καταχύστρες. Τώρα σημασία δίνεται στα πλευρικά πυρά. Οι πύργοι προωθήθηκαν έξω από την κύρια γραμμή άμυνας και σε συνδυασμό με διάφορα εξωτερικά οχυρώματα προορίζονται στο να κρατήσουν τον εχθρό όσο το δυνατόν μακρύτερα.

³⁹ Τα κανόνια διακρίνονται σε εμπροσθογεμή (falconetto, falcone, aspide, sacro, colubrine, cannone) και οπισθογεμή (moschetto da braga, petriera da mascolo, petriera incamerata) και εκτοξεύουν μπάλες από σίδηρο ή από πέτρα με ποικιλία στη δύναμη πυρός και τα βεληνεκή

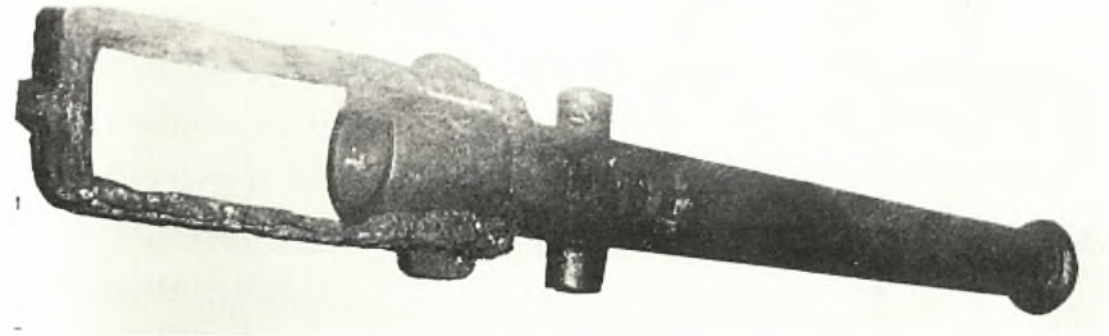
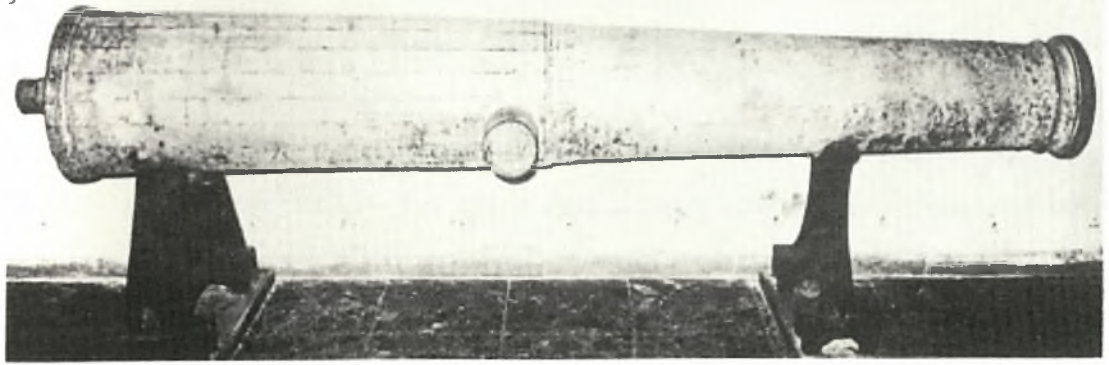
⁴⁰ Στην πολιορκία της Ρόδου, το 1480, χρησιμοποιείται το πυροβόλο για πρώτη φορά και στην επίθεση και στην άμυνα. Του Sidney, ό.π. σελ. 249.

⁴¹ Ποζιόπουλος Διονύσης, «Η μεταβατική μορφή των μεσαιωνικών οχυρώσεων της Ρόδου προς αντιμετώπιση των πυροβόλων όπλων», *Τεχνική Περιοδική Έκδοση*, τόμος Α', Αθήνα 1984, σελ. 177-200

Εικ. 34: Κανόνια: α). Aspide των 12 λιβρών β). Sacro των 12 λιβρών γ) Colubrina των 50 λιβρών

5

Εικ. 35: Κανόνια: α). Cannone των 50 λιβρών β) Moschetto da braga της 1 λίβρας γ) Petriera da braga των 12 λιβρών.

Γίνονται χοντροί, πολυγωνικοί ή στρογγυλοί, με κλειστούς εσωτερικούς χώρους, casemate,⁴² που είχαν ανοίγματα διαφόρων ειδών για τη χρήση φορητών όπλων και μικρών κανονιών.⁴³

Όταν το πυροβολικό εξελίχτηκε ακόμη περισσότερο, τα βαριά πυροβόλα δημιουργούσαν πολύ καπνό (εικ.34 - 35), ενώ η ακτίνα βολής τους και το οπτικό τους πεδίο περιορίζονταν εξαιρετικά, γιατί η κανονιοθυρίδα ανοιγόταν σε τείχος μεγάλου πάχους. Έτσι αναγκάστηκαν να τα τοποθετήσουν πάνω στα δώματα των πύργων ή σε ανοιχτές πλατείες. Κατ' αυτόν τον τρόπο προκύπτει ο προμαχώνας: ένα προωθημένο πλάτωμα που προσβάλλει μεγαλύτερη έκταση, ενώ παράλληλα εξασφάλιζε πλάγια άμυνα στα παρακείμενα τμήματα της οχύρωσης. Τα πλευρικά πυρά γίνονται η μόνη άμυνα κατά της εχθρικής εφόδου⁴⁴.

Η περιγραφή⁴⁵ του νέου αμυντικού συστήματος (εικ. 36), στα βασικά του σημεία, έχει ως εξής: ένα πολύγωνο περικλείει τη θέση που πρέπει να οχυρωθεί. Στις γωνίες του προβάλλουν οι πενταγωνικοί προμαχώνες. Στόχος η άμυνα των μεταπρομαχωνίων (cortine)⁴⁶, η παρεμπόδιση της προέλασης του εχθρού με διασταυρούμενα πυρά και η αποφυγή ύπαρξης απυρόβλητων ζωνών.

Τα τμήματα ενός πλήρους προμαχώνα είναι δύο μέτωπα (faccie, fronti) και δύο πλευρά (fianchi). Η πέμπτη πλευρά του προς το εσωτερικό της οχύρωσης μένει ανοιχτή, ενώ στα άκρα της φθάνουν τα μεταπρομαχώνια ευθύγραμμα τείχη που ενώνουν τους προμαχώνες. Τα fianchi χωρίζονται σε δύο τμήματα: προς το μέρος του παρακείμενου μεταπρομαχωνίου σχηματίζουν σε εσοχή χαμηλές πλατείες για τις πυροβολαρχίες που προστατεύουν τα τείχη, την τάφρο, το αντέρεισμα και το διπλανό προμαχώνα. Το υπόλοιπο τμήμα τους η spalla - orgechione όταν είναι κυκλικό – καλύπτει αυτές τις χαμηλές πλατείες. Επίσης, ο προμαχώνας διέθετε για τα κανόνια την κυρίως πλατεία και δύο ψηλές πλατείες, μία σε κάθε πλευρό. Το προμαχωνικό σύστημα ενίσχυαν βοηθητικές κατασκευές, όπως οι επιπρομαχώνες⁴⁷ και τα εξωτερικά οχυρώματα.

⁴² Η λέξη, κατά την Στεριώτου Ιωάννα, προέρχεται πιθανότατα από το ελληνικό «χάσμα», πληθ. «χάσματα» (γαλλ. casemate), ισπαν. casamate, γερμαν. kasematte, αγγλ. casemate) Ήταν αρχικά μια κατασκευή κινητή που κάλυπτε μία μηχανή βολής και χρησιμοποιόταν τόσο από τον επιτιθέμενο κατά την προσέγγισή του σε μια οχύρωση, όσο και από τον αμυνόμενο έξω από το φρούριο στην προσπάθειά του να κρατήσει τον εχθρό μακριά. Οι μεσαιωνικές casamate προέρχονται από τις αρχαίες «χελώνες».

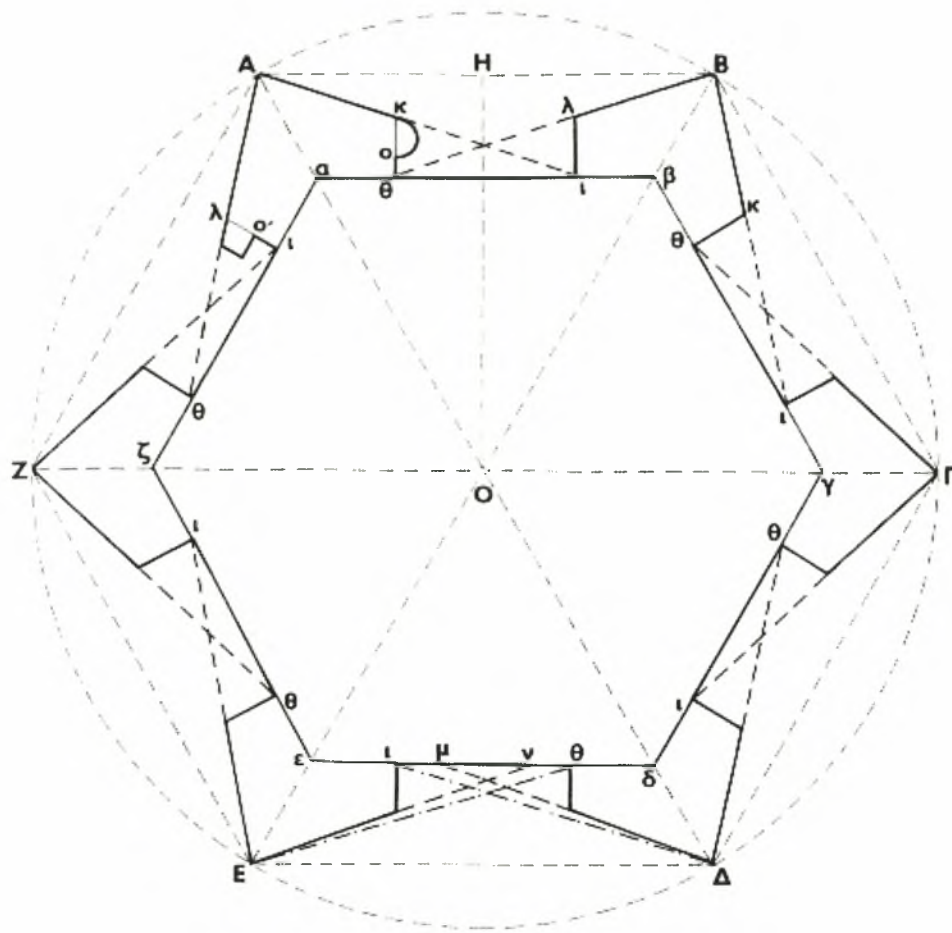
⁴³ Στεριώτου, Ιωάννα, *Οι Βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646). Συμβολή στη Φρουριακή Αρχιτεκτονική του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, 1992, σελ. 305-307, Ποζιόπουλος Διονύσης, ό.π. τόμος Α', Αθήνα 1984, σελ. 184

⁴⁴ Στεριώτου, Ιωάννα, ό.π.

⁴⁵ Αθανασούλης Δημήτριος, «*Η Ενετοκρατία στα Ιόνια, τη Δυτική Ελλάδα και την Πελοπόννησο. Η νέα οχυρωματική τεχνολογία και η εφαρμογή της στα ενετικά κάστρα του ελλαδικού χώρου*», στο *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα Οχυρωματικής Αρχιτεκτονικής – Πειραματική Ενέργεια ARCH 1- MED –*, ΥΠΠΟ, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Αθήνα 2001.

⁴⁶ το τείχος μεταξύ δύο προμαχώνων αποτελεί το μεταπρομαχώνιο διάστημα (cortina).

⁴⁷ Οι γνώμες των μηχανικών διχάζονται όσον αφορά τη σωστή τους θέση :στο μέσον του μεταπρομαχωνίου, στα άκρα, πάνω από τις πύλες... Ποζιόπουλος Διονύσης, ό. π. σελ.194.

Εικ. 36: Θεωρητικό σχήμα χάραξης οχρωματικού περιβόλου με προμαχώνες

- $AB\Gamma\Delta E\text{Z}\Lambda$ = εξωτερικό πολύγωνο,
- $\alpha\beta\gamma\delta\epsilon\zeta\alpha$ = εσωτερικό πολύγωνο
- $\iota\theta$ = μεταπρομαχώνιο (cortine)
- $\Lambda\kappa$ = $\Lambda\lambda$: μέτωπο προμαχώνα (fronte, faccia)
- $\iota\alpha\theta$ = πλευρά (fianci)
- $\sigma\kappa$: κυκλική σπάλα (orzechione)
- $\delta\lambda$: ορθογωνική σπάλα.

Σύμφωνα με τη νέα τεχνολογία, η καθ' ύψος διάρθρωση του τείχους πάνω από το θεμέλιο είναι τριμερής και περιλαμβάνει τη *scarpa*, το *cordone* και το *parapetto*. Η *scarpa*, με κεκλιμένη μορφή, έχει το μεγαλύτερο ύψος. Είναι η εξωτερική λίθινη επένδυση του οχυρού περιβόλου που τον αποτελούσαν μεγάλοι όγκοι επιχωματώσεων. Η κλίση δινόταν αφενός για να ανθέξει τις ωθήσεις των επιχωματώσεων και αφετέρου για να αντιμετωπίσει τις βαλλιστικές δυνατότητες των πυροβόλων. Συνδεδεμένα με το εξωτερικό τείχος είναι τα *speroni*, είδος αντηρίδων που κατασκευάζονται εσωτερικά του τείχους για την ενίσχυσή του. Το *cordone* είναι το ημικυκλικής διατομής διάζωμα που χωρίζει το κυρίως τείχος από το *parapetto*, την επίστεψη για την κάλυψη των πολεμιστών, στην οποία ανοίγονται οι κανονιοθυρίδες και οι πολεμίστρες. Είχε απόληξη κεκλιμένη προς τα έξω για την καλύτερη εποπτεία των αμυνόμενων.

Η τάφος συνιστά κρίσιμο αμυντικό στοιχείο, ενώ η εκσκαφή της προμήθευε το χώμα των επιχωματώσεων, που ήταν η ισχύς κάθε φρουρίου. Τα πλάτη των επιχωματώσεων του τείχους κυμαίνονταν από 15 μέχρι 50 μέτρα ή περισσότερο, ανάλογα με το μέγεθος του φρουρίου και τη γεωμορφολογία. Υψώνονταν πάνω από το φυσικό επίπεδο του εδάφους και περιέβαλλαν το εσωτερικό του φρουρίου. Στο πάχος των επιχωματώσεων ανοίγονταν στοές για την επικοινωνία και την άμυνα από τις εχθρικές υπονομεύσεις (*contramine*). Έξω από το φρούριο υπήρχε μια ισοπεδωμένη και αποψιλωμένη περιοχή, δεδομένου ότι το νέο αμυντικό σύστημα αναπτύσσεται σε πεδινά και ελεύθερα εδάφη, αντίθετα με τα μεσαιωνικά κάστρα που χτίζονταν σε βραχώδη και απόκρημνα.⁴⁸ Ένα φρούριο περιελάμβανε επίσης στρατώνες, δεξαμενές, και διάφορες αποθήκες.

Τα τεχνικά μέσα και οι πόροι που απαιτούνταν για την κατασκευή ενός φρουρίου (εικ.37,38) ήσαν τεράστια, ενώ με τον θεσμό των αγγαρειών⁴⁹ εξασφαλιζόταν η υποχρεωτική εργασία του λαού χωρίς αμοιβή.

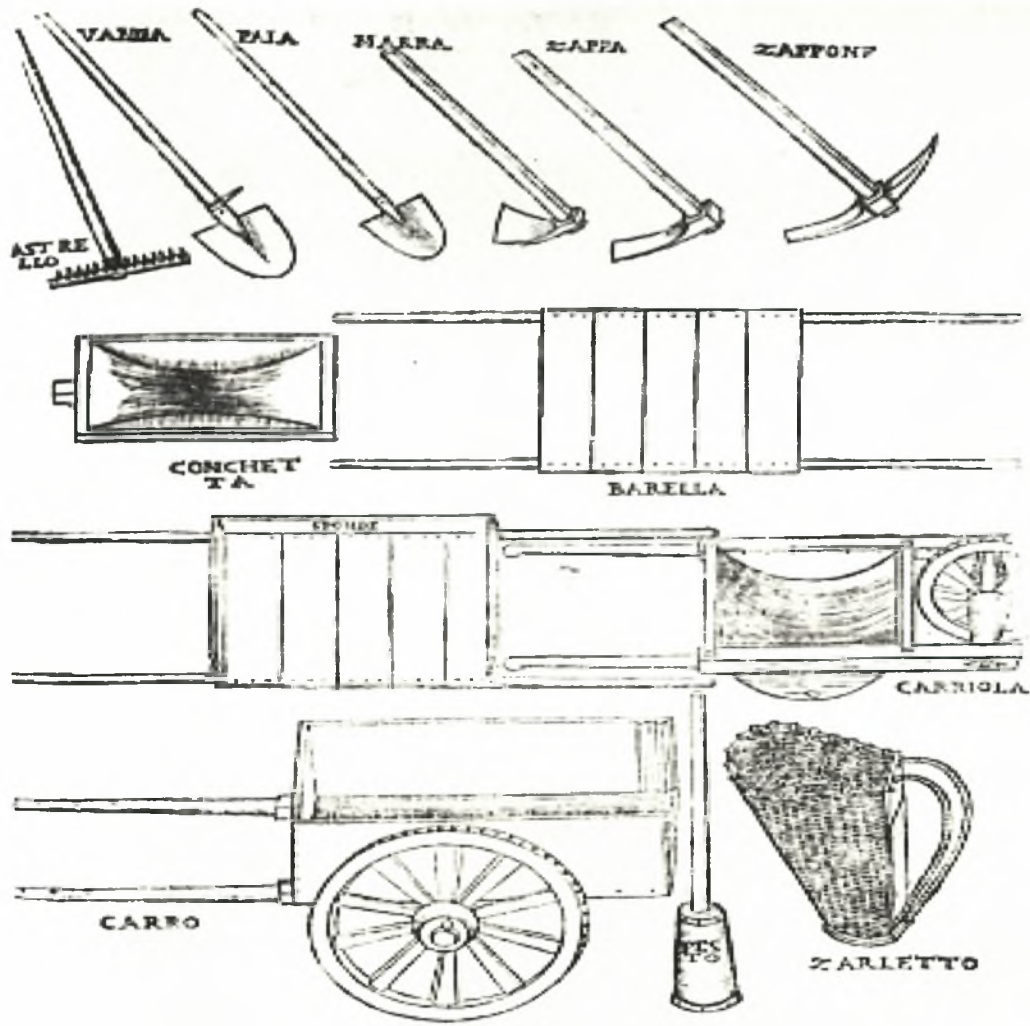
⁴⁸ Βέβαια οι θεωρίες αυτών των μορφολογικών εξελίξεων δεν επηρέασαν με τον ίδιο τρόπο όλα τα οχυρά, στη φάση της μετεξέλιξής τους, αλλά ούτε και στον ίδιο βαθμό τα διάφορα τμήματα μιας συγκεκριμένης οχύρωσης. Ποζιόπουλος Δ., ό. π. σελ.180-182.

⁴⁹ Trojanos, Sp., "Die institution der Kastroktesis im Byzantinischen Reich", στο *Πεπραγμένα. Η Έπιστημονική Σύνοδος. Τεχνικόν Επιμελητήριο της Ελλάδος*, Αθήναι, 1968. Η αγγαρεία ως *munera personalia* εμφανίζεται στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορική εποχή και γίνεται πολύ σημαντική για το κράτος προσφορά εργασίας των κατοίκων της αυτοκρατορίας στη βυζαντινή περίοδο. Η καστροκτεσία είναι είδος αγγαρείας.

Την υποχρέωση αυτή των υπηκόων τους διατήρησαν στις ελλαδικές κτήσεις τους οι Ενετοί που την επέκτειναν και για όλα τα δημόσια έργα.

Εικ. 37: Εργοτάξιο οχύρωσης 17^{ου} αιώνα.

Εικ. 38: Εργαλεία για τις χωματουργικές εργασίες των οχυρώσεων.

ΡΙΟΝ – ΑΝΤΙΡΡΙΟΝ. Ο ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ Ο ΧΡΟΝΟΣ

1. Γεωγραφία

Το όρος Παναχαϊκόν⁵⁰ ανήκει ολόκληρο στην Αχαΐα, από όπου πήρε και το όνομά του, στα νεώτερα χρόνια λεγόταν και Βοϊδιάς από το σχήμα του (μεγάλο βόδι). Ο ορεινός όγκος του κατέχει την ανατολή και αρχίζει να υψώνεται στα οκτώ χιλιόμετρα περίπου από την ακτή (εικ.39). Η πόλη της Πάτρας (εικ.40-41) έχει μπροστά της τον Πατραϊκό κόλπο ολόκληρο και αντίπερα την Αιτωλική γη. Η θέα⁵¹ είναι ευρύτατη και φθάνει ως το ακρωτήριο του Άραξου, ενώ δυτικότερα διακρίνονται τα νησιά Ζάκυνθος, Κεφαλληνία και Ιθάκη. Αν και η ανατολή εμποδίζεται από το βουνό, η δύση προσφέρει εξαιρετικό θέαμα. Ο Rouqueville⁵² έγραφε: «ο ουρανός του ωραίου περιβάλλοντος των Πατρών γίνεται δύο φορές μεγαλοπρεπής όταν πλησιάζει η δύσις. Ουδέποτε παρέστην εις αυτήν την καθημερινήν σκηνήν χωρίς να δοκιμάσω μίαν ζωηράν συγκίνησιν, όταν το άστρον της ημέρας, καθώς εβυθίζετο εις τον ορίζοντα, ανέδιδε σωρούς χρυσού και πορφύραν εις την επιφάνειαν της θαλάσσης, τας νήσους της Ιθάκης και της Κεφαλληνίας, ως και εις τας ατμώδεις κορυφάς της Λευκάδος... Διατί αναδεδειγμένοι καλλιτέχνην δεν ήλθον και δεν έρχονται να ίδουν το έκτακτον και αξιοθαύμαστον τούτο θέαμα και συγχρόνως κατά νύκτα ήσυχον και σεληνόφωτον να θαυμάσουν εις τον κόλπον των Πατρών την κατοπτριζομένην σελήνην; Ποίαι νέαι εικόνες εις τον ποιητήν; Ποία νέα χρώματα εις τον ζωγράφον;».⁵³

Το άνοιγμα της δυτικής εισόδου του Πατραϊκού κόλπου ανάμεσα στην Οξειά (Στερεά Ελλάδα) και στον Άραξο (Πελοπόννησος) είναι 13 μίλια και ανατολικά ο πορθμός του Ρίου (στην Πελοπόννησο) και του Αντιρρίου (στην Στερεά Ελλάδα) λίγο παραπάνω από ένα ναυτικό μίλι, δηλαδή γύρω στα δύο χιλιόμετρα (1850 μέτρα συγκεκριμένα).

⁵⁰ Το βουνό ήταν στην αρχαιότητα κατάφυτο και η θεά Αρτεμις λατρευόταν ως πότνια θηρών περισσότερο από κάθε άλλη θεότητα. Οι κάτοικοι, άριστοι κυνηγοί, της είχαν αφιερώσει πολλούς ναούς και τελούσαν λαμπρές γιορτές. Παπαχατζής Νικόλαος, *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις. Αχαϊκά και Αρκαδικά*, Εκδοτική Αθηνών ΑΕ, Αθήνα 1980, βιβλία 7 & 8, σελ.92-94, 124.

⁵¹ Ο Dodwell εξαιρεί τη θέα της πεδιάδας και του κόλπου των Πατρών από το Παναχαϊκόν: «ποτέ άλλοτε δεν είδα τόσο ωραία θέα». Dodwell Edward, *A classical and topographical tour through Greece during the years 1801, 1805, and 1806*, London, 1819, τόμ. ΙΙ, σελ.456.

⁵² Rouqueville, Fr., *Voyage dans la Grece*, Paris, 1826.

⁵³ Τριανταφύλλου Ν. Κώστα, *Ιστορικών Λεξικόν των Πατρών*, τρίτη έκδοση, Πάτραι, 1995, τόμος Β, σελ. 1507-1508.

Εικ. 39: Παναχαϊκόν όρος, Γκραβούρα.

ΠΑΤΡΑΣΣΟ

Εικ. 40: Η Πάτρα τον ΙΖ΄αιώνα. Χαλκογραφία.

Εικ. 41: Πατραϊκός κόλπος. Γκραβούρα.

Το πλάτος του πορθμού Ρίου Αντιρρίου (χάρτης 1.) ποικίλλει κατά εποχές, εξαιτίας των αμμωδών προσχώσεων και των σεισμικών μεταβολών. Κατά την περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου ο Θουκυδίδης⁵⁴ το υπολόγιζε σε επτά στάδια (1300 μέτρα), ενώ ο Στράβων πέντε στάδια (925 μέτρα), αλλά μάλλον συγχέει το Ρίον με το γειτονικό Δρέπανον ή κατά τον Θωμόπουλο τα ταυτίζει λαθεμένα. Ο Leake υπολογίζει το πέρασμα λιγότερο από ενάμισυ μίλι.⁵⁵

Η γεωγραφική θέση του πορθμού στο Ρίον είναι βόρειο πλάτος $38^{\circ} 18' 57''$ και ανατολικό μήκος (Γκρήνουϊτς) $21^{\circ} 46' 16''$ στο δε Αντίρριον $38^{\circ} 19' 40''$ και $21^{\circ} 45' 50''$ αντίστοιχα. Το θαλάσσιο πέρασμα δεν έχει ύφαλους, αλλά έχει ισχυρά ρεύματα και μικρές παλίρροιες. Τα βάθη στα λιμάνια δεν προσδιορίζονται λόγω τεχνητών εκβαθύνσεων. Οι κλίσεις του θαλάσσιου πυθμένα, όμως, είναι σχετικά μεγάλες σε μικρή από την ακτή απόσταση. Έτσι στα 500 μέτρα περίπου είναι στο μεν Ρίον 66 μέτρα, στο Αντίρριον 60 μέτρα και στο μέσον του πορθμού γύρω στα 65 μέτρα. Τα βάθη στον Κορινθιακό και Πατραϊκό είναι πολύ μεγαλύτερα σε διάφορα σημεία. Δηλαδή στον πορθμό ο βυθός υψώνεται σημαντικά όπως και στο Γιβραλτάρ. Ο συνηθισμένος άνεμος είναι ο βορειοανατολικός, που φυσά, συχνά δυνατά, τους εννιά μήνες του χρόνου και εισορμά στο στόμιο Ρίου-Αντιρρίου από τον Κορινθιακό κόλπο.

⁵⁴ Θουκυδίδου, *Ιστορία*, Βιβλίο Β, 86 : «διέχετον δε απ' αλλήλων σταδίους μάλιστα επτά της θαλάσσης, του δε Κρισαίου κόλπου στόμα τούτο εστιν».

⁵⁵ Leake William Martin, *Travels in the Morea*, London, 1830, τόμος II, σελ.148.

Χάρτης 1: Το Στενό του Ρίου και Αντιρρίου. Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού

2. Ιστορία

Ο τωρινός Κορινθιακός κόλπος αρχίζει από τα δύο Ρία. Στην αρχαιότητα ο Πατραϊκός κόλπος δεν είχε ίδιον όνομα, θεωρείτο πρόκολπος του Κορινθιακού και είχαν ενιαία το όνομα Κρισαίος κόλπος.⁵⁶ Golfo di Patrasso, Πατραϊκός κόλπος ονομάστηκε το δυτικό μέρος από τους Ενετούς ναυτικούς τον 14^ο αιώνα και έτσι αναφέρεται στα ενετικά έγγραφα και χάρτες.

Το Ρίον από το ουσιαστικό 'ρίς, κατά τον Θωμόπουλο (που βασίζεται στον Περίπλου του Σκύλακα Καρυανδέως), σημαίνει ως λέξη το μέρος που εξέχει, το ακρωτήριο, κατά το Μέγα Ετυμολογικόν Λεξικόν «επει περιορείται ύδατι. ίσως δε και εκ του ακρωτηρίου εγένετο μείωσις, ίνα αι τρεις πρώται ώσιν αφηρημένοι. ή όριον τι εστι. ου εστιν ορών και γαρ σκοπή λέγεται». Επίσης, 'Ρίον, το εξέχον μέρος όρους είτε προς τα άνω είτε προς τα εμπρός προέχον, όθεν 1.η κορυφή όρους 2. ακρωτήριον, εξέχων κρημνός, όθεν και ως κύριον όνομα πολλών τόπων, μάλιστα δε εκλήθησαν ούτω τα 'Ρίον Μολυκρικόν και το 'Ρίον Αχαϊκόν κατά την είσοδο του Κορινθιακού κόλπου.⁵⁷ Κατά τον Γ. Μπαμπινιώτη⁵⁸ το όνομα προέρχεται από το ουσιαστικό 'ρίον, κορυφή όρους – ακρωτήριο, αβέβαιου ετύμου. Στο Dictionaire Etymologique de la Langue Greque⁵⁹ αναφέρεται πως η λέξη «ρίς» μπορεί να προέρχεται από το Μυκηναϊκό «Ri-jo» που κατά τους Chadwick-Daumbach ήταν κάποιο τοπωνύμιο που σήμαινε «ακρωτήριο». Αντίρριον ή Μολυκρικόν Ρίον,⁶⁰ το έναντι του Ρίου ακρωτήριο που γειτόνευε με το Μολύκρειον.

Το Μολύκρειον και η κοντινή Μακύνεια ήσαν σημαντικές πόλεις της αρχαίας Αιτωλίας. Όπως αναφέρει ο Όμηρος πήραν μέρος στον Τρωϊκό πόλεμο με 40 καράβια και ηγεμόνα τον Θόα (Ιλιάδα, Β.638).

Από τα δύο Ρία πιθανολογείται η κάθοδος των Δωριέων στη Νοτιότερη Ελλάδα, αν και ο ιστορικός Hermann Bengston⁶¹ θεωρεί ότι το ζήτημα αυτό δεν έχει και ίσως δεν μπορεί να λυθεί.

Στο Ρίον υπήρχε ναός του Ποσειδώνα που έκτισαν οι Μολύκριοι, οι έναντι αυτού Λοκροί, προτού αποσπάσουν την περιοχή απ' αυτούς οι Αχαιοί.⁶² Όσοι κατοικούσαν γύρω από το Ρίο και το Αντίρριο τελούσαν κοινές γιορτές, τα Ποσειδώνια προς τιμήν του Ποσειδώνα και τα 'Ρίεια τα οποία, σύμφωνα με τον Πλούταρχο, ήταν αφιερωμένα στη μνήμη του Ησίοδου.⁶³

⁵⁶Θωμόπουλος Ν. Στέφανος, *Ιστορία της πόλεως Πατρών*, Αχαϊκές εκδόσεις, Πάτρα, 1998, τόμος Α', σελ.61-62.

⁵⁷ Lidell G. Henry-Scott Robert, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, Αθήναι, 1907, τόμος 4^{ος}, σ. 18.

⁵⁸ Μπαμπινιώτη Γ, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα, 1998, σ. 1566.

⁵⁹ Chantaire Pierre, *Dictionaire Etymologique de la Langue Greque*, 1968, τόμ. 2, σ. 975.

⁶⁰ Θουκυδίδου, *Ιστορία*, Βιβλίο Β', 86 : «παρέπλευσε δε και ο Φορμίων επί το 'Ρίον το Μολυκρικόν και ωρμίσατο έξω αυτού ναυσίν είκοσιν, αίσπερ και εναυμάχησεν. Ην δε τούτο μεν το 'Ρίον φίλιον τοις Αθηναίοις, το δε έτερον Ρίον εστίν αντιπέρασ το εν τη Πελοποννήσω...»

⁶¹ Bengston Hermann, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος*, 2^η έκδοση, Αθήνα 1991, σ. 71.

⁶² Πausανίου, *Ελλάδος Πειρήσεις. Φωκικά*, επιμέλεια Νικολάου Παπαχατζή, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1981, σ.σ. 198, 463, 465.

⁶³ Πλούταρχου, *Των επτά σοφών συμπόσιον. Ηθικά*, επιμέλεια Γ. Μ. Βερναδάκη, Teubneri Lipsiae 1908, τόμ. Α', σ. 398.

Ο Πausανίας παραδίδει ότι οι Αθηναίοι με τα λάφυρα των πρώτων τους ναυτικών επιτυχιών στον Πελοποννησιακό πόλεμο κόσμησαν τη στοά που είχαν ιδρύσει στο ιερό των Δελφών, αφού πρώτα από αυτά τα λάφυρα πρόσφεραν θυσία στον Ποσειδώνα και τον Θησέα στο Ρίον.⁶⁴ Επιπλέον, εκεί έστησαν τρόπαια νίκης και οι δύο αντίπαλες δυνάμεις, εκτιμώντας με το δικό τους τρόπο το αποτέλεσμα των συγκρούσεών τους στην περιοχή, ενώ οι Πελοποννήσιοι ανέθεσαν και το ένα καράβι των Αθηναίων που έπιασαν.⁶⁵

Η επικοινωνία Πελοποννήσου-Στερεάς Ελλάδας για ειρηνικούς και πολεμικούς σκοπούς γινόταν αδιαλείπτως από το στενό Ρίου Αντιρρίου κατά την αρχαιότητα. Κατά τη Ρωμαϊκή εποχή διαλύθηκαν οι Συμπολιτείες (Αχαϊκή και Αιτωλική) και η Πελοπόννησος μαζί με τη Θεσσαλία, την Αιτωλία, την Ήπειρο και τα Ιόνια νησιά αποτέλεσαν τη Ρωμαϊκή επαρχία της Αχαΐας. Ο Θωμόπουλος⁶⁶ αναφέρει ότι ο Αύγουστος μετά τη νίκη του στο Άκτιον ανήγειρε στο Ρίον θριαμβική ασίδα που τα ερείπιά της είδε ο M.de Vautremy 1200 μέτρα από το φρούριο του Ρίου. Στο Ιστορικό Λεξικό των Πατρών⁶⁷ μάλιστα προστίθεται η πληροφορία ότι σωζόταν επί των ημερών του συγγραφέα και ότι δι' αυτής διερχόταν η οδός προς το φρούριον του Ρίου και ότι στη συνέχεια κατεδαφίστηκε «ως εμποδίζουσα την κυκλοφορίαν των οχημάτων».

Στα Ρωμαϊκά χρόνια το στενό του Ρίου αποκλείοντας την είσοδο ξένων πλοίων προστάτευε τα εμπορικά συμφέροντα της πόλεως των Πατρών, που βρισκόταν σε άνθηση. Οι επιδρομές Γόθων πρώτα, αλλά κυρίως Σλάβων και Αβάρων θα οδηγήσει στην ανέγερση του Βυζαντινού φρουρίου της Πάτρας στο δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα, στη θέση της αρχαίας ακρόπολης, το οποίο συνδέθηκε έκτοτε με τις ιστορικές τύχες της πόλης, που αντανακλούν και στις οικοδομικές του φάσεις (Βυζαντινή, Φραγκική, Ενετική, Παλαιολόγεια, Τουρκική).

Το Ρίον, παρά την προφανή στρατηγική του θέση, δεν είχε οχυρωθεί, γιατί δεν συνέβαλλε στην άμυνα της πόλης που απείχε οκτώ χιλιόμετρα. Οι Φράγκικοι κατάλογοι οχυρών της Αχαΐας που έχουμε από τον 14^ο αιώνα δεν αναφέρονται στο Ρίον. Επί Τουρκοκρατίας, όμως, το κάστρο της Πάτρας γίνεται το διοικητικό κέντρο της πόλης και υποκαθίσταται στρατιωτικά από το νέο κάστρο που ανεγείρεται στο Ρίον, του οποίου την ιδιαίτερη στρατηγική σημασία θα αναδείξουν η νέα τεχνολογία και τεχνική του πολέμου. Είναι η εποχή που η εξέλιξη των πυροβόλων όπλων απαιτεί αφενός την οχύρωση ανοιχτών πεδινών θέσεων και αφετέρου καθίσταται δυνατός ο έλεγχος του περάσματος από τον Πατραϊκό στον Κορινθιακό κόλπο με τα διασταυρούμενα πυρά των δίδυμων Οθωμανικών κάστρων, νεόκαστρων, που θα ανεγερθούν στα άκρα του στενού.

⁶⁴ Πausανίου, *Ελλάδος Περιήγησις*. Φωκικά Χ 11,6: «...γενέσθαι δε από των ναυμαχιών τούτων και θυσίαν Θησεί και τω Ποσειδώνι, επί τω ονομαζομένω Ῥίω.»

⁶⁵ Θουκυδίδου *Ιστορία*, Βιβλίο Β', 92 : «αναχωρήσαντες δε οι Αθηναίοι τροπαιόν έστησαν όθεν αναγόμενοι εκράτησαν... έστησαν δε και οι Πελοποννήσιοι τροπαιόν, ως νενικηκότες, της τροπής, ως προς τη γη διέφθειραν ναυς. Και ήνπερ έλαβον ναυν, ανέθεσαν επί το Ῥίον το Αχαϊκόν παρά το τροπαιόν.»

⁶⁶ Θωμόπουλος Ν. Στέφανος, *Ιστορία της πόλεως των Πατρών, ό. π. τόμος Α'*, σ..252.

⁶⁷ Τριανταφύλλου Ν. Κώστα, *Ιστορικών Λεξικόν των Πατρών, ό. π. σ..1765.*

3. Τα Κάστρα Ρίου και Αντιρρίου

α) Ορολογία

Το Λατινικό *Castrum* και το υποκοριστικό του *Castellum* έχουν περάσει και έχουν γίνει αποδεκτά στη γλώσσα μας εδώ και αιώνες. Έτσι σήμερα χρησιμοποιούμε τη λέξη κάστρο και τη λέξη καστέλλι, διατηρώντας μάλιστα και τη μεταξύ τους εννοιολογική διαφορά μεγέθους και εννοώντας μ' αυτές τις οχρωματικές, τις φρουριακές γενικά κατασκευές των παλαιότερων εποχών. Παρόμοια στις δυτικοευρωπαϊκές γλώσσες τα *Castrum* και *Castellum* έχουν μεταβληθεί σε *Château*, *Castello*, ή *Castle*, ενώ στα γερμανικά χρησιμοποιείται ο όρος *Burg* που διατηρεί εμφανή τα στοιχεία της συγγενείας του προς τον ελληνικό Πύργο. Όμως οι όροι αυτοί δεν έχουν το ίδιο εννοιολογικό περιεχόμενο με το δικό μας Κάστρο. Αναφέρονται στις οχρωμένες κατοικίες-πύργους των φεουδαρχών και των ηγεμόνων. Για τα μεγαλύτερα οχρωματικά έργα χρησιμοποιείται ο όρος *Fortezza*, *Fortress* κ.λ.π στην Ευρώπη, ενώ στα ελληνικά ο όρος Φρούριο είναι περισσότερο δόκιμος, παρόλο που ο όρος Κάστρο χρησιμοποιείται πολύ ευρύτερα. Ο λαός, όμως, που δημιουργεί τη γλώσσα και δίνει στις λέξεις έννοιες τις καταστρατηγεί κιάλας. Πάντως, πρέπει να ξέρουμε ότι μιλώντας για τα κάστρα του Ρίου και του Αντιρρίου εννοούμε φρούρια, οχρωματικές κατασκευές για την υπεράσπιση μιας σημαντικής θέσης.

β) Γενικά

Το Σεπτέμβριο του 1499,⁶⁸ μετά την κατάληψη της ενετικής Ναυπάκτου, ο σουλτάνος Βαγιαζήτ Β΄ θυμίζοντας τον Μωάμεθ τον Κατακτητή, που λίγο πριν την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης κατασκεύασε τα δύο οχυρά στα στενά των Δαρδανελίων (*Roumeli Hisar* και *Anadolou Hisar*), αποφάσισε την οχύρωση του στενού περάσματος από το Ιόνιο πέλαγος στον Κορινθιακό κόλπο⁶⁹. Τα δύο φρούρια Ρίου και Αντιρρίου αναφέρονται από τις τουρκικές πηγές ως *Κιουτσούκ Τσανάκ Καλέ*⁷⁰, δηλαδή Μικρά Δαρδανέλλια, από τους Ενετούς ως *Castelli di Lerando* και από τους Έλληνες ως Κάστρο του Μορέως και Κάστρο της Ρούμελης ή και Καστέλλι της Ρούμελης.

Τα φρούρια χτίστηκαν σε τρεις μήνες μόνο με επιστασία του Σινάν πασά.⁷¹ Αποστολή τους ο έλεγχος του στενού, η παρεμπόδιση της διέλευσης εχθρικών πλοίων τα οποία θα έπρεπε να περάσουν από τα διασταυρούμενα πυρά των κανονιών με τα οποία εφοδιάστηκαν τα

⁶⁸ Κώδικας της μονής Ιβήρων αναφέρει το 1500 ως έτος κτίσης «... ήλθεν ο αυτός Αμυράς (Βαγιαζήτ) και επήρε την Ναύπακτον και τον Σεπτέμβριον μήναν ώρισεν και έκτισαν τα δύο νεόκαστρα εις το Στενόν και εξεχείμασεν η αρμάτα μέσα εις τον κόρπον...» Τριανταφύλλου Ν. Κώστα, *Ιστορικών Λεξικόν των Πατρών*, ό. π. σ. 1767.

⁶⁹ Andrews Kevin, *Castles of the Morea*, Princeton, New Jersey 1953, chapter XII, p.p. 130-134.

⁷⁰ Γεωργοπούλου-Βέρρα, «Κάστρο Ρίου», στο *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα Οχρωματικής Αρχιτεκτονικής – Πειραματική Ενέργεια* ARCH1-MED, Αθήνα, 2001, σ. 111

⁷¹ Σφηκόπουλος Θ. Ιωάννης, *Τα Μεσαιωνικά κάστρα του Μοριά*, Αθήνα, 1968, σ.σ. 143-145.

κάστρα.⁷² Εξάλλου, ενώ τα πυροβόλα των εχθρικών πλοίων θα είχαν μειονέκτημα ευστοχίας λόγω αστάθειας από την πλεύση, σε περιοχή μάλιστα με ισχυρά θαλάσσια ρεύματα, οι πυροβολαρχίες των οχυρών είχαν και ευστάθεια και το πλεονέκτημα του μεγάλου βεληνεκούς που επιτυγχάνεται με τον κανονιοβολισμό από τους ψηλούς πύργους. Γι'αυτό και τα δύο κάστρα, ως επιθαλάσσια οχυρά, είναι σχετικώς μικρά σε έκταση, ιδίως στην αρχική τους μορφή, και χωρίς πολλές κτηριακές εγκαταστάσεις στο εσωτερικό του περιβόλου τους.

γ) Περιγραφή- Τυπολογία-Οικοδομικές φάσεις

i.Κάστρο του Ρίου

Α' Οικοδομική Φάση

Είναι χτισμένο σε ελώδη περιοχή, πάνω στην αμμουδερή γλώσσα του ακρωτηρίου, που την εποχή της ανέγερσης του νεόκαστρου (1499) ήταν, ίσως, μικρότερης έκτασης της σημερινής.⁷³ Η Τουρκική οχύρωση έχει όλα τα χαρακτηριστικά της μεταβατικής περιόδου που επιβάλλει στην οχυρωτική η νέα τεχνολογία των πυροβόλων όπλων με, θεωρητικά, τάση των προμαχώνων προς το κυκλικό και τις αμβλείες γωνίες.

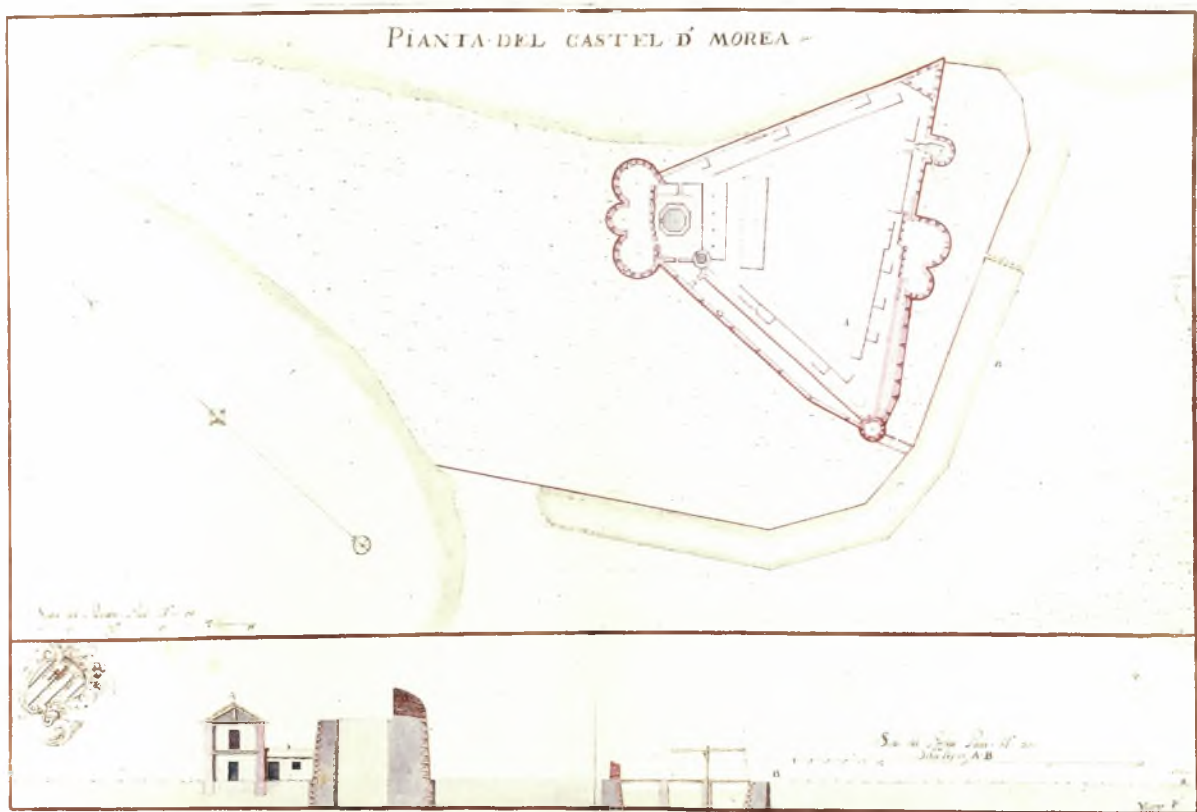
Ακολουθώντας την ακτογραμμή, το οχυρό στο σύνολό του έχει κάτοψη ισοσκελούς τριγώνου με την κορυφή του στραμμένη προς τα βόρεια, τη Στερεά Ελλάδα (εικ. 42). Η βόρεια, εσωτερική, οχυρωματική κατασκευή καλύπτει αμυντικά τη νότια εξωτερική, τη στεριανή οχύρωση στη βάση του τριγώνου, όπως συμβαίνει και στα κάστρα των Δαρδανελλίων.

Συγκεκριμένα, το βόρειο συγκρότημα⁷⁴ αποτελείται από δύο κυκλικούς προμαχώνες που επικοινωνούν μέσω ενός τρίτου μικρότερου (εικ. 43). Το ύψος τους είναι περίπου 13 μέτρα και η λιθοδομή καλύπτεται με ισχυρό κονίαμα. Η είσοδος στον ανατολικότερο πύργο είναι χαμηλή, με επιμελημένο τόξο από κεράμους, δεξιά της κλίμακας που ανεβάζει στις επάλξεις των πύργων (εικ.44). Εσωτερικά η θολωτή κατασκευή είναι καλοφτιαγμένη και φτάνει σε ύψος από το δάπεδο περίπου τα 10 μέτρα. Το δάπεδο από πατημένο χώμα είναι υγρό και μάλλον ψηλότερα από την αρχική του στάθμη, όπως φαίνεται από τις κανονιοθυρίδες που στη βάση τους περιορίστηκαν από την πρόσχωση. Οι δύο μεγάλοι πύργοι έχουν διάμετρο 10 μέτρα και στον καθένα ανοίγονται χαμηλά στο έδαφος από έξι μεγάλες τοξωτές κανονιοθυρίδες, ψηλότερα τυφεκιοθυρίδες και μεγαλύτερα ανοίγματα για φορητά κανόνια, ενώ στον μικρότερο με τον οποίο επικοινωνούν υπάρχει μόνο μία χαμηλή κανονιοθυρίδα προς τα Βόρεια. Στο δυτικότερο πύργο ανοίγεται και η έξοδος, δυτικά, που οδηγούσε έξω από την οχύρωση.

⁷² Ο Προβλεπτής της Ζακύνθου Π. Φώσκολος αναφέρεται το 1504 στην καλή δουλειά που είχαν κάνει οι Τούρκοι και στον εφοδιασμό τους με πυροβολικό. Σφηκόπουλος Θ. Ιωάννης, *Τα Μεσαιωνικά κάστρα του Μορηά*, ό. π.

⁷³ Leake William Martin, *Travels in the Morea, London, 1830, volum II, p. 147.*

⁷⁴ Κατά τον Leake είναι παλαιότερο.

Εικ. 42: Το Οθωμανικό κάστρο του Ρίου. Σχέδιο Grimani.

Εικ. 43: Ρίον .Οι τρεις βόρειοι πύργοι του Οθωμανικού οχυρού

Εικ. 44: Ρίον. Οθωμανικό οχυρό: η είσοδος στον τριπλό βόρειο πύργο

Εικ. 45: Ρίον. Οθωμανικό οχυρό: η οκταγωνική πυριτιδαποθήκη, οι κλίμακες ανόδου στον τριπλό πύργο και τμήμα περιβόλου (Νότια όψη)

**Εικ. 46: Ρίον. Οθωμανικό οχυρό:
Ανατολικό τείχος**

Εικ. 48: Ο Ν.Α. πύργος από το εσωτερικό

Εικ. 47: Ίχνη του δυτικού τείχους

Εικ. 49: Ο Ν. Δ. πύργος

Στο νότιο τμήμα των πύργων ένας μικρός ορθογωνικός περίβολος, που λίγα του ερείπια υπάρχουν σήμερα, περιέκλειε ψηλό οκταγωνικό κτίσμα που πιθανά ήταν πυριτιδαποθήκη. Από τις δύο πλευρές του οκταγωνικού κτίσματος κλίμακες οδηγούν στις επάλξεις των πύργων (εικ.45). Στον περίβολο κατέληγαν τα τείχη, πάχους δύο μέτρων, των πλευρών του τριγώνου. Αυτό της ανατολικής πλευράς με μήκος 120 μέτρα σώζεται και σήμερα, χωρίς επάλξεις, ενώ του δυτικού μόνο ίχνη, αφού κατεδαφίστηκε από τους Ενετούς κατά τις εργασίες επέκτασης του κάστρου προς τα δυτικά δύο αιώνες αργότερα (εικ 46-47). Αν ισχύει το σενάριο της απόσυρσης της θάλασσας προοδευτικά μέσα στο χρόνο, όπως οι ντόπιοι βεβαίωναν τον Leake το 1806, αυτό το οχυρό συγκρότημα χτίστηκε στο βορειότερο άκρο της ακτής.

Η νότια πλευρά, στη βάση του τριγώνου, περιλάμβανε δύο μικρούς κυκλικούς πύργους στα άκρα του νότιου τείχους (εικ.48-49), δύο μεγάλους πύργους στο κέντρο (εικ.50) και την είσοδο του κάστρου που βρισκόταν στο νοτιοανατολικό τμήμα του τείχους και δεν ταυτίζεται με τη σημερινή, ενετική, που βρίσκεται πλάι της. Η είσοδος ήταν ένας θολοσκεπής χώρος με δύο επάλληλες πύλες, μία προς τα δυτικά και δεύτερη προς τα βόρεια ώστε ο εισερχόμενος να διανύει πορεία σε Γ (εικ.51).⁷⁵

Εικ. 50: Ρίον. Οθωμανικό οχυρό: Οι κεντρικοί πύργοι της Νότιας πλευράς από την τάφρο

⁷⁵ Γεωργοπούλου-Βέρρα, «Κάστρο Ρίου», ό. π. σ. 112.

Εικ. 51: Ρίον. Οθωμανικό οχυρό: Η είσοδος

Οι κεντρικοί πύργοι της νότιας πλευράς βρίσκονται σε καλή κατάσταση και διασώζουν το αρχικό τους ύψος, περίπου 12 μέτρα. Ο ένας είναι σημαντικά μεγαλύτερος, σήμερα εκκλησία αφιερωμένη στη Ζωοδόχο Πηγή, ο άλλος μικρότερος και προσκολλημένος στον πρώτο. Η εξωτερική παρειά τους έχει μικρή κλίση προς τα μέσα καθ' ύψος. Η τοιχοδομία αποτελείται από αργούς λίθους και κεραμίδια με το κονίαμα των αρμών να καλύπτει γερά αυτή την αργολιθοδομή. Ίδια τεχνική χρησιμοποίησαν οι Τούρκοι και σε προσθήκες που έκαναν λίγο αργότερα στο κάστρο της Πάτρας. Πέτρινες κλίμακες εκατέρωθεν των πύργων οδηγούν στις επάλξεις του δώματος. Η επίστεψη των επάλξεων στο δώμα είναι αδύνατη και κλίνει προς τα μέσα για την προστασία των αμυνόμενων. Διασώζεται και καταχύστρα (εικ 52), χαρακτηριστικό στοιχείο των παλαιότερων οχυρώσεων και επιβεβαίωση της μεταβατικού τύπου κατασκευής της Τουρκικής αυτής οχύρωσης.

Ο μεγαλύτερος πύργος έχει πρόσβαση από το εσωτερικό του φρουρίου με έναν αφιδωτό διάδρομο έξι μέτρων και έξοδο ΝΔ προς την τάφρο με άλλον λίγο μικρότερο. Εσωτερικά έχει διάμετρο 10 μέτρα και εκτός των διαδρόμων ανοίγονται στην περιφέρειά του τέσσερα τοξωτά διαμερίσματα δύο μέτρων πλάτους και ύψους, τεσσάρων μέτρων μήκους στα οποία αντιστοιχεί από μία μεγάλη, επίσης τοξωτή, κανονιοθυρίδα. Ψηλότερα ανοίγονται τυφεκιοθυρίδες. Σ' αυτόν τον πύργο, εκκλησία σήμερα (εικ. 53 έως 55), προστέθηκε ένας τετράπλευρος χώρος που λειτουργεί ως πρόναος. Ο διπλανός μικρότερος πύργος έχει αντίστοιχη κατασκευή και είναι κλειστός.

Εικ. 52: Ρίον. Οθωμανικό οχυρό: Καταχύστρα

Εικ. 53: Ρίον. Οθωμανικό οχυρό: Οι νότιοι πύργοι. Ο μεγαλύτερος από τους δύο είναι σήμερα ναός της Ζωοδόχου Πηγής

Εικ. 54: Ρίον. Οθωμανικό οχυρό. Η αψιδωτή είσοδος στον πύργο, ναό της Ζωοδόχου Πηγής

Εικ. 55: Ρίον. Οθωμανικό οχυρό. Το εσωτερικό του πύργου

Τα μεταπρομαχώνια (cortine) έχουν χαμηλό ύψος, ισχυρές επάλξεις (εικ. 56), όπου διασώζονται, και ανάλογη των πύργων γερή τοιχοδομία. Οι γωνιακοί πύργοι, που

ενσωματώθηκαν μετέπειτα στους ενετικούς πολυγωνικούς προμαχώνες, δεν είναι προσβάσιμοι και είναι αρκετά κατεστραμμένοι. Κολλητά στο νότιο τείχος, από μέσα και δεξιά της σημερινής εισόδου, διασώζεται σε κακή κατάσταση ένα μικρό χαμάμ με δύο θολωτούς χώρους (εικ. 57).

Εικ. 56: Ρίον. Οθωμανικό οχυρό. Έπαλξη νότιου τείχους

Η νότια πλευρά του Οθωμανικού αυτού οχυρού προστατευόταν με βαθιά τάφρο, η θάλασσα εισχωρεί και σήμερα σ' αυτήν από τα ανατολικά, που στρεφόταν και λίγο δυτικά αποκόβοντας έτσι το κάστρο από τη στεριά. Πάνω από την τάφρο γέφυρα τοξωτή οδηγούσε στην κεντρική πύλη. Από τις άλλες δύο πλευρές του προστατευόταν από τη θάλασσα.

Στο κάστρο εγκαταστάθηκε Τουρκική φρουρά και προφανώς χτίστηκαν τα απαραίτητα. Για τα κτίσματα του εσωτερικού του έχουμε τη μαρτυρία του Τούρκου περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπί που το επισκέφτηκε πολύ αργότερα, το καλοκαίρι του 1688. Αναφέρει, λοιπόν, ότι τότε μέσα στο κάστρο υπήρχαν 50 σπίτια, ένα χαμάμ, αυτό που σώζεται και σήμερα μάλλον, και μία βρύση.⁷⁶

⁷⁶ Ο Τούρκος αυτός περιηγητής αναφέρει, επίσης, ότι : «Στο έτος... (κενό) ο Σουλεϊμάν χαν αυτό το καστέλλι το πλάτυνε 600 βήματα, και ο Γαζή Καπουτάν Χαϊρεντίν πασάς το έφτιαξε με τα χέρια του τετράγωνο... Σ' αυτό το Καστέλλι που έφτιαξε ο Χαϊρεντίν πασάς, υπάρχουν 12 πυροβόλα που ρίχνουν στα απέναντι, προς το μέρος της Ναυπάκτου, το Καστέλλι, κι αυτό που είναι δυτικά του κόλπου του. Υπάρχουν εκεί 200 υπερασπιστές του φρουρίου. Ο δικαστής του είναι στην πόλη Παλιά Πάτρα... Απ' αυτά τα στενά των δύο καστελλιών δεν τολμάει να πετάξει ούτε πουλί. Κάποτε, στο σκοτάδι της νύχτας, φρεγάτες της Μάλτας και της Μάνης πέρασαν κ' έκαψαν τη Βοστίτσα (Αίγιο), την ώρα όμως που έβγαιναν από τα στενά, οι υπερασπιστές του φρουρίου βομβάρδισαν τα πλοία των απίστων και τα βούλιαξαν». Κωστάκη Π. Θανάση, «Ο Εβλιγιά Τσελεμπί στην Πελοπόννησο», *Πελοποννησιακά Χρονικά*, τόμος ΙΔ', 1981 σ. 250.

Εικ. 57: Ρίον. Οθωμανικό οχυρό. Το χαμάμ.

Το φρούριο εξοπλίστηκε με ισχυρά κανόνια. Μαζί με αυτά του Αντιρρίου έλεγχαν αποτελεσματικά το θαλάσσιο πέρασμα για ενάμισυ αιώνα, έχοντας επιρροή επί ακτών 200 μιλίων, σύμφωνα με Ενετικά έγγραφα.⁷⁷ Ήταν στη δικαιοδοσία του καπουδάν πασά που έδρευε στην Καλλιόπολη. Απαγορευόταν αυστηρά η είσοδος σε πολεμικά πλοία άλλων δυνάμεων, ενώ στα εμπορικά επιτρεπόταν η είσοδος μόνο την ημέρα κατόπιν αδείας που εξασφάλιζαν οι οικείοι πρόξενοι από τις Τουρκικές αρχές της Πάτρας.

Το 1532 το φρούριο του Ρίου καταλήφθηκε από τους Ισπανούς και τον Andrea Doria, αλλά το ανακατέλαβαν οι Τούρκοι. Το 1603 οι Ιππότες της Μάλτας, χωρίς να το καταλάβουν, του προξένησαν σημαντικές καταστροφές, όπως περιγράφει ο Γάλλος περιηγητής Du Loir που το επισκέφτηκε το 1641 και το παρουσιάζει εγκαταλελειμμένο και ανίσχυρο για οποιαδήποτε άμυνα⁷⁸. Στις 25 Ιουλίου 1687, πέντε ημέρες μετά την κατάληψη της Πάτρας από τους Ενετούς, παίρνει το κάστρο ο Μοροζίνι με λεία 37 κανόνια. Το κάστρο θα μείνει στην κατοχή των Ενετών μέχρι το 1715, όσο θα κρατήσει και η Β' Ενετοκρατία στην Πελοπόννησο. Και επειδή, όπως έγραψε ο Kevin Andrews, υπολόγιζαν ότι θα μείνουν το επισκεύασαν ριζικά.

⁷⁷ Κώδιξ Μέρτζιου, σελ. 74

⁷⁸ Γεωργοπούλου Βέρα, Μυρτώ, ό. π., σ. 112.

Β Οικοδομική φάση (Β'Ενετοκρατία 1685-1715)

Οι αναφορές των Ενετών κυβερνητών του βασιλείου του Μορέως (regno della Morea) επισημαίνουν τη ζωτική σημασία της θέσης. Το 1690 ο Γενικός Προβλεπτής Giacomo Corner σε έκθεσή του προς τη Σύγκλητο περιγράφει την υπάρχουσα οχύρωση και θεωρεί ότι μπορεί να αντισταθεί σθεναρή αντίσταση.⁷⁹ Το 1701 ο Francesco Grimani συγκαταλέγει το φρούριο του Ρίου στα πέντε σημαντικότερα θαλάσσια οχυρά της Πελοποννήσου και αναφέρεται στην πρόσφατη κατασκευή στρατώνων, αποθηκών για πυρομαχικά και άλλων κτηρίων. Αναφέρει, επίσης, ότι στις προτάσεις των ειδικών μηχανικών για την ενίσχυση των οχυρώσεων δεν έχει να προσθέσει παρά το ότι θα χρειαστεί επιπλέον και ένα μικρό λιμάνι για να καταφεύγουν σ'αυτό τα σκάφη.⁸⁰ Το 1705 ο Γενικός Προβλεπτής επανέρχεται στην ανάγκη μεταρρυθμίσεων του οχυρού (εικ 58).⁸¹ Το 1708 και ο Angelo Emo θεωρεί εξαιρετικά σημαντική την οχύρωση του Ρίου και για το ενετικό εμπόριο και για την ασφάλεια των Ελλήνων που ζουν στην πόλη της Πάτρας. Τελικά, τον Νοέμβριο του 1714 ο Agostino Sagredo καταγράφει τις εργασίες που ήδη ολοκληρώθηκαν⁸².

Εικ. 58: Ρίου. Σχέδια Grimani για ανακατασκευή του φρουρίου του Ρίου.

⁷⁹ Τσελικας Άγγελος, «Μεταφράσεις Βενετικών Εκθέσεων Περί Πελοποννήσου», *Πελοποννησιακά*, τόμος ΙΕ' 1982-1984, σελ. 145-146.

⁸⁰ Andrews Kevin, ό.π. σελ. 130-134.

⁸¹ Κώδιξ Μέρτζιου, σελ. 137: "...a grandi restauri quando fosse dalla Publica Autorità prescritta qualche operation che lo rendesse più valido".

⁸² Andrews Kevin, ό.π. σ.σ. 131-132.

Η ανακατασκευή του φρουρίου (1713-1714) έγινε με σχέδια του Fr. Grimani και τη συμβολή του Giancix, γνωστού μηχανικού οχυρώσεων από το Παλαμήδι και τη Μεθώνη, την επίβλεψη του Barbarigo, την οικονομική συνεισφορά της κοινότητας Πατρών, των Μονών της ευρύτερης περιοχής, της φορολόγησης των περαμάτων με την απέναντι Στερεά Ελλάδα και την αγγαρεία του πληθυσμού. Περισσότερα από 8.000 δέντρα κόπηκαν για τις οικοδομικές εργασίες⁸³ και τη στερέωση των κτισμάτων στο ελώδες έδαφος.

Οι Ενετοί μηχανικοί φιλοδόχησαν να δημιουργήσουν ένα καινούργιο φρούριο, ex nihilo, που να καταλαμβάνει όλη τη μικρή χερσόνησο και να ενσωματώνει το Οθωμανικό φρούριο το οποίο θα λειτουργούσε ως ένας προμαχώνας⁸⁴. Πρότειναν δύο σχέδια, το ένα εκτεταμένο και το άλλο πιο περιορισμένο, αλλά λόγω υψηλού κόστους του πρώτου υλοποίησαν το δεύτερο. Το όλο φρουριακό συγκρότημα κατέλαβε τελικά έκταση 120 στρεμμάτων. και προσαρμόστηκε στο αναπτυγμένο προμαχωνικό σύστημα. Η εφαρμογή της χάραξης με τη σαφή γεωμετρικότητα απαιτούσε μαθηματικούς υπολογισμούς, αλλά οι Ενετοί είχαν ήδη πλούσια εμπειρία. (Εικ. 59)

Πρώτη γραμμή άμυνας η τάφος η οποία αναδιαμορφώθηκε σε σχήμα αστεροειδές, αφήνοντας δύο τριγωνικές νησίδες στη νότια πλευρά στις οποίες κατασκευάστηκαν τριγωνικά οχυρώματα χαμηλής πλατείας (tenaglie), που σώζουν το ύψος τους και εν μέρει τις επάλξεις (εικ. 60). Πεντάτοξη γέφυρα οδηγούσε στο νέο βενετσιάνικο οχυρό.

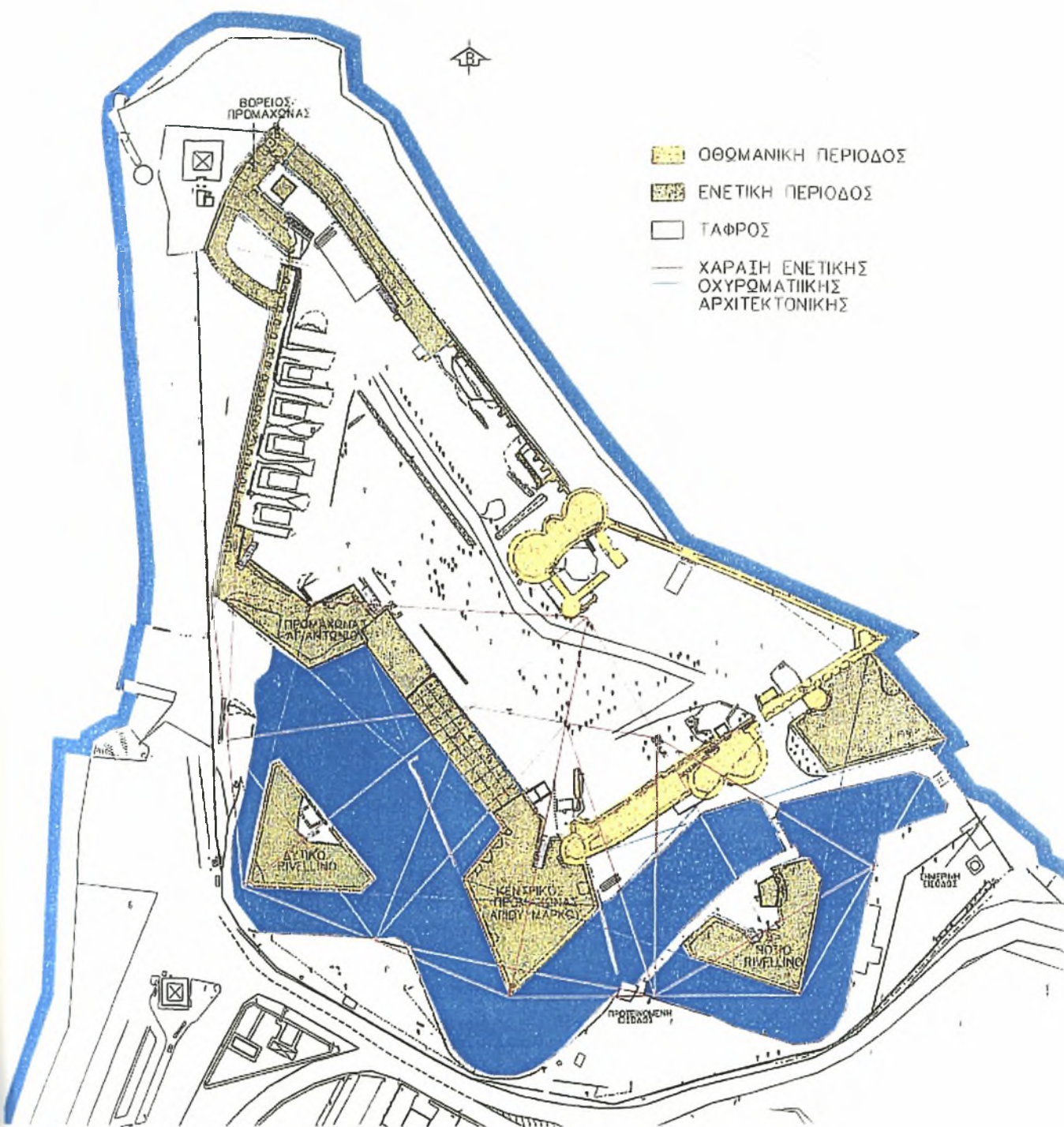
Στα άκρα της νότιας πλευράς προστέθηκαν δύο ρομβοειδείς προμαχώνες (rivellini), με τοιχοδομία από αργολιθοδομή, αλλά επιμελημένες τις γωνίες με ισόδομους λίθους, κλίση προς τα μέσα και πέτρινο κυμάτιο, cordone, να χωρίζει τη scarpa από το parapetto, την επίστεψη των επάλξεων (εικ. 61). Το νοτιανατολικό άκρο ενσωματώνει γωνιόλιθους από το ιερό του Ποσειδώνα που υπήρχε κατά την αρχαιότητα στο ακρωτήριο⁸⁵(εικ. 62). Το κονίαμα έχει ξεφτίσει τώρα και οι αργοί λίθοι είναι ακάλυπτοι σε αντίθεση με την τειχοποιία των Οθωμανικών πύργων της ίδιας πλευράς.

Κεντρικός προμαχώνας της πλευράς είναι ο νοτιοδυτικός του οποίου η άνοδος στην ανοιχτή πλατεία γίνεται από κεκλιμένο επίπεδο δίπλα από τον μικρό Οθωμανικό πύργο (εικ. 47). Δύο ακόμη τεράστιοι πολυγωνικοί προμαχώνες χτίστηκαν στη δυτική και τη βόρεια πλευρά. Το μεταπρομαχώνιο τείχος που συνδέει το νοτιοδυτικό προμαχώνα και το δυτικό διασώζεται έως τη scarpa , έχει μήκος περίπου 85 μέτρα και στο σώμα του έχουν

⁸³ Κώδιξ Μέριτζιου, σ.σ. 164-165: "...In tutto la Provincia d' Acaia ha offerto in dono per le fortificazioni del Castel di Morea Lire 88.176,19 che fanno Reali 14.222

⁸⁴ Pinzelli, G.L. Eric, *Les Forteresses De Moree. Projets De Restaurations et de Demantelements Durant La Second Periode Venitienne (1685-1715)*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Ανάπτυπο από το Περιοδικό Θησαυρίσματα 30 (2000), Βενετία, 2000, σ.σ. 405-406.

⁸⁵ Παπαχατζής Νικόλαος, *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις. Αρχαϊκά*, ό.π. σ. 135: «Ορθογώνιοι λίθοι σηκού φαίνονται και σήμερα εντειχισμένοι στο δεξιό πέρας της πλευράς προς την Πελοπόννησο».

Εικ. 59: Ρίου. Γενικό τοπογραφικό σχέδιο οχυρώσεων Ρίου.

Εικ. 60: Ρίον. Εξωτερικό τριγωνικό οχύρωμα

Εικ. 61: Ρίον. ΝΔ προμαχώνας με πεντάτοξη γέφυρα πρόσβασης

Εικ. 62: Ρίον. Γωνιόλιθοι από τον αρχαίο ναό του Ποσειδώνα στο ΝΑ άκρο.

Εικ. 63: Ρίον. Δυτικός Ενετικός προμαχώνας

σήμερα διαμορφωθεί αποθήκες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Έξω από αυτές ανασκαφικά ευρήματα της ευρύτερης περιοχής, όπως μεγάλα μαρμάρινα θυρώματα με ρόδακες και άλλα κοσμήματα, τμήματα γείσων, επιστυλίων, σφόνδυλοι και άλλα spolia είναι καταγής. Η εξωτερική πλευρά του τείχους βλέπει προς τη δύση και έχει μπροστά της λιμνάζοντα νερά και σήμερα.

Ο δυτικός προμαχώνας είναι τεράστιος, με δύο εκατέρωθεν κλίμακες ανόδου στη μεγάλη πλατεία του και είναι εσωτερικά επιχωματωμένος (Εικ. 63). Από το δυτικότερο άκρο του ξεκινά προς βορράν μεταπρομαχώνιο τείχος 100 μέτρων περίπου με τμήματα επάλξεων μισογκρεμισμένα και πέτρινες αντηρίδες (speroni) που ενίσχυαν τις επιχωματώσεις του (εικ. 64).

Ο βόρειος πολυγωνικός προμαχώνας, με δύο κλίμακες ανόδου στην πλατεία του, έχει στο δυτικό τμήμα πέντε (δυτικά) συν τέσσερις (βόρεια) χαμηλές και θολωτές, αίθουσες που βλέπουν σε μικρό ακανόνιστο αύλειο χώρο. Ανάμεσά τους ανοίχτηκε η δεύτερη πύλη προς τη θάλασσα πάνω από την οποία εντοιχίστηκε λατινική επιγραφή⁸⁶ με τη χρονολογία 1713:

PORTA SALUS CASTRI AUXILIIS INTRANTIBUS
ARTE
INGRESSUM PANDIT MILITIBUS QUE LEO
ANNO DOMINI 1713

Στο ανατολικό τμήμα αυτού του προμαχώνα και κατά μήκος του μεταπρομαχωνίου τείχους που στρέφεται προς νότον, ανοίγονται τέσσερις σήραγγες με θολωτές εισόδους από το εσωτερικό του φρουρίου (εικ. 65-66). Οκτώ χαμηλές κανονιοθυρίδες συνολικά στον βόρειο προμαχώνα επόπτευαν το θαλάσσιο πέρασμα. Μπροστά από τις θολοσκέπαστες στοές κτίστηκε και μια μικρή, τετράγωνη πυριτιδαποθήκη με αψιδωτή εσωτερικά οροφή από κεραμικά τούβλα και κεραμίδια στη στέγη.

Το τείχος, πλάτους 10 μέτρων με τις στοές, έχει περίδρομο και κλίμακες ανόδου σ' αυτόν, αλλά δεν διατηρεί τις επάλξεις του. Κάμπτεται νότια σε μήκος 140 περίπου μέτρων και συναντά τον τριπλό Οθωμανικό πύργο (εικ. 67). Με την ενσωμάτωση και του Οθωμανικού οχυρού η νέα φρουριακή κατασκευή κατέλαβε τελικά έκταση περίπου 120 στρεμμάτων.

Οι Ενετοί πρόσθεσαν ένα στενό περίδρομο και στο διατηρηθέν Τουρκικό ανατολικό τείχος και κάτω από τον νοτιοδυτικό προμαχώνα κατασκεύασαν μεγάλη

⁸⁶ Andrews Kevin, ό. π. σ.σ. 133-134. Αναφέρεται από Γάλλο αξιωματικό του στρατεύματος του Μαιζόν, το 1828, που την είδε σβησμένη και τη διάβασε με προσπάθεια. Η επιγραφή δεν σώζεται. Απόδοση στα Ελληνικά (από την γράφουσα):

**Πύλη Σωτηρία Κάστρου Για Τα Εισερχόμενα Επικουρικά Στρατεύματα
Με Τέχνη**

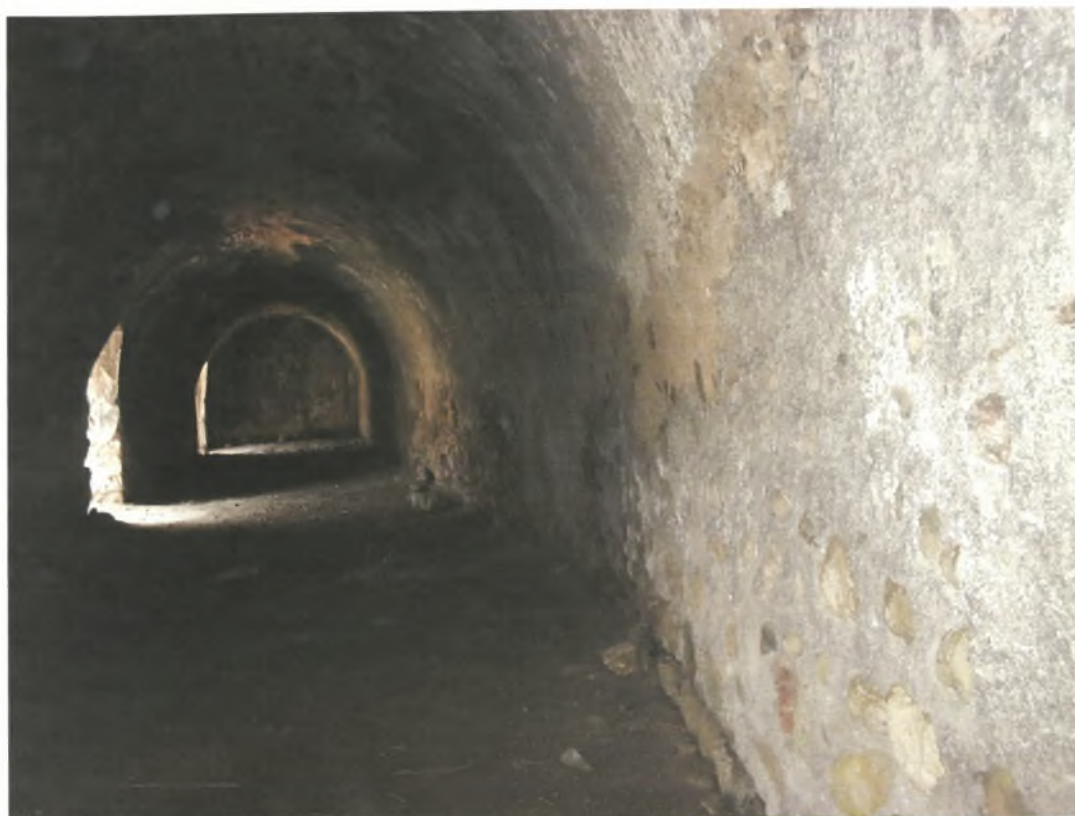
**Την Είσοδο Ανοίγει Και Για Τους Στρατιώτες Ο Λέων
Έτος Κυρίου 1713.**

Εικ. 64: Ρίον. Ενετικό μεταπρομαχώνιο τείχος, με αντηρίδες.

Εικ. 65: Ρίον. Τμήμα βόρειου προμαχώνα με πυριτιδαποθήκη και εισόδους στοών.

Εικ. 66: Ρίον. Σήραγγα.

Εικ. 67: Ρίον. Τμήμα Ανατολικού Ενετικού τείχους με κλίμακα για τον περίδρομο και εισόδους σηράγγων.

δεξαμενή. Στο νότιο τείχος εντοιχίστηκε ανάγλυφη πλάκα με το ενετικό λιοντάρι που δεν σώζεται κατά χώραν.⁸⁷ Οι εργασίες στη βόρεια πλευρά φαίνεται πως δεν ολοκληρώθηκαν.

Ο Λατίνος επίσκοπος Ναυπλίου θα πάει το 1714 να ευλογήσει το φρούριο. Για πρώτη φορά ακούστηκαν τα πυροβόλα του⁸⁸ που τοποθετήθηκαν στα τρία προπύργιά του: το μεσαίο ονομάστηκε του Αγίου Μάρκου, το δυτικό της Αγίας Μαρίας και το τρίτο του Αγίου Αντωνίου⁸⁹.

Ένα χρόνο αργότερα, το 1715, μετά την πτώση των κάστρων της Ναυπλίας και της Κορίνθου οι Τούρκοι επανήλθαν και το κάστρο παραδόθηκε μετά από ολιγοήμερη αντίσταση. Παρασπονδώντας οι Γενίτσαροι κατέσφαξαν πολλούς.⁹⁰ Ο Μάνθος Οικονόμου από τα Γιάννενα στιχούργησε την «συμφοράν και αιχμαλωσίαν του Μορέως» :

Στο Δρέπανο εριβάρησε και είδε το καστέλλι
Και παρευθύς σηκώθηκε. Να πάγη κοντά του θέλει.
Και ότε εξύγωνε κοντά και είδε το αρματωμένον,
Το πρόσωπό του έγεινε σαν τον αποθαμένον.
Ο Βεζύρης τον έστειλε με ορδινιά μεγάλη,
Αν δεν του στείλη τα κλειδιά, του κόφτει το κεφάλι.
Και παρευθύς ορδίνιασε στη Ναύπακτο και στέλλει
Κανόνια να του φέρουνε στο πέρα το καστέλλι.
Από εκείνα έλαβε βοήθεια μεγάλη,
Ότι εκείνα έδιωξαν κάτεργα του Καβάλη.
Νεκρός εγένετο ο Πασιάς, όσο να ιδή χαμπάρι,
Αν ήτونه το βολετό το κάστρο να το πάρη.
Και όντας εσυγκλίθηκε το κάστρο στη βουλή του,
Όλος χαρά εγένετο και κράζει τον Μουφτή του.
«Ποτέ μου δεν ελόγιασα με τόσην ευκολία
οι φράγγοι να μου δώσουνε εμένα τα κλειδιά.
Αρματωμένο τόδωσε με όλα τα κανόνια,
Πράγμα, όπου δεν ήλπιζα ποτέ εις τον αιώνα.
Δίχως να κάμω πόλεμον, ανθρώπους να σκοτώσω
Και τους ρωμαίους μου έδωσε να τους κατασκλαβώσω».⁹¹

⁸⁷ Διάλεξη της κ. Γεωργοπούλου- Βέρρα στο Τεχνικό Επιμελητήριο Πατρών τον Δεκέμβριο του 2003.

⁸⁸ Τα πυροβόλα έφεραν το έτος της Ενετικής κατάκτησης και μέχρι το 1940 χρησιμοποιούνταν ως δέστρες στην προβλήτα του Αγίου Νικολάου του λιμένος Πατρών. Τριανταφύλλου Ν. Κώστα, ό.π.

⁸⁹ Κώδιξ Μέρτζιου, σ.σ. 165-166.

⁹⁰ Κώδιξ Μέρτζιου, σ.σ. 189-191. Στην αναφορά του τελευταίου Ενετού διοικητή του φρουρίου Πέτρου Μάρκελλου προστίθεται, επίσης, ότι οι Ενετοί στρατιώτες ήσαν 723 και 120 Σκλαβούνοι, ενώ τους επιτεθέντες Τούρκους ανεβάζει σε 64.000 άνδρες.

⁹¹ Θωμόπουλος Ν. Στέφανος, ό.π. τόμος Β, σ.σ. 240-241.

Το φρούριο του Ρίου παραδόθηκε σε καλή κατάσταση με άφθονες προμήθειες και ελάχιστες ζημιές από το Τουρκικό πυροβολικό. Οι Τούρκοι⁹² αποπεράτωσαν τη βόρεια οχύρωση.

Την εξελιγμένη μορφή της Ενετικής οχύρωσης με ενσωματωμένο και το Τουρκικό κέλυφος της πρώτης οχυρωτικής φάσης διατήρησε έκτοτε το φρούριο με καταστροφές και επεμβάσεις που έγιναν κατά καιρούς.

Εικ. 68 Ρίον. Άποψη του εσωτερικού φρουρίου από το ΒΔ τείχος.

⁹² Οι Τούρκοι επανέκτησαν ολόκληρη την Πελοπόννησο σε τρεις μήνες και η κυριαρχία τους αναγνωρίστηκε με τη συνθήκη του Πασάροβιτς το 1718.

ii. Το κάστρο του Αντιρρίου

A' Οικοδομική φάση

Χτίστηκε στη βόρεια ακτή του Στενού, στην Αιτωλική γη, εννέα χιλιόμετρα δυτικά της Ναυπάκτου από τον Σουλτάνο Βαγιαζήτ Β' το 1499 ή κατά τον κώδικα της Μονής Ιβήρων το 1500, με επιστασία του Σινάν πασά και μαζί με το αντικρινό του κάστρο του Ρίου πήραν την ονομασία Μικρά Δαρδανέλλια.

Το Τουρκικό αυτό κάστρο δεν σώζεται. Σύμφωνα με τις ιστορικές πληροφορίες το 1504 είχε ενισχυθεί με ισχυρό πυροβολικό στην προσπάθεια του Σουλεϊμάν του μεγαλοπρεπούς να ενισχυθεί ο έλεγχος του Κορινθιακού κόλπου. Το 1532⁹³ όμως ο Andrea Doria, ναύαρχος του Καρόλου Ε' αυτοκράτορα της Γερμανίας και βασιλιά της Ισπανίας, αφού κατέλαβε την Πάτρα και το Ρίον, επιτέθηκε στο Αντίρριον όπου βρήκε μεγάλη αντίσταση. Τελικά στις 27 Οκτωβρίου οι άνδρες του κυριεύσαν με έφοδο το φρούριο, έσφαξαν όσους είχαν απομείνει από τους 300 υπερασπιστές του και αφού απέσπασαν τα βαρέα πυροβόλα του –τα οποία επιδείκνυαν αργότερα στη Γένοβα –έβαλαν φωτιά και το κατέστρεψαν συθέμελα.⁹⁴

Ο Σουλτάνος, που δεν ήταν δυνατό να επιτρέψει την εδραίωση των Ισπανών, προσέλαβε στην υπηρεσία του τον επιφανέστερο των Μπαρμπαρέζων πειρατών Χαϊρεδδίν Μπαρμπαρόσσα (εικ. 69), του απένειμε τον τίτλο του αρχιναυάρχου -καπουδάν πασά- και τον απέστειλε να αντιμετωπίσει τον Andrea Doria. Το φρούριο παίρνει νέα μορφή από τον Μπαρμπαρόσσα και εφοδιάζεται με νέα ισχυρά πυροβόλα.

Αντικείμενο διεκδίκησης το κάστρο έκτοτε από Ενετούς, Τούρκους, Γενοβέζους και ιππότες της Μάλτας θα καταστραφεί ξανά από τους τελευταίους ολοσχερώς το 1603 και τα 70 πυροβόλα του θα μεταφερθούν αυτή τη φορά στη Μάλτα. Οι Οθωμανοί θα το ξανακτίσουν για να το καταστρέψουν οι ίδιοι το 1687 (κατά τον ΣΤ' Ενετοτουρκικό πόλεμο, 1684-1699) όταν μετά τη συντριβή τους στη μάχη της Πάτρας ο διοικητής του φρουρίου πασάς Μαχμούτ με τους 6000 άνδρες που το υπεράσπιζαν ανατίναξε τους δύο μεγάλους πύργους του και τράπηκε σε φυγή, εγκαταλείποντας 31 κανόνια.⁹⁵

Από την εποχή αυτή σώζεται μια περιγραφή του Τούρκου περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπί.⁹⁶ Σύμφωνα με αυτήν στο κάστρο υπήρχαν 80 και πλέον μικρά σπίτια με

⁹³ Χασιώτης Ιωάννης, ό.π. Ι.Ε.Ε, τόμ.Ι, σ. 294.

⁹⁴ Υπάρχει και άλλη εκδοχή: οι 300 Γενίτσαροι υπερασπιστές του απογοητευμένοι μετά την υποχώρηση του Τουρκικού ιππικού έβαλαν φωτιά στα πυρομαχικά και ανατινάχτηκαν μαζί με το κάστρο. Miller William, *The Latins in the Levant*, ό.π. σ. 505 και Σφηκόπουλος Θ. Ιωάννης, *Μεσαιωνικά κάστρα και πύργοι στη Ρούμελη*, Αθήνα 1981, σ.σ. 157-159.

⁹⁵ Σφηκόπουλος Θ. Ιωάννης, ό. π., και Θωμόπουλος Ν. Στέφανος, ό. π. τόμος Β', σ.σ. 191-193.

⁹⁶ Γιαννόπουλος Ι. Γ. *Η περιήγησις του Εβλιγιά Τσελεμπί ανά την Στερεάν Ελλάδα*, Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών, 1969-1970, σ.σ. 139-198.

μικρούς κήπους σε εγκατάλειψη. Προεξείχε το τζαμί του σουλτάνου Βαγιαζήτ, ένα μεζίτ του σουλτάνου Σουλεϊμάν και ένα χαμάμ. Για την οχύρωση δεν γίνεται ιδιαίτερη αναφορά.

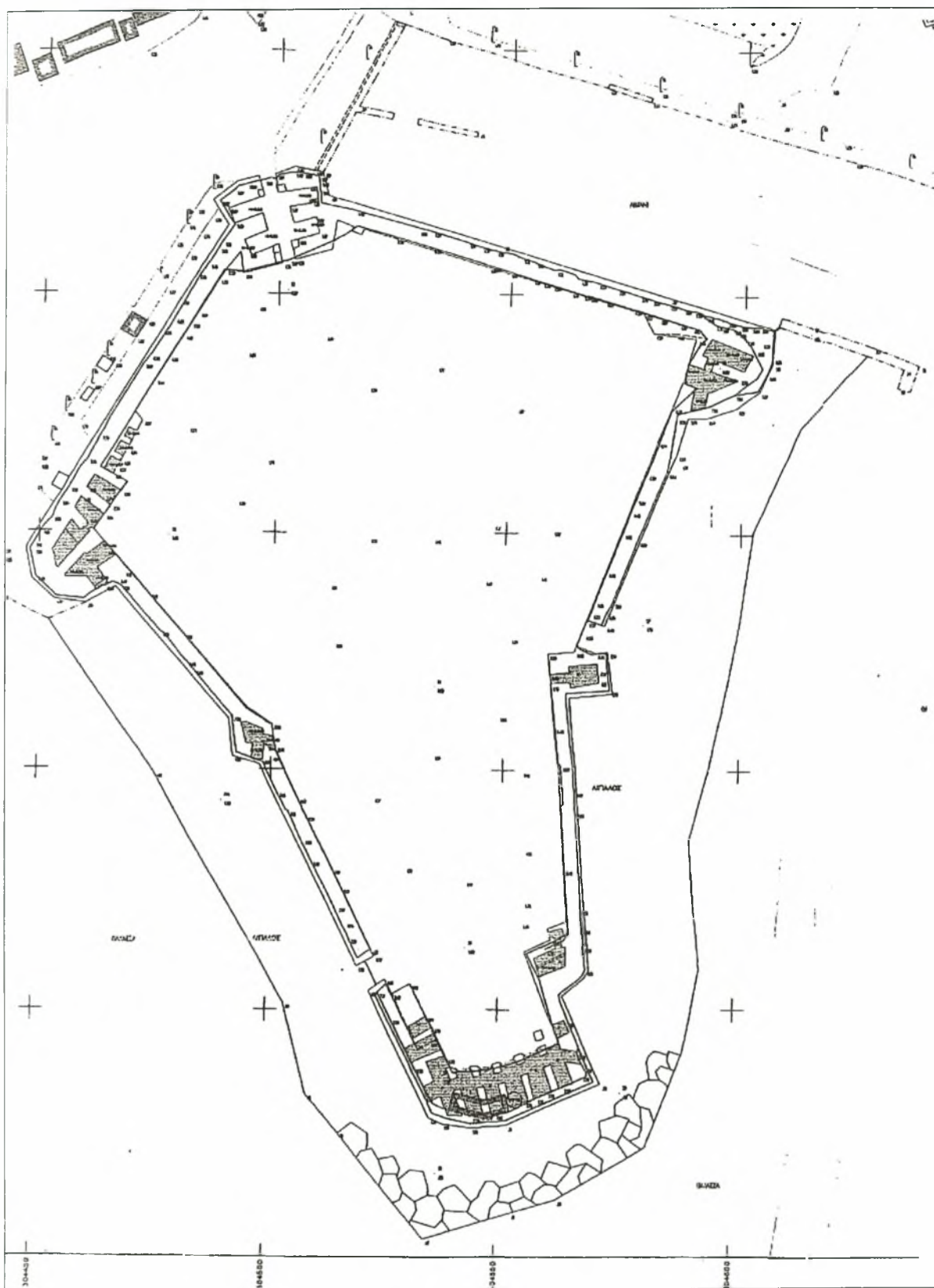

Εικ. 69 Χαϊρεδδίν Μπαρμπαρόσσα

Κατά τη β' Ενετοκρατία που ακολουθεί το φρούριο θα χτιστεί πάλι με σχέδια ίσως του L. Mauro ή άλλου ανωνύμου.⁹⁷ Δεν φαίνεται, λοιπόν, σωστή η παρατήρηση του Miller, όσον αφορά το Αντίρριον, πως τα ερείπια του κάστρου που διασώζονται αποτελούν γραφική ανάμνηση του Βαγιαζήτ Β'.⁹⁸

⁹⁷ Σφηκόπουλος Θ. Ιωάννης, ό. π.

⁹⁸ Miller William, ό.π. σ. 494.

Εικ. 70 Κάτοψη Ενετικού κάστρου του Αντιρρίου.

Β' Οικοδομική φάση : Το Ενετικό κάστρο του Αντιρρίου

Στη μορφή που σώζεται σήμερα το κάστρο έχει κάτοψη στρεβλού εξαγώνου με την κορυφή της μεγαλύτερης γωνίας του να εισχωρεί στη στενή γλώσσα ξηράς του ακρωτηρίου.(εικ. 70) Περιβάλλεται από τις τρεις πλευρές του από τη θάλασσα και φέρει ίχνη της υγρής τάφρου στην τέταρτη.⁹⁹

Τα σωζόμενα τμήματα του οχυρού αφορούν κυρίως το περιμετρικό τείχος. Η είσοδος είναι εντυπωσιακή και βρίσκεται στο μέσον της μεγαλύτερης πλευράς μιας εξαγωνικής προεξοχής που επέχει θέση οχυρού πύργου.(εικ. 71) Είναι το καλύτερα διατηρημένο τμήμα του κάστρου με επιμελημένη τοιχοδομία από λαξευτούς ψαμμίτες, γωνιόλιθους στα άκρα και λευκό κονίαμα στους αρμούς των εξωτερικών παρειών του τείχους. Το ύψος διατηρείται έως τις επάλξεις με τις πολεμίστρες και τις τυφεκιοθυρίδες παραλληλόγραμμης διατομής που μειώνονται προς την εξωτερική πλευρά των τειχών. Στο ύψος του περιδρόμου σώζεται το διακοσμητικό κυμάτιο (cordone) ημικυκλικής διατομής. Η κλίση της scarpa δεν είναι μεγάλη. Ακριβώς πάνω από την πύλη εισόδου κατεστραμμένη κατασκευή που αφήνει αψιδωτό άνοιγμα μοιάζει με καταχύστρα.. Η είσοδος φράσσεται με σιδερένια καγκελόπορτα.

Στη βορειοανατολική πλευρά της οχυρής εισόδου σώζεται αψιδωτή κανονιοθυρίδα, (εικ. 72) χαμηλά, λίγο πάνω από τη στάθμη του νερού της τάφρου που υπάρχει και σήμερα μόνο σ' αυτό το σημείο. (εικ. 73) Η πλατειά τάφος, που κρατούσε μακριά του κάστρου τους εχθρούς του, κομμένη στα δυτικά από το δρόμο που καταλήγει στις αποβάθρες του Αντιρρίου, επικοινωνεί με τη θάλασσα στο βορειοανατολικό της άκρο και σήμερα χρησιμοποιείται ως χώρος ελλιμενισμού μικρών ψαράδικων σκαφών. Όμοια κανονιοθυρίδα υπάρχει και στην αντίστοιχη νοτιοδυτική πλευρά της οχυρής εισόδου.(εικ. 74).

Εσωτερικά της εισόδου ανοίγεται ένας μακρόστενος, ψηλοτάβανος και αψιδωτός διάδρομος με δύο και δύο, εκατέρωθεν, επίσης αψιδωτούς χώρους, χαμηλότερους και μικρότερους, και τέσσερα θρανία στα ενδιάμεσα..(εικ. 75) Στα πρώτα αψιδωτά διαμερίσματα, δεξιά και αριστερά, μικρές σκάλες ανεβάζουν στις επάλξεις. Η έξοδος προς το εσωτερικό του κάστρου είναι αψιδωτή, αντίστοιχη με την εξωτερική, στο μέσον ενός καλοδιατηρημένου τοίχου είκοσι μέτρων με δύο αψιδωτούς θόλους στα δύο του άκρα (εικ.76). Στη βορειοανατολική πλευρά υπάρχουν δύο αψίδες διαφορετικού ύψους (εικ. 77). Η ανατολική είναι μικρότερη και κατεστραμμένη. Η μεγαλύτερη συγκρατεί ένα μέρος της οροφής του οχυρού της εισόδου και οι δύο μαζί υποβαστάζουν την κατεστραμμένη σήμερα κλίμακα ανόδου στον περιδρόμο, που εφαπτόταν στην εσωτερική πλευρά του τείχους.

⁹⁹ Σμύρης, Γιώργος, «Κάστρο Αντιρρίου», στο *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα Οχυρωματικής Αρχιτεκτονικής*, ΥΠΠΟ Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Αθήνα, 2001.

Εικ. 71 Το οχυρό της εισόδου στο κάστρο του Αντιρρίου

Εικ. 72 Αντίρριο Διακρίνεται η κανονιοθυρίδα στο ΒΑ άκρο του οχυρού της εισόδου προς την τάφρο

Εικ. 73 Αντίρριο Η τάφος.

Εικ. 74 Αντίρριο ΒΔ κανονιοθυρίδα οχυρού εισόδου, κλίση τείχους και διακοσμητικό κυμάτιο

Εικ. 75 Αντίρριο Ο εσωτερικός διάδρομος του οχυρού της εισόδου.

Εικ. 76 Αντίρριο Όψη του οχυρού της εισόδου από το εσωτερικό του κάστρου

Εικ. 77 Αντίρριο ΒΑ πλευρά του οχυρού της εισόδου από το εσωτερικό του κάστρου

Εικ. 78 Αντίρριο ΒΔ πλευρά του οχυρού της εισόδου από το εσωτερικό του κάστρου

Ενδιαφέρον έχει ο τρόπος που συνδέεται το βορειοδυτικό άκρο του οχυρού της εισόδου εσωτερικά με την εσωτερική πλευρά του δυτικού τείχους (cortine) που ξεκινά σε πορεία παράλληλη με το σημερινό δρόμο που καταλήγει στην αποβάθρα (εικ. 78). Η σύνδεση γίνεται με αψίδα- συμμετρικά με την ανατολική πλευρά της εισόδου- που στο εσωτερικό της σχηματίζεται οξεία γωνία από το τείχος του οχυρού και την εσωτερική πλευρά της δυτικής cortine που ξεκινά από εκεί. Το μήκος της cortine είναι 77 μέτρα με μειωμένο ύψος όμως, γι' αυτό το cordone χαμηλώνει σε ορθή γωνία και πάλι παίρνει την οριζόντια θέση του στο ανώτερο σημείο του τείχους, εξωτερικά του περιδρόμου και στο σημείο από όπου αρχίζουν οι επάλξεις.

Στη μέση περίπου της εσωτερικής πλευράς της βορειοδυτικής cortine υπάρχει πλατύ κεκλιμένο επίπεδο που ανεβάζει στο επίπεδο του περιδρόμου το οποίο υποβαστάζεται από τρεις ανισοϋψείς αψίδες (εικ. 79). Η ψηλότερη εφάπτεται σε εγκάρσιο προς το τείχος και μικρού μήκους τοίχο που γωνιάζει και ξαναγίνεται παράλληλος με την cortine. Αυτή η πλευρά έχει δύο αψιδωτές αίθουσες (εικ 80 .) με τη νοτιότερη να εφάπτεται στη ΒΔ-ΒΑ πλευρά του τείχους. Λίγα μέτρα από την είσοδό της, στα αριστερά της, μικρή τοξωτή είσοδος ανοίγεται σε αίθουσα δύο επιπέδων. Στη συνέχεια υπάρχει και τρίτη αψιδωτή αίθουσα με μια μεγάλη κανονιοθυρίδα –σήμερα φραγμένη- στο μέσον της αριστερής της πλευράς. Αυτές οι κατασκευές ορίζουν εξωτερικά οχυρό χώρο-πύργο ακανόνιστου εξαγώνου που προεξέχει αρκετά του τείχους, αλλά έχει το ίδιο ύψος και αποτελεί τη νοτιοανατολική γωνία του φρουρίου. Είναι το πλησιέστερο σημείο του κάστρου προς τη θάλασσα. Ο πύργος σώζει τμήματα των επάλξεων και του cordone. Η στέγη του είναι σήμερα καλυμμένη από χώμα.

Από το σημείο αυτό το τείχος κατευθύνεται ΝΑ ακολουθώντας την ακτογραμμή. Έχει ύψος περίπου 6 μέτρα, περίδρομο 2,5 μέτρων πλάτους και δεν διασώζει τις επάλξεις του. Στα 37 μέτρα διακόπτεται από έναν ακόμη πύργο ρομβοειδούς σχήματος στον τύπο μικρού ατελούς προμαχώνα (εικ. 81-82). Εσωτερικά υπάρχει αψιδωτή αίθουσα με την τοξωτή της είσοδο ελαφρά οξυκόρυφη. Στην ανατολική πλευρά του πύργου υπάρχει άλλη μία κανονιοθυρίδα φραγμένη όπως και οι άλλες. Το τείχος συνεχίζει νοτιοανατολικά για 43 περίπου μέτρα και διακόπτεται κομμένο εγκάρσια. Σιδερένια πόρτα κλείνει το άνοιγμα που έγινε τη σύγχρονη εποχή (εικ. 83). Εξωτερικά το τείχος έχει μικρή κλίση, σώζει το διακοσμητικό κυμάτιο και μέρος των επάλξεων.

Δίπλα από αυτήν τη σύγχρονη πόρτα, εσωτερικά, ξεκινάει ένα πλατύ κεκλιμένο επίπεδο (13 X 4 μέτρα) που ανεβάζει στο επάνω διάζωμα του ΝΑ άκρου του φρουρίου, στο ύψος του περιδρόμου. Εδώ είναι το στενότερο τμήμα του κάστρου πλάτους μόνο 35 μέτρων. Στο επίπεδο του εδάφους δημιουργείται τρίπλευρος προαύλειος χώρος κλειστός ανατολικά, δυτικά και νότια. Πέντε μεγάλες αψιδωτές εισοδοί ανοίγονται σε ισάριθμες

αίθουσες που ενώνονται με έναν εγκάρσιο διάδρομο. Οι εισοδοι φράσσονται με σιδερένιες πόρτες (εικ. 84-85-86).

Εικ. 79 Αντίρριο Κεκλιμένο επίπεδο ανεβάζει στις επάλξεις του ΒΔ τείχους

Εικ. 80 Αντίρριο Θολωτές αίθουσες στο ΒΔ τείχος

Εικ. 81 Αντίρριο Ρομβοειδής μικρός προμαχώνας στο δυτικό τείχος

Εικ. 82 Αντίρριο Αψιδωτή αίθουσα μικρού δυτικού προμαχώνα

Εικ. 83 Αντίρριο Σύγχρονη πόρτα δυτικού τείχους

Εικ. 84 Αντίρριο Τρίπλευρος χώρος νότιου τμήματος του κάστρου από το εσωτερικό

Εικ. 85 Αντίρριο Αψιδωτές αίθουσες νότιου τμήματος.

Εικ. 86 Αντίρριο ΝΑ ορθογώνιος πύργος

Στη δυτική πλευρά αυτού του τρίπλευρου χώρου έχει μία αψιδωτή είσοδο ίδιου ύψους με τις πέντε της νότιας πλευράς, μία μισού ύψους στο σημείο που ο δυτικός τοίχος ενώνεται με τον νότιο- και οι δύο κλειστές με πόρτες- καθώς και μία μικρότερη αψίδα ανοιχτή που συγκρατεί το κεκλιμένο επίπεδο ανόδου στον περιδρόμο. Στην ανατολική τώρα πλευρά, πλησίον του νότιου τοίχου, υπάρχει χαμηλή αψιδωτή αίθουσα με κατεύθυνση βορρά-νότου, δηλαδή παράλληλα με το ανατολικό τείχος.

Στη βορειοανατολική πλευρά του τρίπλευρου νότιου χώρου του κάστρου, απέναντι από την κλίμακα της δυτικής του πλευράς, διαμορφώνεται πύργος ίδιου ύψους με το υπόλοιπο τείχος με επάλξεις μάλιστα και προς τον εσωτερικό περίβολο. Μπορούμε να συμπεράνουμε, λοιπόν, ότι ο τρίπλευρος χώρος αποτελούσε πρώτη γραμμή άμυνας. Ο πύργος είναι ορθογώνιας διατομής, με διαστάσεις περίπου 10 επί 12 μέτρα και εσωτερικά έχει μια αψιδωτή αίθουσα εγκάρσια προς το τείχος. Μπροστά από τη βόρεια πλευρά του υπάρχει μια κατασκευή με δίρριχτη στέγη καλυμμένη με κουρασάνι και αψιδωτή είσοδο στα δυτικά που οδηγεί σε ένα είδος προθαλάμου της εγκάρσιας αίθουσας του πύργου.

Με πρόσβαση από το κεκλιμένο επίπεδο της δυτικής πλευράς προσεγγίζεται το άνω επίπεδο, συνέχεια του περιδρόμου των τειχών, που είναι η τσιμεντένια οροφή των πέντε αψιδωτών αιθουσών του ισογείου νότιου κτιριακού συγκροτήματος. Οι επάλξεις σώζονται σε ικανοποιητικό βαθμό. Ένα σύγχρονο κτίριο, σε εγκατάλειψη, σχηματίζει αμβλεία γωνία προς το εσωτερικό του κάστρου και παρακολουθεί τις εξωτερικές του γραμμές από την πλευρά της θάλασσας. Είναι φυλάκιο του Πολεμικού Ναυτικού. Δίπλα του είναι χτισμένος και ένας πέτρινος φάρος (εικ. 85).

Η εξωτερική πλευρά του τείχους στο νοτιότερο αυτό άκρο του κάστρου είναι αρκετά καλοδιατηρημένη με επιμελημένη λιθοδομή από ψαμμίτες (τέτοιες πέτρες υπάρχουν πολλές και σήμερα στο ακρωτήριο). Σώζεται ακέραιο το cordone στο τείχος της κεκλιμένης scarpa και οι επάλξεις με τις πολεμίστρες είναι σχετικά σε καλή κατάσταση. Σε όλο το νότιο τείχος και στα ανατολικά και δυτικά του υπάρχουν κανονιοθυρίδες στο επίπεδο του εδάφους που είναι σήμερα χτισμένες (εικ. 87). Η νοτιοανατολική γωνία έχει χτιστεί με καλοδουλεμένους πόρινους γωνιόλιθους. Στο σημείο που συναντάται το ανατολικό τμήμα των τειχών του τρίπλευρου χώρου με τον ανατολικό του πύργο σχηματίζεται αμβλεία γωνία και από εκεί και προς τα βόρεια το τείχος συνεχίζει ευθύγραμμο για 58 μέτρα. Από την εσωτερική του πλευρά έχει δύο αντικριστές, πολύ στενές σκάλες που ανεβάζουν στον περιδρόμο (εικ. 88-89).

Έναν ακόμη πύργο, αντικριστά σχεδόν με της δυτικής cortine, ορθογώνιο, συναντά το ανατολικό τείχος πριν καμφθεί και τραβήξει ΒΑ. Εξωτερικά ο πύργος έχει υποστεί μεγάλη καταστροφή (εικ. 90), αλλά και στη βόρεια πλευρά του η σύνδεσή του με το τείχος που συνεχίζει βόρεια έχει κοπεί για τη δημιουργία πλαϊνής εισόδου του κάστρου. Το

Εικ. 87 Αντίρριο Νότιο εξωτερικό τμήμα κάστρου

Εικ. 88 Αντίρριο ΝΑ εξωτερική πλευρά του κάστρου

Εικ. 89 Αντίρριο Ανατολικό τείχος.

Εικ. 90 Αντίρριο Ορθογώνιος ανατολικός πύργος εξωτερικά.

Εικ. 91 Αντίρριο Καγκελόπορτα Πολεμικού Ναυτικού

Εικ. 92 Αντίρριο Αψιδωτή είσοδος ορθογώνιου ανατολικού πύργου από το εσωτερικό

άνοιγμα κλείνει με καγκελόπορτα με τα αρχικά του Πολεμικού Ναυτικού (εικ. 91). Ο πύργος έχει αψιδωτή είσοδο και μία μικρότερη με δύο παραστάδες στη συνέχεια που οδηγούν σε παραλληλόγραμμη αίθουσα με μια κανονιοθυρίδα, επίσης φραγμένη, στα δεξιά. Η οροφή του πύργου είναι επιστρωμένη με πέτρες, κεραμικά κομμάτια και κονίαμα (εικ. 92).

Το ευθύγραμμο τμήμα του ανατολικού τείχους σε πορεία βορειοανατολική συνεχίζει περίπου για 50 μέτρα. Έχει υποστεί καταστροφές και το ύψος του είναι χαμηλό (μπορεί κάποιος να μπει). Σ' αυτό το κομμάτι των τειχών καθώς και στο απέναντί του δυτικό, από την εσωτερική πλευρά, υπάρχουν ίχνη σε αμβλεία γωνία από κονίαμα, που μπορούν να ταυτιστούν με σημάδια από δίρριχτες στέγες των οικιών που, όπως αναφέρει ο Εβλιγιά Τσελεμπή, υπήρχαν στο εσωτερικό του κάστρου (εικ. 91).

Εικ. 93 Αντίρριο ΒΑ Εξαγωνικός πύργος από το εσωτερικό

Εικ. 94 Αντίρριο Θόλος αίθουσας ΒΑ εξαγωνικού πύργου

Το τείχος συναντά τελικά τον ΒΑ εξαγωνικό πύργο που έχει ομοιότητες με τον ΒΔ και βρίσκονται και οι δύο σε περίπου ίσες αποστάσεις από την οχυρή κεντρική είσοδο. Ο πύργος εξέχει περίπου 13 μέτρα και στο βόρειο μέρος εφάπτεται με την τάφο. Εσωτερικά,

ο πύργος είναι πολύ κατεστραμμένος, έχει δύο αφιδωτές εισόδους σε διαφορετικό επίπεδο και οι δύο αφιδωτές αίθουσες στις οποίες οδηγούν συγκοινωνούν με μικρό τοξωτό άνοιγμα. Η νότια αίθουσα έχει στρωμένο δάπεδο με κροκάλες και δεξιά της (νότια) έχει ένα χαμηλό τοξωτό άνοιγμα. Αυτός ο πύργος είναι σε πολύ κακή κατάσταση (εικ. 93-94).

Ένα ευθύγραμμο τμήμα τείχους 100 περίπου μέτρων που βρέχεται από την τάφρο, και έχει λίγο πάνω από την στάθμη του νερού ένα στενό πεζούλι όπου κάποιος μπορεί με προσοχή να βαδίσει, θα συναντήσει την κεντρική είσοδο στον βορρά (εικ. 72.). Το τείχος έχει έντονη κλίση και από την εσωτερική του πλευρά υπάρχει ίχνος σαν της ανατολικής και δυτικής πλευράς, αλλά οριζόντιο (εικ. 76). Σε δύο ανισοΰψεις αφίδες στο ΒΑ άκρο του, δίπλα από τον ΒΑ πύργο, στηρίζεται κεκλιμένο επίπεδο που οδηγεί στον περιδρόμο (εικ. 93). Στο σημείο που το τείχος ενώνεται με την κεντρική είσοδο, μια μικρή σκάλα από τον περιδρόμο οδηγεί στην οροφή του οχυρού της εισόδου η οποία είναι επιστρωμένη με κονίαμα και κεραμίδια (εικ. 77).

iii. Συμπεράσματα

Τα δύο επιθαλάσσια οχυρά στο Ρίον και στο Αντίρριον οικοδομήθηκαν από τον Βαγιαζήτ Β΄ το 1499 με την επιστασία του Σινάν πασά στον εκπληκτικό χρόνο ρεκόρ των τριών μηνών, για να διασφαλίσουν την είσοδο του Κορινθιακού κόλπου και τέθηκαν στην αρμοδιότητα του Καπουδάν πασά. Τα «σαγόνια του Κορινθιακού» διασταύρωναν τα πυρά τους στο θαλάσσιο πέρασμα με μεγάλη αποτελεσματικότητα. Μήλον της έριδος έκτοτε κατακτήθηκαν και από τους Ενετούς, καταστράφηκαν από άλλους.

Το κάστρο του Ρίου διασώζει το Οθωμανικό τριγωνικό κέλυφος κατά τη νότια και τη βόρεια πλευρά. Δεσπόζουν οι δύο κυκλικοί του πύργοι στο νότο και το μεταπρομαχώνιο τείχος με περίδρομο έως τα άκρα της πλευράς, όπου υπάρχουν τα απομεινάρια των μικρότερων πύργων. Κατά την ανατολική πλευρά, το τείχος χωρίς επάλξεις συναντά το τριπλό οχυρό με την κατεστραμμένη μπαρουταποθήκη του. Διασώζονται ίχνη του δυτικού μεταπρομαχωνίου τείχους και ένα μικρό χαμάμ εφαπτόμενο στο νότιο τείχος αριστερά της σε σχήμα Γ εισόδου. Το πάχος των τειχών ήταν δύο μέτρα, οι επάλξεις και οι πολεμίστρες διασώζονται εν μέρει. Οι κανονιοθυρίδες ήταν χαμηλές στους πύργους και διακρίνεται μια καταχύστρα στο νότιο μεγαλύτερο πύργο. Γενικά, έχει όλα τα χαρακτηριστικά της μεταβατικού τύπου οχύρωσης.

Η Ενετική προσθήκη έγινε με βάση το προμαχωνικό σύστημα. Προστέθηκαν δύο ρομβοειδείς προμαχώνες στα άκρα της νότιας πλευράς και δύο ακόμη στη δυτική και βόρεια. Αυτοί συνδέθηκαν με νέο τείχος δύο ευθύγραμμων μερών αρχικά προς ΒΔ που κάμπτεται μετά τον Δ προμαχώνα προς ΒΑ για να συναντήσει τον Β προμαχώνα και στη συνέχεια κατέρχεται ΝΑ για να ενωθεί με τον τουρκικό τριπλό πύργο της αρχικής οικοδομικής φάσης του κάστρου. Η Ενετική οχύρωση διαμόρφωσε αστεροειδή τάφρο στα νότια και δυτικά και πρόσθεσε δύο χαμηλά εξωτερικά οχυρά σε τριγωνικές νησίδες ως πρώτη γραμμή άμυνας από την ξηρά.

Το κάστρο του Αντιρρίου διασώζει μόνο την Ενετική περιμετρική του κατασκευή σε σχήμα ακανόνιστου ρόμβου και τμήμα της τάφρου. Το οχυρό της εισόδου είναι ένας επιβλητικός πολυγωνικός πύργος μεγαλύτερου ύψους από το υπόλοιπο φρούριο. Οι άλλοι τρεις πύργοι του είναι ισοΰψείς με τα τείχη και έχουν στοιχεία πρωιμότητας, γιατί δεν ανταποκρίνονται στο προμαχωνικό σύστημα. Άλλα τέτοια στοιχεία είναι η καταχύστρα της εισόδου και η μικρή γενικά κλίση των τειχών. Σε αντίθεση με το κάστρο του Ρίου που ήταν προορισμένο από κατασκευής να αντιμετωπίζει και επίθεση από ξηράς το κάστρο του Αντιρρίου δείχνει να έχει συγκεντρωμένη τη δύναμη πυρός προς τη θάλασσα κυρίως, όπως φαίνεται από τη διάταξη των κανονιοθυρίδων του.

Το κάστρο του Αντιρρίου έχει υποστεί επεμβάσεις από το Πολεμικό Ναυτικό και βρίσκεται στην ευθύνη του. Στο εσωτερικό του (εικ.) υπάρχουν σωροί από συρματόσχοινα, σημαντήρες και μια δίφυλλη καγκελόπορτα που στέκει μόνη της μπροστά από το τρίπλευρο νότιο τμήμα. Η είσοδος δεν επιτρέπεται, παρά μόνο το καλοκαίρι που ο Δήμος οργανώνει τα Ζεύξεια. Το φρούριο του Ρίου ανήκει στην Αρχαιολογική Υπηρεσία, φυλάσσεται από αρχαιοφύλακα και είναι εν μέρει επισκέψιμο.

4. Πολιτική – Οικονομική - Κοινωνική διερεύνηση του ευρύτερου χώρου των μνημείων κατά τη β' Ενετοκρατία (1685-1715)

Όψεις της ζωής στη Βορειοδυτική Πελοπόννησο

Το βασίλειο του Μορέως, (regno della Morea), όπως ονομάστηκε η Πελοπόννησος στα τέλη του 17^{ου} αιώνα (χάρτης), αμέσως μετά την κατάληψή του από τους Ενετούς διαιρέθηκε σε τέσσερα διαμερίσματα¹⁰⁰: της Ρωμανίας με πρωτεύουσα το Ναύπλιο, της Λακωνίας με πρωτεύουσα τη Μονεμβασιά, της Μεσσηνίας με πρωτεύουσα το Ναβαρίνο και της Αχαΐας με πρωτεύουσα την Πάτρα. Πρωτεύουσα του βασιλείου ορίστηκε το Ναύπλιο.

Χάρτης 2: Regno della Morea.

Σε κάθε διαμέρισμα τοποθετήθηκε ένας Προβλεπτής (pronveditor) με πολιτικές και στρατιωτικές αρμοδιότητες, ένας ρέκτορας (rettore), υπεύθυνος για την απονομή της δικαιοσύνης και ένας οικονομικός επίτροπος (camerlingo). Ανώτερος διοικητικός αξιωματούχος όλης της Πελοποννήσου ορίστηκε ο Γενικός Προβλεπτής (proveditor

¹⁰⁰ Και σε εικοσιτέσσερα territoria με βάση τον καζά, το προηγούμενο τουρκικό σχήμα

general), ενώ τρεις Σύνδικοι Καταστιχωτές ανέλαβαν την απογραφή του πληθυσμού, τη σύνταξη γενικού κτηματολογίου και τον καθορισμό των φόρων¹⁰¹.

Οι τοπικοί κυβερνήτες προέρχονταν από την τάξη των ευγενών και η θητεία τους διαρκούσε από ένα μέχρι τρία χρόνια. Εκλέγονταν από το Μεγάλο Συμβούλιο και εφοδιάζονταν με οδηγίες (commissiones) που καθόριζαν τις αρμοδιότητές τους με σαφήνεια, για να περιορίζεται κάθε καινοτομία. Όφειλαν να περιφρουρούν τα συμφέροντα του δημοσίου, να απονέμουν δικαιοσύνη σύμφωνα με τους νόμους και να σέβονται τα δικαιώματα των κατοίκων. Όφειλαν να στέλνουν στη Βενετία εκθέσεις (relazioni) στις οποίες έπρεπε να καταγράφουν αναλυτικά την οικονομική, στρατιωτική και κοινωνική κατάσταση του τόπου, καθώς και τις προτάσεις τους για την καλύτερη λειτουργία του διοικητικού μηχανισμού και, γενικά, να έχουν πυκνή αλληλογραφία με τη μητρόπολη. Τους διοικητές κάθε περιοχής πλαισιώναν τρεις κατηγορίες υπαλλήλων: οικονομικοί για την είσπραξη των φόρων, τεχνικοί για τα οχυρωματικά έργα και γραμματείς για την εξασφάλιση της επικοινωνίας με τη μητρόπολη. Παράλληλα σε όλα τα φρούρια τοποθετήθηκαν καστελλάνοι (castellani) για την άμυνα των κτήσεων.

Πλήθος αξιωματούχων κατώτερης ιεραρχίας (δικαστές, αστυνόμοι, αγορανόμοι, υγειονόμοι, αρχαιοφύλακες, νοτάριοι, δηλαδή συμβολαιογράφοι) καταλαμβάνονταν από τους κατοίκους των κτήσεων, Ενετούς και Έλληνες. Η διοικητική ιεραρχία ήταν διαρθρωμένη με τέτοιο τρόπο ώστε το ένα διοικητικό όργανο να ελέγχει το άλλο, αν και δεν αποφεύγονταν τα κρούσματα κακοδιοίκησης και οι διαμαρτυρίες των κατοίκων για κατάχρηση εξουσίας.

Στο περιθώριο του συστήματος της επίσημης διοικητικής οργάνωσης, αλλά και παράλληλα με αυτό, οι Ενετοί καθιερώνουν ένα νέο θεσμό αυτοδιοίκησης των υπηκόων της κτήσης¹⁰². Οι αστικές κοινότητες που εγκαθιδρύουν αποτελούν θεσμοθετημένη μορφή κοινοτικής οργάνωσης αστικού χαρακτήρα με πρότυπο το πολιτειακό σχήμα της ίδιας της Βενετίας. Σ' αυτές συσσωματώνονται εξήντα με εκατό περίπου οικογένειες από τις πιο εύπορες και διακεκριμένες στην πόλη-πρωτεύουσα της επαρχίας, που είναι μεγαλοκτηματίες, ενοικιαστές δημοσίων κτημάτων, εμπορευόμενοι, επιχειρηματίες, άτομα που πρόσφεραν υπηρεσίες στους Ενετούς. Αυτοί θα αποτελέσουν τον πυρήνα μιας τάξης νεόπλουτων και νεόκοπων «αριστοκρατών» με προορισμό, σύμφωνα με τις επιδιώξεις των Ενετών, να παίξουν τον ρόλο του φυσικού συνεργάτη των νέων κυρίαρχων. Τους δίνονται διάφορα προνόμια και απαλλαγές (για παράδειγμα της προσωπικής αγγαρείας). Κάθε

¹⁰¹ Πανοπούλου, Αγγελική, «Οι Βενετοί και η Ελληνική πραγματικότητα. Διοικητική, Εκκλησιαστική, Οικονομική οργάνωση», στο *Όψεις της ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού*, Αρχαιακά τεκμήρια. Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1993, σελ.283-288.

¹⁰² Στην προηγούμενη περίοδο τουρκοκρατίας υπήρχαν άτυπα και μη θεσμοθετημένα συμβούλια γερόντων ή προκρίτων που παραμένουν επικεφαλής των αγροτικών κοινοτήτων. Οι αστικές κοινότητες, όμως, είναι διαφορετικές.

αστική κοινότητα εκλέγει τρεις συνδίκους που τη διοικούν και άλλες κοινοτικές αρχές, που έχουν δικαστικές, αγορανομικές, αστυνομικές και άλλες αρμοδιότητες. Εκλέγουν ακόμη τον επίσκοπο, σε περίπτωση χηρείας του θρόνου, διορίζουν τον μεϊντάνη που οργανώνει την ασφάλεια της υπαίθρου και καταρτίζουν τους πίνακες ανάθεσης αγγαρειών στους υπόχρεους κατοίκους της υπαίθρου¹⁰³.

Το 1687 οι Marin Michiel, Gierolimo Renier και Domenico Gritti αποστέλλονται για να αναλάβουν το έργο αναδιοργάνωσης του βασιλείου του Μορέως και της κτηματογράφησης του : «...Για κάθε επαρχία θα κάμετε εμπειριστατωμένα σχεδιαγράμματα και επακριβή κατάστιχα των αγρών, των μύλων, των οικοδομημάτων, των ιχθυοτροφείων, των ορυχείων και κάθε άλλου που θα μπορούσε να αποβεί χρήσιμο στο κράτος μας...»¹⁰⁴.

Η σκοπιμότητα ενός τέτοιου έργου είναι προφανής. Όταν η Πελοπόννησος πέρασε στη Βενετική κυριαρχία, όλη η γη που κατείχαν οι Τούρκοι περιήλθε με βάση το δικαίωμα της κατάκτησης στο Βενετικό δημόσιο. Μεγάλες εκτάσεις γης, καλλιεργούμενες, καλλιεργήσιμες ή χέρσες, πλήθος αγροτικών και αστικών κτισμάτων και άλλες πλουτοπαραγωγικές πηγές (αλυκές, ιχθυοτροφεία, δάση κ.λ.π.) ήσαν στη διάθεσή τους. Εκτός από τις δημόσιες γαίες που έπρεπε να καταγραφούν, έπρεπε να διακριθούν οι ιδιωτικές περιουσίες και να απογραφούν οι κάτοικοι. Μόνο έτσι θα μπορούσαν αποτελεσματικά να πετύχουν την εντατική εκμετάλλευση της κτήσης τους, που ήταν και η πρώτη επιδίωξή τους. Τα έσοδα από τη φορολόγηση θα προσδιορίζονταν και θα επαυξάνονταν με την επέκταση της γεωργοκτηνοτροφικής εκμετάλλευσης και τη δασμολόγηση των εξαγόμενων προϊόντων.

Στο ενετικό λεξιλόγιο η διαδικασία της επίσημης καταγραφής των γαιών και των κατόχων τους αποδίδεται με το ρήμα *catasticar*. Το *catastico* (*κατάστιχον* στη μεσαιωνική ελληνική) ήταν το επίσημο βιβλίο, το κτηματολόγιο όπου καταγράφονταν τα κτήματα, η θέση, η έκταση και τα όριά της, ο κάτοχος ή ο ιδιοκτήτης της. Την εποχή αυτή όμως η διαδικασία εξελίσσεται. Καταρτίζεται το *catastico* και επιπλέον καταστρώνεται ένα σύνολο σχεδιασμάτων, το *disegno*¹⁰⁵.

Αποτέλεσμα της δύσκολης αυτής εργασίας, που πέρασε από πολλές φάσεις στην περιοχή του ενδιαφέροντός μας, ήταν η ολοκλήρωση του κτηματολογίου του Castel Torneze (*territorio* Γαστούνης), του *disegno* για το *territorio* της Πάτρας και του κτηματολογίου της Βοστίτσας (Αιγίου).

Για την εκμετάλλευση των δημόσιων γαιών οι Ενετοί είχαν να αντιμετωπίσουν ένα οξύ πρόβλημα. Ο πληθυσμός γενικά της Πελοποννήσου είχε υποστεί αυτήν την εποχή

¹⁰³ Ντόκος, Κωνσταντίνος – Παναγόπουλος, Γεώργιος : «*Το Βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*», Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα, 1993, σελ. XII-XIII.

¹⁰⁴ Πανοπούλου, Αγγελική, ό.π σελ.288.

¹⁰⁵ Ντόκος, Κωνσταντίνος – Παναγόπουλος, Γεώργιος, ό.π.

δραματική μείωση και μεγάλες εκτάσεις έμειναν ακαλλιέργητες. Από τα 2.111 χωριά της Πελοποννήσου κατοικούνταν μόνο τα 1455, δηλαδή έχει ερημωθεί το 30% περίπου του συνόλου των οικισμών. Στην πρώτη απογραφή που διενεργούν οι Ενετοί το 1689, μόλις 86.468 κάτοικοι απογράφονται (εκτός Κορίνθου και Μάνης) και όσο και αν υπήρξε απόκρυψη στοιχείων εξαιτίας του φόβου των κατοίκων μήπως μέσω της απογραφής οι Ενετοί επιβάλλουν φόρους ή στρατολόγηση, για τη δημογραφική κάμψη συμφωνούν όλοι οι μελετητές¹⁰⁶. Οι Ενετοί διοικητές στις αναφορές τους διεκτραγωδούν την κατάσταση της ερήμωσης που συναντούν στην χώρα και την αποδίδουν στη διεξαγωγή του Ενετοτουρκικού πολέμου στο Πελοποννησιακό έδαφος και στην πανώλη που είχε ενσκήψει την ίδια εποχή. Φαίνεται ότι οι Τούρκοι φεύγοντας προς τον Ισθμό μετά τη μάχη της Πάτρας, στα μέσα του 1687, υποχρέωσαν τους χριστιανούς καλλιεργητές των τσιφλικιών τους να τους ακολουθήσουν¹⁰⁷. Οι Ντόκος – Παναγόπουλος αναφέρουν ότι οι Σύνδικοι Καταστιχωτές υπολόγιζαν πως 25.000 κάτοικοι της Πάτρας¹⁰⁸, Έλληνες, Εβραίοι και Τούρκοι – εκτός από 1615 άτομα- αποχώρησαν τότε και πήγαν στη Θεσσαλονίκη, οπότε οι πεδιάδες γύρω από την πόλη έμειναν ακαλλιέργητες “...per il scarso numero di nationali”.

Για την αντιμετώπιση αυτών των προβλημάτων οι Ενετοί υιοθέτησαν σε ευρεία κλίμακα τον εποίκισμό της κτήσης τους, για να καλλιεργηθεί η γη και συνακόλουθα να αναζωογονηθεί το εμπόριο, να πυκνώσουν οι συναλλαγές και να αυξηθούν από φόρους και δασμούς τα έσοδα του Δημοσίου. Οι νέοι κάτοικοι, οι *εξωμερίτες* όπως τους ονόμαζαν οι ντόπιοι, προήρχοντο κυρίως από τη Θήβα, Λιβαδιά, Σάλωνα, Ναύπακτο, Αιτωλικό, Μεσολόγγι, Αταλάντη, Εύβοια και Αθήνα. Οι περισσότεροι εγκαταστάθηκαν στην Αχαΐα. Από την πλευρά τους οι έποικοι φεύγοντας από το Τουρκικό καθεστώς πίστευαν ότι θα βρουν στην Ενετική κτήση περισσότερη ελευθερία, έβλεπαν τους ομόθρησκους Ενετούς περίπου ως ελευθερωτές, που επιπλέον τους πρόσφεραν τη δυνατότητα της οικονομικής αποκατάστασης. Η κοινωνική και οικονομική τους ένταξη υλοποιήθηκε με την πρακτική κτηματικών παραχωρήσεων που αποτέλεσε και το ουσιώδες στοιχείο της εποίκιστικής διαδικασίας.

Στους παλιούς κατοίκους δόθηκαν προσωρινοί τίτλοι κυριότητας των περιουσιών τους με το λεγόμενο έγγραφο του *beneprobatum*. Τους προσκάλεσαν να αποδείξουν την κατοχή των περιουσιών τους προσκομίζοντας τουρκικούς τίτλους αναγνώρισης κυριότητας ή ένορκη βεβαίωση δύο μαρτύρων¹⁰⁹. Στη συνέχεια προχώρησαν με δημόσια έγγραφα

¹⁰⁶ Ντόκος, Κωνσταντίνος – Παναγόπουλος, Γεώργιος, ό.π., σ.σ. XV, LXXXIII-LXXXIX.

¹⁰⁷ Χασιώτης, Ιωάννης : «Η κάμψη της Οθωμανικής δύναμews» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, τόμος ΙΑ, σ. 26

¹⁰⁸ Υπερβολικός αριθμός, μάλλον αναφέρεται σε όλη την Αχαΐα.

¹⁰⁹ Πολλοί κατόρθωσαν να αποκτήσουν μεγάλες περιουσίες σφετεριζόμενοι κτήματα Τούρκων που έφυγαν. Όσοι Τούρκοι παρέμειναν –1317 περίπου οικογένειες - για να κρατήσουν τα κτήματά τους αναγκάστηκαν να εκχριστιανιστούν.

στην εκχώρηση κτισμάτων και κτημάτων στους εποίκους (concessioni) ανάλογα με την κοινωνική και οικονομική τους θέση στην προηγούμενη διαμονή τους. Τα υπόλοιπα τα ενοικίασαν σε καλλιεργητές είτε με καθεστώς μακροχρόνιας εμφύτευσης (livello) είτε έναντι ετήσιας καταβολής του 1/3 της παραγωγής, ενώ παράλληλα με βραχυπρόθεσμες ενοικιάσεις (affitanze), κατόπιν πλειστηριασμού, οργάνωσαν και την εκμίσθωση των ενοικίων που απέφεραν.

Έτσι διαμορφώθηκαν νέες γαιοκτητικές και κοινωνικές σχέσεις. Προκύπτουν λίγοι μεγάλοι και μεσαίοι γαιοκτήμονες, αλλά πολλοί μικροκτηματίες ή ακόμη και ακτήμονες που καλλιεργούν τα κτήματα των πρώτων. Δηλαδή μικρές μόνον αλλαγές σημειώθηκαν με την αποχώρηση των Τούρκων. Ουσιαστικά σχηματίστηκε μια νέα τάξη Ελλήνων γαιοκτημόνων – εδώ εντοπίζονται οι αρχές της οικονομικής ολιγαρχίας της Πελοποννήσου το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα και στις αρχές της επανάστασης¹¹⁰ – που διαδέχτηκαν τους Τούρκους στην κατοχή των εύφορων κτημάτων και στην εκμετάλλευση των προσαρτημένων σ' αυτά καλλιεργητών. Ο Γενικός Προβλεπτής Πελοποννήσου Grimani διαπιστώνει την υπεροψία και την αυταρχικότητα αυτών που έγιναν μέλη των κοινοτήτων ή εύποροι γαιοκτήμονες.¹¹¹

Στο φορολογικό και δασμολογικό σύστημα η πιο ουσιώδης μεταβολή συνδέεται με την κατάργηση του κεφαλικού φόρου της τουρκικής περιόδου και την καθιέρωση της δεκάτης (decima) ως κύριου και γενικευμένου φόρου που επιβάλλεται σ' όλους τους παραγωγούς αγροτικών προϊόντων. Η είσπραξη διενεργείται με το σύστημα της εκμίσθωσης σε πλειοδοτούντες ενοικιαστές, οι οποίοι συνήθως πιέζουν με δεινό τρόπο τους υπόχρεους οι οποίοι δεν είναι πάντα σε θέση να πληρώσουν, ιδίως όταν η σοδειά είναι κακή. Το πρόβλημα της είσπραξης της δεκάτης αντιμετώπισαν οι Ενετοί με τη μεταβίβαση στις αγροτικές κοινότητες (communi) της συλλογικής ευθύνης για την καταβολή της.¹¹² Εκτός από τη δεκάτη επέβαλλαν μια σειρά από φόρους¹¹³ και τελωνειακούς δασμούς στα εισαγόμενα και εξαγόμενα προϊόντα (dacio dell entrata e uscita), κάποιους για να ενθαρρυνθεί η εντόπια παραγωγή όπως για παράδειγμα ο εισαγωγικός δασμός στο κρασί¹¹⁴.

¹¹⁰ Βακαλόπουλος Απόστολος, «Η τελευταία περίοδος βενετικής κυριαρχίας 1685-1715», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΑ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1975, σ. 209.

¹¹¹ Ακραίο αλλά χαρακτηριστικό παράδειγμα: η ομαδική μετοικεσία Αθηναίων το 1688 συνοδεύτηκε με τη μετάκληση και φτωχών αγροτών της Αττικής για να εργαστούν στα μεγάλα κτήματα που αυτοί απέκτησαν στην Αχαΐα. Ταυτόχρονα, όμως, καρπώνονταν και τα όποια εισοδήματα προέκυπταν από τις λίγες γαίες που οι Βενετοί εκχώρησαν και στις οικογένειες αυτών των καλλιεργητών που θεωρητικά μόνο τους ανήκαν αλλά ουσιαστικά νέμονταν οι πάτρωνές τους. Ντόκος- Παναγόπουλος, ό. π., σ.σ. XXXVII

¹¹² Πανοπούλου Αγγελική, ό. π., σ. 305

¹¹³ Γενικά οι φόροι διακρίνονταν σε άμεσους και έμμεσους. Πολλοί έμμεσοι φόροι κατάγονταν από το Βυζάντιο όπως το ακρόστιχον (acrostico), το αερικόν (aerico), το ζευγαρίκιον (zovatico), το καπνικόν (capinicho), το γημόριον (zemorium) κ. ά.

¹¹⁴ Ήταν αυξημένη η ζήτηση από τα Ενετικά πληρώματα του στόλου και τους άντρες του στρατού που στάθμευαν στη χώρα.

Έσοδα αντλούσαν από κάθε δραστηριότητα και από τις εκμισθώσεις μιας σειράς δασμών και μονοπωλίων, όπως του αλατιού, της αλιείας ψαριών και χελιών, των μελισσών, του ζυγίσματος, του κρασιού που πουλιόταν λιανικώς, της βοσκής, της σφράγισης δερμάτων, των ποιμνιοστασίων με πάνω από 100 ζώα, του βαλανιδιού, των νερόμυλων και νεροτριβών, των ελαιοτριβείων, των εργαλείων που επεξεργάζονταν το μετάξι. Επίσης της ρακής, του καφέ, του καπνού σε φύλλα ή σκόνη, των φωτιστικών κεριών, των χοιρινών αλλαντικών, του σαπουνιού, του ψωμιού σε φρατζόλες και καρβέλια, των ζυμαρικών, του κρέατος, του λαδιού κ.ά.¹¹⁵

Η μορφή της οικονομίας στη βορειοδυτική Πελοπόννησο είναι πέρα για πέρα αγροτική με βάση τα γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα. Οι Ενετοί επιδίωξαν σταθερά και συστηματικά να την αυξήσουν, αφού η έλλειψη καλλιεργήσιμης γης στη Βενετία αύξαινε δικαιολογημένα τη ζήτηση αγροτικών προϊόντων στη μητρόπολη, αλλά και γιατί η ευρωστία της αγροτικής οικονομίας συνδέεται στενά με την ανάπτυξη του εμπορίου. Η παρεμβατική της πολιτική οδήγησε στη υιοθέτηση μέτρων όπως: ο εποικισμός της περιοχής επειδή έλειπαν τα εργατικά χέρια, προτάσεις για νέες καλλιέργειες και για την καλύτερευση της αποδοτικότητας των χωραφιών ή επιβολή ορισμένων καλλιεργειών με φοροαπαλλαγή ορισμένης διάρκειας.

Στην περιοχή της Βοστίτσας, όπως προκύπτει από τα κτηματολόγια,¹¹⁶ παράγονται σιτηρά, κρασί και λάδι, ενώ γίνεται λόγος και για υδροχαρή φυτά όπως το μπαμπάκι και το κεχρί (ίσως περιορισμένα και ρύζι στην περιοχή του Ριζόμυλου). Επίσης, μετάξι, όπως αντιλαμβανόμαστε από τις πολλές μουριές, και μέλι. Η αμπελουργία, μικρή σε έκταση, είχε ως κύριο σκοπό την παραγωγή κρασιού και όχι σταφίδας. Πού και πού στα κτηματολόγια σημειώνονται σταφιδάμπελα με την ένδειξη *uva passa*, ενώ αναφέρονται νεόφυτα αμπέλια. Και ενώ η παραγωγή ήταν ελλειμματική η κατανάλωση κρασιού στην Πελοπόννησο ήταν μεγάλη και αυτό γιατί ήταν συμπληρωματική στην καθημερινή διατροφή των κατοίκων, ιδίως των αγροτικών πληθυσμών, ενώ το κρασί ήταν και απαραίτητο στη λαϊκή ιατρική και τη λατρεία.

Αυτό που προξενεί εντύπωση είναι ο πολύ μικρός αριθμός των καρποφόρων δέντρων. Στην απογραφή τους ονομάζονται ελιές (6.552 ρίζες), αχλαδιές, μουριές, ροδιές (4.030 ρίζες), κυδωνιές, συκίες, αμυγδαλιές, ροδακινιές, δαμασκηγιές, λεμονιές 116 ρίζες, νερατζοπορτοκαλιές 36 ρίζες, καρυδιές, μηλιές και κερασιές. Στο σύνολό τους 76.711 δέντρα με το 83% να είναι μουριές (υπερβολικό ποσοστό, οι μελετητές των κτηματολογίων θεωρούν ότι πρόκειται για λάθος). Ενδεχομένως τον καρπό της ροδιάς και

¹¹⁵ Μουτζάλη Αφέντρα, «Αμπελοκαλλιέργεια στη Βενετοκρατούμενη Βοστίτσα» στο *Όνιον ιστορώ. Αμπελοοινική ιστορία και Αρχαιολογία της ΒΔΠελοποννήσου*. Επιμέλεια Πικουλα Γ.Α., Αθήνα, 2001, σ.σ. 125-134.

¹¹⁶ Η πρώτη *in extenso* δημοσίευση Βενετικού κτηματολογίου είναι της Βοστίτσας που πραγματοποιήθηκε από τους Ντόκο Κ. και Παναγόπουλο Γ. το 1993.

τα φύλλα της καρυδιάς χρησιμοποιούσαν οι κάτοικοι για την βαφή και επεξεργασία του μεταξιού. Η συκιά κατέχει την 4^η θέση με 1.235 ρίζες και ο καρπός της αποξηραμένος είναι εξαγωγίμο προϊόν που αποθηκεύεται και μεταφέρεται εύκολα, ενώ το δέντρο δεν απαιτεί ιδιαίτερη φροντίδα. Είναι προφανές ότι δεν υπήρχε συστηματική καλλιέργεια οπωροφόρων δέντρων, η οπωροφαγία ήταν περιορισμένη και οπωροφόρα φυτεύονταν στους κήπους και στις παρυφές των κτημάτων.

Το μεγαλύτερο μέρος της καλλιεργούμενης έκτασης καλύπτεται με δημητριακά. Το σιτάρι ήταν προϊόν ζωτικής σημασίας για τη διατροφή των κατοίκων και για την ίδια τη Βενετία. Η επάρκειά του απασχολούσε τις αρχές που εφάρμοζαν ειδικά μέτρα, ενώ το εμπόριο σιτηρών ήταν κρατικό μονοπώλιο. Επικρατεί λοιπόν μια σχετική πολυκαλλιέργεια που ανταποκρίνεται στις ανάγκες διαβίωσης του πληθυσμού της (3.714 άνθρωποι κατά την απογραφή), αλλά η βασική καλλιέργεια είναι τα σιτηρά. Η ίδια η πόλη της Βοστίτσας είναι το 1700 μια «μεγάλη» πόλη με πληθυσμό προερχόμενο από τα Σάλωνα (Άμφισσα) και τη Λιβαδειά (εξωμερίτες). Έχει 5 ενορίες, έναν κύριο δρόμο, αστικά κτίσματα με κήπους, μαγαζιά, αποθήκες και οι κάτοικοί της είναι επαγγελματίες και τεχνίτες.

Την περιοχή της Πάτρας οι Ενετοί την βρήκαν με ολοφάνερα τα σημάδια από τον πόλεμο και την πανώλη που ακολούθησε. Εκτός από την πεδιάδα όπου βρισκόταν η πόλη, οι άλλες μικρότερες πεδιάδες και λόφοι παρέμεναν ακαλλιέργητες από έλλειψη καλλιεργητών και το 22% των οικισμών της περιοχής της είχε ερημωθεί. Με τον εποίκισμό η κατάσταση βελτιώθηκε. Λάδι, σταφύλια και σταφίδα, σιτάρι, μαλλί, βαμβάκι, δημητριακά και βελανίδια, τυρί και μετάξι ήσαν τα κύρια προϊόντα της ευρύτερης περιοχής της. Είχε, επίσης, αλυκές¹¹⁷ στην Καμενίτσα και στο Ρίον και εκτεταμένα δάση ακόμα και στην παραλία της τα οποία μεθοδικά και αλόγιστα υλοτόμησαν οι Ενετοί για τις ναυπηγικές και οικοδομικές τους ανάγκες μέχρι τα όρια οικολογικής καταστροφής.

Η Πάτρα (εικ.40) αποτελούσε από παλιά αντικείμενο ιδιαίτερου ενδιαφέροντος για τους Ενετούς¹¹⁸, λόγω της εμπορικής της σημασίας – εκεί συγκεντρώνονταν τα προϊόντα όλης της Βόρειας Πελοποννήσου και της απέναντι Στερεάς – και των προσόδων της. Την ονόμασαν Patrasso με τη συλλαβή –so να έχει αυξητική σημασία.

Φρόντισαν για όλα όσα θα τους εξασφάλιζαν εισοδήματα, αλλά καθόλου για τα θέματα υγείας των κατοίκων που μαστίζονταν από ασθένειες εξαιτίας των πλησιόχωρων

¹¹⁷ «... Το αλάτι έπαιζε πάντοτε σημαντικό ρόλο ως απαραίτητο στοιχείο της ανθρώπινης διατροφής και γιατί χρησίμεινε στη διατήρηση ορισμένων προϊόντων όπως το τυρί, το κρέας και τα ψάρια. Οι Ενετοί είχαν το μονοπώλιο του εμπορίου του και επέδειξαν ιδιαίτερη φροντίδα, είτε εκμεταλλευόμενοι τις υπάρχουσες αλυκές, είτε κατασκευάζοντας νέες σε περιοχές που προσφέρονταν...» Μουτζάλη, Αφέντρα, ό.π., σ. 128 Κατά τον Θωμόπουλο Στέφανο το καλύτερο φαγητό των τότε κατοίκων της Πάτρας ήταν ο παστός μπακαλιάρος και γενικά η κατάχρηση των παστών συνέβαλε στην κακή τους υγεία, οι δε Ενετοί τους έδωσαν το προσωνύμιο «*Greci salati*». «*Ιστορία της πόλεως των Πατρών. Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι το 1821*». 4^η Έκδοση, Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1999, τόμος β', σ.σ. 210-211.

¹¹⁸ Το 1408 είχε βρεθεί ξανά υπό Ενετικό έλεγχο όταν ο Λατίνος Αρχιεπίσκοπος Zaccaria τους την παρέδωσε έναντι ετήσιας αποζημίωσης. Θωμόπουλος Στέφανος, ό.π., τόμος β', σ. 17.

ελών και των επιδημιών. Οι Ενετικές φράσεις *mandare a Patrasso* και *adare a Patrasso* (να τον παραδώσεις στην Πάτρα, δηλαδή στο θάνατο) με κυνισμό αποδίδουν την κατάσταση. Ένας γιατρός μόνο υπήρχε τότε σε ολόκληρη την Πελοπόννησο και βρισκόταν στην ακολουθία του Γενικού Προβλεπτή που έδρευε στο Ναύπλιο.

Οι κήποι της πόλης ήσαν ονομαστοί. Περίφημα ήσαν τα λεμόνια της¹¹⁹, τα πορτοκάλια, τα κίτρα, τα ρόδια καθώς και τα κεράσια της. Περιώνυμο ήταν και ένα κυπαρίσσι, κάπου στον κάμπο της, για το οποίο μιλούν πολλοί περιηγητές – νωρίτερα και αργότερα – και σ' αυτό αναφέρεται ο γεωγράφος μητροπολίτης Αθήνας Μελέτιος (το 1719) ο οποίος σημειώνει ότι ήταν «άξιον θέας δια το μέγεθος και την έκταση των κλώνων του». Το περιτριγύριζαν άλλα 12 πυραμιδοειδή κυπαρίσσια που αν και ήσαν και αυτά τεράστια απλά συντελούσαν στον στολισμό του¹²⁰. Το κυπαρίσσι πυρπολήθηκε από τους Τούρκους κατά την επανάσταση του 1821.

Ελάχιστες είναι οι πληροφορίες για την κοινωνική σύνθεση του πληθυσμού της πόλης. Με τη Βενετική απογραφή του 1700 η περιοχή Πατρών είχε 10.539 κατοίκους, ενώ η πόλη 3.832 άτομα που ασχολούνται κυρίως με το εμπόριο και τη βιοτεχνία (κατεργασία δερμάτων, σιδήρου, μεταξωτών υφασμάτων)¹²¹. Εβραίοι κατοικούν στην πόλη συνεχώς από τη Ρωμαϊοκρατία. Αποτελούν περίπου το 1/3 του πληθυσμού κατά τους Spon και Wheler. Ασχολούνται με το εμπόριο, την υφαντουργία και βαφή υφασμάτων, είναι υπάλληλοι τελωνίου ή ταβερνιάρηδες. Η φράση «Ραμπανέ Πάτρας» (Ραβίνοι των Πατρών) λεγόταν με υπερηφάνεια και εκτίμηση σε όλες τις εβραϊκές παρουκίες για τους μορφωμένους ραβίνους της πόλης¹²².

Στο δυτικότερο άκρο της Πελοποννήσου με επίκεντρο την περιοχή της Γαστούνης παράγονται σιτηρά – χρησιμοποιούνται μάλιστα έμμισθοι νησιώτες, κυρίως από τη Ζάκυνθο, στη σπορά και τον θερισμό λόγω της έλλειψης εργατικών χεριών – κτηνοτροφικά προϊόντα, κρασί, αλάτι και μετάξι στην Γλαρέντζα. Η αλιεία και η ιχθυοτροφία είναι αρκετά αναπτυγμένες στο Κουνουπέλι και στη λιμνοθάλασσα του Κοτυχίου.

Η καλλιεργητική όψη και γενικά η χλωρίδα των παραλίων της ΒΔ Πελοποννήσου, λοιπόν, είναι διαφορετική από τη σημερινή. Εκτός από τα πολλά χέρσα εδάφη και τα βοσκοτόπια, δάση φτάνουν ως τη θάλασσα στην Αχαΐα και στην Αιγιαλεία (στο Διακοφτό και στο σημερινό Ελαιώνα το δάσος λόγω της πυκνότητά του ονομαζόταν Μαυροζούμι), ενώ στις πεδινές εκτάσεις επικρατεί σχεδόν μονότονα η καλλιέργεια σιτηρών εκεί όπου

¹¹⁹ «...θα βρεις δυο μήλα κόκκινα, δυο πατρινά λεμόνια.» από δημοτικό τραγούδι.

¹²⁰ Θωμόπουλος Στέφανος, ό.π., τόμος β', σ. 143.

¹²¹ Ντόκος, Κωνσταντίνος – Παναγόπουλος, Γεώργιος, ό.π. σελ.

¹²² Μουτζάλη, Αφέντρα, «Η Εβραϊκή κοινότητα Πατρών κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους» στο *Οι Εβραίοι στον Ελληνικό χώρο: Ζητήματα Ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, Εταιρία μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, Πρακτικά Α' Συμποσίου Ιστορίας, Θεσσαλονίκη, 23-24 Νοεμβρίου 1991, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα, 1995, σ.σ. 75-94.

σήμερα βλέπουμε εκτάσεις με εσπεριδοειδή, οπωροφόρα, αμπελώνες, ελαιόδεντρα ή μεγάλα αστικά κέντρα και οδικές αρτηρίες.

Ο δρόμος του εμπορίου ήταν ο δρόμος της θάλασσας. Η θάλασσα ενοποιούσε τις διάφορες περιοχές αφού δεν υπήρχε οργανωμένο οδικό δίκτυο και οι στεριανοί δρόμοι είχαν πολλά δύσκολα περάσματα. Εξάλλου οι Ενετοί είχαν μακρόχρονη και βιωματική σχέση από τη δική τους πατρίδα για τον ενοποιητικό της ρόλο.

Σε όλη τη ΒΔ Πελοπόννησο καστέλλια και βίγλες έλεγχαν τα θαλάσσια περάσματα:

«Φωνάζει η βίγλα του γιαλού:

Δνο φούστες¹²³ αρμενίζουν,

Βάνουνε πλώρη στο καστρί

Και στου λουτρού την πόρτα»¹²⁴

Η είσοδος στον Πατραϊκό κόλπο ελεγχόταν από το κάστρο της Ζακύνθου και το λιμάνι της Γλαρέντζας (Κυλλήνη). Ο όρμος στο Κουνουπέλι χρησίμευε για την προστασία των ναυτικών από τους ξαφνικούς ανέμους. Η είσοδος στον Κορινθιακό κόλπο έφραζε από τα κάστρα του Ρίου και του Αντιρρίου με τα διασταυρούμενα πυρά των πυροβόλων τους και επιπλέον οι Ενετοί διατηρούσαν πάντα για λόγους ασφαλείας καράβια στον Πατραϊκό κόλπο.

Η Πάτρα, χωρίς φυσικό λιμάνι, δεν ήταν κατάλληλη για να σταθμεύουν τα μεγάλα εμπορικά πλοία που έκαναν το εμπόριο της Ανατολής. Έμεινε μια μεγάλη τοπική αγορά που οι Ενετοί αναζωογόνησαν για ίδιον όφελος και έτσι τα τοπικά προϊόντα έφθαναν στην Κωνσταντινούπολη, στην Αλεξάνδρεια, η σταφίδα της¹²⁵ στην Αγγλία (για τις περίφημες plum puddings) και στη Γαλλία. Εκτός όμως από το εμπόριο που με την αρχή της dominante ήλεγχαν οι Ενετοί, οι ντόπιοι¹²⁶ είχαν στα χέρια τους τις τοπικές μεταφορές ανάμεσα στα νησιά του Ιονίου, την Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα σε δρομολόγια συνήθως costa costa και από τα στενά περάσματα-γέφυρες Πελοποννήσου-Αιτωλοακαρνανίας.¹²⁷ Ο φόβος των πειρατών ήταν υπαρκτός, αν και δεν ήταν τόσο μεγάλος όσο αλλού (για παράδειγμα στα Κύθηρα, Νότια Πελοπόννησο, Κυκλάδες και Αιγαίο).¹²⁸

¹²³ Φούστα: ευκίνητο μικρό πλοίο που χρησιμοποιούσαν συνήθως οι πειρατές.

¹²⁴ Βασιλάτος Νικόλαος, *Κάστρα της Ελληνικής Γης*, Αθήνα 1991

¹²⁵ Ο όρος «Κορινθιακή σταφίδα» παραβλέπει ότι σταφίδα καλλιεργήθηκε καταρχάς στην Πάτρα, στην ενορία της Αγίας Παρασκευής, αργότερα στα Ιόνια και μετά επεκτάθηκε στην περιοχή της Κορίνθου που δεν αποτέλεσε ούτε τον πρώτο ούτε τον κυριότερο τόπο παραγωγής της. Θωμόπουλος Στέφανος, *ό.π'* τόμος Β', σ.σ. 92, 145.

¹²⁶ Η ανάπτυξη των Ελλήνων εμπορών πραγματοποιήθηκε μετά το 1715 όταν οι Ενετοί έφυγαν.

Βακαλόπουλος Απόστολος, *«Η τελευταία περίοδος της βενετικής κυριαρχίας 1685-1715»*, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, 1975, τόμος ΙΑ, σ. 209.

¹²⁷ Η Μεσόγειος γενικά ήταν σπαρμένη από οικονομικές ζώνες ημίκλειστες, κόσμους μικρούς ή μεγάλους οργανωμένους με αυτάρκεια. Braudel Fernard, *ό.π.* τόμος Β', σελ. 43.

¹²⁸ Η Ακράτα αποκοβόταν προς τα δυτικά από το πειρατοκρατούμενο πέραςμα της Κακής Σκάλας.

Στην εκκλησιαστική της πολιτική η Βενετία κράτησε συμβιβαστική πολιτική, αφού πάγια θέση της ήταν να αποφεύγει κάθε είδους προστριβές που θα τάραζαν την ομαλή διεξαγωγή του εμπορίου.¹²⁹ Όρισε τέσσερις επισκοπικές έδρες στην Πελοπόννησο με αρχιεπισκοπή που έδρευε στην Κόρινθο. Αντέδρασε σε κάθε νεωτερισμό σε βάρος της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Για παράδειγμα, στο αίτημα του συμβουλίου της Βοστίτσας να εκλέγει επίσκοπο, απάντησε αρνητικά: «...per non sconcertar l' ordine et introduce confusione». Η πνευματική επιρροή του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως εξακολούθησε να είναι μεγάλη. Εγκαθιστούσε τους επισκόπους και εισέπραττε μέρος των εισοδημάτων κάθε επισκοπής. Το ρόλο του απεσταλμένου εξάρχου του Πατριαρχείου κρυφά εκτελούσε ο επίσκοπος Πατρών.

Η Βενετία επέτρεπε τους γάμους ορθοδόξων με καθολικούς, αν και προσπαθούσε να περιφρουρήσει το καθολικό δόγμα και την αφομοίωση των καθολικών από τους ορθοδόξους λόγω της αριθμητικής υπεροχής των τελευταίων. Θεωρούσε πως η κατάσταση του ορθόδοξου κατώτερου κλήρου δεν ήταν καλή. Οι Προβλεπτές στις αναφορές τους επισημαίνουν ατασθαλίες στον τρόπο άσκησης της λατρείας¹³⁰, στη διαγωγή του κλήρου, παραμέληση καθήκοντος και χαμηλό μορφωτικό επίπεδο. Ο Γενικός Προβλεπτής Αντώνιος Ζεν εξέδωσε διαταγές σχετικά με τον ελληνικό κλήρο που αφορούσαν σε μεγαλοπρεπή εκτέλεση θρησκευτικών εορτών, στην καταλληλότητα ενδυμασίας των ιερών, οι οποίοι τότε ήσαν ντυμένοι με σταχτιά ρούχα, σαν κατάδικοι, όπως λέει, και στην αποφυγή από μέρους τους των αφορισμών, καθώς και το να περιέρχονται τη χώρα ζητώντας συνδρομές¹³¹. Στην Πάτρα το κυριότερο τζαμί έγινε χριστιανική εκκλησία αφιερωμένη στον Άγιο Ανδρέα, στην οποία εγκαταστάθηκαν και τέσσερις Ανυπόδητοι Καρμελίτες μοναχοί. Ανάμεσα στους άλλους ναούς που λειτούργησαν, λαμπρότερος ήταν ο φερόνυμος του Αγίου Νικολάου, που ήταν και η Μητρόπολη της πόλης. Ο Μητροπολίτης Πατρών Αρσένιος Β' Δημητρόπουλος πρόσφερε στους Ενετούς σπουδαίες υπηρεσίες¹³² και γενικά οι Έλληνες αρχιερείς της Πελοποννήσου, κατά τον Ζεν, ήσαν άξιοι της δημόσιας ευγνωμοσύνης της Βενετίας γιατί για πολλές εβδομάδες μαζί με άλλους ανώτερους κληρικούς παρέμειναν κοντά του, όταν φαινόταν επικείμενη Τουρκική επίθεση στον Ισθμό (που τελικά αποσοβήθηκε), με αποτέλεσμα πολλοί Έλληνες μαχητές να σπεύσουν στο ενετικό στρατόπεδο, για να προσφέρουν υπηρεσίες.

Στην Πάτρα με πρωτοβουλία των Αθηναίων εποίκων συστήθηκε σχολείο «..για τα γραμματικά και ρητορικά εις την ελληνικήν και λατινικήν γλώσσαν» με έγκριση της Βενετίας. Το Φροντιστήριον λειτούργησε από το 1691 έως το 1707, κατόπιν έκλεισε και οι

¹²⁹ Πανοπούλου Αγγελική, *ό.π.*, σ.σ. 288-297.

¹³⁰ Ο Γενικός Προβλεπτής Giacomo Corner το έτος 1690 αναφέρει ότι στην Πελοπόννησο η δωροληψία των ιερών είχε γίνει συνήθεια.

¹³¹ Θωμόπουλος Στέφανος, *ό.π.*, τόμος Β, σ. 222.

¹³² Θωμόπουλος Στέφανος, *ό.π.*, τόμος Β, σ.σ. 206, 224.

μαθητές του άλλοι πήγαν στο νεοσύστατο σχολείο της Αθήνας και άλλοι στη Σχολή της Δημητσάνας. Κατά τη μαρτυρία του Βαβατενή, σύγχρονου Μοραΐτη, η βενετική κυριαρχία είχε επακόλουθα αγαθά, πολιτιστικά και άλλα: «..και άρχισαν πάλιν να βλαστάνουν η αρεταίς και μάλιστα η ευγένεια εις τας πολιτείας, η τάξις εις τας εκκλησίας, η ευλάβεια εις τα μοναστήρια και η αξίαις εις τους άξιους να δίδονται». Ανακαινίσεις μονών και εκκλησιών αποδίδονται στη βελτίωση των συνθηκών. Οι επαρχιακοί ζωγράφοι που εμφανίζονται έχουν λίγες επτανησιακές επιδράσεις, αλλά κυρίως οι καλλιτεχνικές ανάγκες ικανοποιούνται από την εργασία Κρητικών καλλιτεχνών. Η πιο αξιοσημείωτη προσφορά είναι του ζωγράφου Βίκτωρος, στον οποίο αποδίδονται οι τοιχογραφίες της Νέας Μονής Φιλοσόφου στη Δημητσάνα το 1699¹³³.

Ουσιαστικά, πνευματικό κέντρο κατά την Ενετοκρατία δεν υπήρξε στην Πελοπόννησο. Την ίδια εποχή στη Βενετία άνθιζαν τα Γράμματα και οι Τέχνες, η όπερα και το ορατόριο είχαν γεννηθεί, ο Αντόνιο Βιβάλντι δοκίμαζε τα τολμήματά του στην ορχήστρα του « Opedale della Pietà» της πόλης που είχε ήδη δεκαεφτά θέατρα, η Santa Maria Della Salute –λαμπρό δείγμα του Βενετικού μπαρόκ –φρουρούσε την είσοδο στο Κανάλε Γκράντε, ο Καναλέττο και ο Τιέπολο θα συνέχιζαν την καλλιτεχνική παράδοση της πόλης τους. Η επίσκεψη στο κέντρο της Ευρωπαϊκής κουλτούρας, στη Βενετία, θεωρείτο μέρος της μόρφωσης ενός κυρίου της Ευρωπαϊκής αριστοκρατίας. Δικαιολογημένα, λοιπόν, ο Προβλεπτής Κορνέρ σε επιστολή του προς την Ενετική Σύγκλητο το 1688 παραπονείται ότι τον αγίαζε η Πάτρα γιατί δεν είχε τι άλλο παραγωγικό να κάνει¹³⁴.

Η τελευταία περίοδος της Ενετικής κυριαρχίας στην Πελοπόννησο, εν τέλει, στάθηκε βραχύβια και αναχρονιστική. Ο Ενετοτουρκικός πόλεμος του 1714-1715 κατέληξε στην άδοξη αποχώρηση των Ενετών που για τους Έλληνες σήμαινε την επάνοδο στο καθεστώς της Οθωμανικής δουλείας, αλλά και για τη Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας το τέλος ήταν κοντά. Πριν το τέλος του αιώνα η θύελλα θα κατέβει από τις Άλπεις καθώς ο στρατός του Ναπολέοντα θα σαρώνει τα πάντα. Αρχές Μαΐου του 1796 «κανείς δεν θα 'ναι ασφαλής στο κρεββάτι του» όπως αναφώνησε ο τελευταίος Δόγης¹³⁵. Στις 12 Μαΐου η Δημοκρατία της Βενετίας καταλύεται.

¹³³ Χατζηδάκης Μανόλης, «Πνευματικός Βίος και Πολιτισμός 1669 – 1821. Η Τέχνη. Πελοπόννησος.», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1975, τόμος ΙΑ', σ. 258.

¹³⁴ Θωμόπουλος Στέφανος, ό. π., τόμος Β', σ. 216.

¹³⁵ Brown, Horatio, *The Venetian Republic*, ό. π., σ.184.

5. Η τύχη των κάστρων έκτοτε

Οι Τούρκοι επιμελήθηκαν το φρούριο του Αντιρρίου και στο Ρίον κατασκεύασαν περιφερειακό αυλάκι με νερό δύο βημάτων βάθους και πλάτους. Στο εσωτερικό κτίστηκε κατοικία για τον Τούρκο διοικητή, οικίες Τούρκων και Ελλήνων, που διατάχθηκαν να κατοικήσουν εντός του φρουρίου, και καταστήματα τροφίμων.¹³⁶ Κατά κανόνα μόνον στα εντόπια πλοιάρια επιτρεπόταν η διέλευση του στενού, για να μεταφέρονται τα εμπορεύματα του κόλπου στο λιμάνι της Πάτρας, με τελωνειακές αρχές που ήταν εγκατεστημένες μάλιστα στο Ρίον.¹³⁷ Ο Leake επισκέφτηκε το κάστρο του Ρίου την άνοιξη του 1805. Ο Yenitjeir Aga, διοικητής του φρουρίου, τον διαβεβαίωσε ότι ο αέρας που πνέει δεν είναι ανθυγιεινός, αλλά η όψη των κατοικούντων το φρούριο έλεγε το αντίθετο. Εξαιτίας των δυνατών ανέμων τα σπίτια ήσαν χαμηλά και εφάπτονταν στα τείχη.¹³⁸ Λίγοι είχαν την εμφάνιση στρατιωτών. Είδε όμως ο περιηγητής μερικά καλά τηλεβόλα Αγγλικής κατασκευής της εποχής των Στιούαρτ και άλλα Ενετικής προέλευσης. Ο Dodwell το 1819 είδε μια ισχυρή πυροβολαρχία με τη γραμμή πυρός σε μικρό ύψος πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας, αλλά σε δεύτερο επίπεδο ούτε ένα πυροβόλο επί κιλλίβαντος. Μέσα στο φρούριο είδε ένα μικρό τζαμί και λίγες μισοκατεστραμμένες κατοικίες της φρουράς.

Πάντως τα κάστρα Ρίου και Αντιρρίου ήσαν τα τελευταία οχυρά που πέρασαν σε Ελληνικά χέρια κατά τον αγώνα της ανεξαρτησίας. Η Τουρκική φρουρά του Ρίου άντεξε έως το τέλος. Στις 30 Οκτωβρίου 1830 παραδόθηκε στον Μαιζόν μετά από πολιορκία 20 ημερών. Οι Γάλλοι¹³⁹ αμέσως έκαναν επιδιορθώσεις. Ανακατασκεύασαν τις περιτάφριες οδούς, μπάζωσαν τον δυτικό προμαχώνα, επιδιόρθωσαν τα στηθαία με τούβλα που τα θραύσματά τους δεν είναι τόσο επικίνδυνα όσο μιας λιθοδομής. Μετέτρεψαν σε στρατώνα για 300 άνδρες μια αποθήκη, επιδιόρθωσαν τρεις πυριτιδαποθήκες και πρόσθεσαν μια τρίτη. Αντικατέστησαν επίσης την πυρίτιδα με Γαλλική και επιδιόρθωσαν τα πυροβόλα. Πολλοί Γάλλοι στρατιώτες προσεβλήθησαν από ελονοσία. Ο Λοχαγός Λιεφροά, που υπέγραψε εκ μέρους του Μαιζόν τη συνθήκη παράδοσης των Τούρκων, πέθανε σε ηλικία 28 ετών και ο τάφος του σώζεται στο εσωτερικό του κάστρου (εικ. 95). Το φρούριο του Αντιρρίου παραδόθηκε στις Ελληνικές δυνάμεις τον Μάρτιο του 1829 μετά από συνδυασμένη επίθεση της φρεγάτας «Ελλάς» και στρατιωτικών δυνάμεων υπό τους Τζαβέλλα και Χατζή Χρήστο. Το κάστρο του Ρίου παρέλαβε η Ελληνική κυβέρνηση.

¹³⁶ Τριανταφύλλου Ν. Κώστα, ό. π.

¹³⁷ Κρεμμυδάς Βασίλης, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18^ο αιώνα (1715-1792)*, - *Με Βάση Τα Γαλλικά Αρχεία*-, 1972, σ. 62.

¹³⁸ Ένα μικρό προάστειο με Έλληνες κατοίκους είχε δημιουργηθεί εκτός των τειχών.

¹³⁹ Mangeart, J., *Αναμνήσεις από τον Μοριά*, Μτφ. Γ. Τσουκαλά, Αθήνα, 1957.

Εικ. 95 Ρίον Ο τάφος του Λοχαγού Liefroy

Κατά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο το φρούριο του Ρίου αποτέλεσε οχυρό (1940-1941) στο οποίο τοποθετήθηκαν τα πυρναία πυροβόλα του θωρηκτού «Λήμνος». Οι Γερμανοί που το κατέλαβαν το χρησιμοποίησαν επίσης ως οχυρό και άνοιξαν μάλιστα νέα οδό προς αυτό. Την ίδια περίοδο ο Ιταλικός στρατός κατέστρεψε τμήματα των τειχών του Αντιρρίου, για να δημιουργηθεί αποβάθρα.

Το δυτικό μέρος της τάφρου επιχωματώθηκε μεταπολεμικά και καταστράφηκε το μεγαλύτερο μέρος του εξωτερικού τείχους με τις ντάπιες και τις πολεμίστρες, για να διαπλατυνθεί η πρόσβαση προς την αποβάθρα.¹⁴⁰ Έτσι, σήμερα από το αρχικό τραπεζοειδές φρούριο του Αντιρρίου του οποίου οι τρεις πλευρές βρέχονταν από τη θάλασσα και η τέταρτη περιβαλλόταν με τάφρο σώζεται μόνο το εσωτερικό και η ανατολική έξοδος της τάφρου που χρησιμεύει ως όρμος για ψαρόβαρκες.

Και στα δύο κάστρα λειτούργησαν φυλακές βαρυποινιτών για πάρα πολύ καιρό.¹⁴¹

¹⁴⁰ Καταγγελτική επιστολή του αντιστασιακού Εφετών Γεωργίου Ι. Κουβέλη στην «Καθημερινή» της 29/3/1988.

¹⁴¹ Για τις τρομερές φυλακές Ρίου ο Γιάννης Π. Γκίκας στο βιβλίο του «Κάστρα και ταξίδια» αναφέρει τις καταγγελίες του κατάδικου Κ. Πανόπουλου που τις είχε τυπώσει σε φυλλάδιο με τίτλο «Η εξομολόγησις του λήσταρχου Κ. Πανόπουλου προς την κοινωνίαν» στην Πάτρα το 1947 στο τυπογραφείο Χ. Καγιάφα και τις διακρούσε ο ίδιος χέρι χέρι στην Πάτρα, το Αίγιο και την Αθήνα. Σ' αυτό ο πρώην έγκλειστος των φυλακών Ρίου περιγράφει την κακοδιοίκηση και τις θηριωδίες των σωφρονιστικών οργάνων.

Επίσης, ο Ιππότης Βενιαμίν-Νικόλαος-Μαρία Αρρετ, που αφιέρωσε τη ζωή του και την περιουσία του στην ανακούφιση των φυλακισμένων της Ευρώπης, επισκέφτηκε την Πάτρα στις 10 Σεπτεμβρίου 1855. Στις φυλακές Ρίου βρήκε 165 βαρυποινίτες. Λίγες μέρες πριν είχαν σκοτωθεί 45 σε σύγκρουση με τη φρουρά. Μουτζάλη Αφέντρα, «Τοπογραφικά της Μεσαιωνικής Πάτρας», *Αντίφωνον, Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν.Β. Δρανδάκη*, Θεσ/νίκη, 1994, σ. 155.

Το εσωτερικό και των δύο φρουρίων είναι σε εγκατάλειψη. Το φρούριο του Αντιρρίου ανήκει στο Πολεμικό Ναυτικό γι αυτό δεν επιτρέπεται η είσοδος. Στο φρούριο του Ρίου έχουν γίνει από την Αρχαιολογική Υπηρεσία εργασίες αποκαθαρισμού και αποχρωματώσεις κατά το χρονικό διάστημα 1980 και εξής, φυλάσσεται από αρχαιοφύλακα και είναι εν μέρει μόνον επισκέψιμο.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΣΧΟΛΙΑ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Οι κατακτήσεις της Βενετίας στον ελληνικό χώρο πραγματοποιούνται στις αρχές του 13^{ου} αιώνα και στα τέλη του 17^{ου} με κοινό χαρακτηριστικό και της πρώτης και της τελευταίας πράξης ότι η παρουσία της ήταν το αποτέλεσμα μιας εκτροπής από τους αρχικούς πολιτικοοικονομικούς στόχους που επιδίωξε να πετύχει με την ένταξή της στις σταυροφορικές κινήσεις των χριστιανικών Δυνάμεων εναντίον των *απίστων*. Όπως η απόκλιση της Δ΄ Σταυροφορίας οδήγησε από τις περιορισμένες οικονομικές επιδιώξεις του Δάνδολου στο διαμελισμό της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και στο σχηματισμό του μεγάλου Ενετικού αποικιακού κράτους, έτσι και η συμμετοχή της Βενετίας στο συνασπισμό του Linz, ενώ απέβλεπε κατά κύριο λόγο στην ανάκτηση της Κρήτης και την αποκατάσταση της ναυτικής της ηγεμονίας στην Ανατολική Μεσόγειο, κατέληξε στην κατάκτηση της Πελοποννήσου, της πιο εκτεταμένης κτήσης που απέκτησε ποτέ στον Ελλαδικό χώρο.

Η κατοχή της Πελοποννήσου, που επιδικάστηκε στους Ενετούς με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς το 1699, ήταν τελικά βραχύβια (1685-1715). Η παρακμάζουσα αυτή την εποχή Βενετία είχε περιορισμένες δυνατότητες να παίξει ουσιαστικό ρόλο στην Τουρκοκρατούμενη Ανατολή και η κατοχή της Πελοποννήσου ήταν πάνω από τις πραγματικές της δυνατότητες. Η Β΄ Ενετοκρατία, όμως, είναι ενδιαφέρουσα περίοδος στην ιστορία της Πελοποννήσου, καθώς οι Ενετοί κυρίαρχοι επιδίωξαν να εγκαθιδρύσουν νέα τάξη πραγμάτων στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή της κτήσης τους.

Στο ιστορικό πλαίσιο που συνθέτουν οι επιδιώξεις των επικυρίαρχων της ελληνικής γης, της Βενετίας αφενός, ενός κράτους αράχνη και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας αφετέρου, εντάχτηκε η μελέτη των δύο κάστρων του Ρίου και Αντιρρίου που ανεγέρθηκαν στο χώρο της σύγκρουσής τους.

Αυτά τα δύο επιθαλάσσια οχυρά είναι αγνοημένα και κακοποιημένα. Για να τα σώσουμε χρειάζεται να τα γνωρίσουμε, να τα προβάλλουμε ως μνημεία της εθνικής ιστορίας και μάλιστα μιας εποχής που δεν γνωρίζουμε. Ο Γ. Σεφέρης είχε παρατηρήσει ότι «...ξέρουμε πολύ πιο πραγματικά τους ανθρώπους που ζούσαν την εποχή του Ομήρου ή την εποχή του Συμποσίου, παρά τους ανθρώπους που έβλεπαν την Ερωφίλη στο θέατρο».¹⁴²

¹⁴² Σεφέρης Γεώργιος, *Δοκιμές*, Η έκδοση, Αθήνα, Ίκαρος, 2003, τόμος 1^{ος}, σ. 274.

Σε αντίθεση με τις δυσκολίες που προκύπτουν όταν οι οχυρώσεις που πρέπει να διασωθούν βρίσκονται στον πυρήνα μιας πόλης, τα δύο οχυρά εύκολα μπορούν να έχουν τον απαραίτητο περιβάλλοντα χώρο για να αναδειχθεί η σχέση του παλαιού και του νέου. Η κατασκευή της κρεμαστής γέφυρας Ρίου-Αντιρρίου είναι αναμφισβήτητα ένα σύγχρονο τεχνολογικό επίτευγμα και συνάμα, ένας δεύτερος πόλος στην προαναφερθείσα σχέση. Κάστρα και γέφυρα συνιστούν ένα ιστορικό και πολιτισμικό περιβάλλον με αξία.

Επιπλέον, δεν θα πρέπει να παραγνωρίζεται το ότι Βενετσιάνικα κάστρα δεν υπάρχουν βέβαια στη Βενετία, αλλά στις κτήσεις της Βενετίας. Το γεγονός αυτό δίνει και μια ιδιαίτερη ποιότητα στα μνημεία αυτά –πράγμα που ισχύει πολύ περισσότερο για το φρούριο του Ρίου που διατηρεί και την Οθωμανική του φάση – καθώς αναφέρονται και σε ένα πεδίο διεθνικής σημασίας.

Η έννοια του δικτύου έργων οχυρωματικής αρχιτεκτονικής θεωρείται εργαλείο ενοποίησης του Ευρωπαϊκού χώρου και έγινε επίκαιρη από τα τέλη του εικοστού αιώνα¹⁴³. Έτσι, πρωταρχικός σκοπός γίνεται να αναδειχθούν τα σημεία επαφής των λαών της Ευρώπης με ενοποιητικά στοιχεία τα ιστορικά τοπία και μνημεία στο δυναμικό χώρο δράσης και κινητικότητας του ευρωπαϊκού πληθυσμού. Σ' αυτό το πλαίσιο μπορεί να σχεδιαστεί ένας τουρισμός με πολιτιστικό περιεχόμενο που θα είναι μέσο και διαδικασία ταυτόχρονα υλοποίησης αυτού του σκοπού.

Τα πολιτιστικά ταξίδια γίνονται μ' αυτόν τον τρόπο σημαντική εμπειρία και προσωπική ευκαιρία για να συνειδητοποιείται η κοινή ευρωπαϊκή παράδοση, αλλά και για να αξιοποιούνται τουριστικά οι τόποι συνάντησης του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Στην Ελλάδα ο τουρισμός είναι εποχιακός και γεωγραφικά συγκεντρωμένος σε περιοχές ευαίσθητες, με αποτέλεσμα η τουριστική κίνηση να φτάνει κάποτε σε επίπεδα κορεσμού και να τίθεται θέμα προστασίας του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος. Μια πολιτική διαχείρισης των τουριστών θα έκανε θελκτική, λοιπόν, και τη διαδρομή που συνιστά το δίκτυο των ενετικών οχυρώσεων στον ελληνικό χώρο και εν προκειμένω στο χώρο του Ρίου - Αντιρρίου.

Ο χώρος αυτός έως τώρα λειτουργεί απλά ως γεωγραφικό σημείο στην αντίληψη του ταξιδιώτη που βιάζεται να διαπεραιωθεί από τη μια ακτή στην άλλη με τα πορθμεία. Σ' αυτή τη βιάση τα δύο ιστορικά μνημεία προσπερνιούνται και φοβάμαι ότι θα αγνοούνται παντελώς με το συνεχόμενο άνυσμα κυκλοφοριακής ροής πάνω στη γέφυρα.

Είναι ανάγκη, λοιπόν, ο χώρος να αποτελέσει και σημείο προορισμού και σημείο στάσης με καθορισμένο το ιδιαίτερο νοηματικό του περιεχόμενο σε μια ευρωπαϊκή και ειδικότερη εθνική πολιτιστική γεωγραφία. Και επειδή «τα έργα τέχνης ή τεχνικής δεν παρατάσσονται αλλά συντίθενται για να στοιχειοθετήσουν σενάριο, δηλαδή εποχή,

¹⁴³ Σ' αυτό το πλαίσιο λειτούργησαν τα ευρωπαϊκά προγράμματα Κοινωνικής Πρωτοβουλίας Interreg

ατμόσφαιρα, μήνυμα»¹⁴⁴, θα πρέπει οι ειδικοί επιστήμονες με τη διερμηνεία της γλώσσας να τα κάνουν «αναγνώσιμα» για το κοινωνικό σύνολο¹⁴⁵ σε μια διαδικασία επαναπαρουσίασής τους.

Προέχει η συντήρηση και η αποκατάσταση των ιστορικών αυτών μνημείων, η ένταξή τους στη σύγχρονη ζωή που θα δικαιώνει τη σωτηρία τους. Στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος «Πανευρωπαϊκοί Πολιτιστικοί Διάδρομοι», που μελετά τις εμπορικές διαδρομές μέσω των οποίων οι λαοί ήρθαν σε επαφή και αντιπαράθεση, συνδέθηκε και το πρόγραμμα «Κάστρων Περίπλους», με τη συμμετοχή του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και του Υπουργείου Πολιτισμού. Αρχαιολόγοι και αρχιτέκτονες μελέτησαν το οχυρωματικό δίκτυο και κατέληξαν σε προτάσεις διάσωσης και ανάδειξης των ενετικών έργων φρουριακής αρχιτεκτονικής, συμπεριλαμβάνοντας και τα κάστρα του Ρίου και του Αντιρρίου.

Από την επιστημονική προσέγγιση, όμως, μέχρι την υλοποίηση του έργου και στη συνέχεια τη συγκρότηση μιας πολιτιστικής τουριστικής πολιτικής υπάρχει μεγάλη απόσταση. Τίποτα δεν έχει γίνει ακόμα για τα συγκεκριμένα μνημεία, ενώ η πόλη της Πάτρας το 2006 θα είναι πολιτιστική πρωτεύουσα της Ευρώπης και η ανάδειξη των κάστρων θα πρέπει να είναι μέρος της εικόνας και της προσωπικότητάς της. Επειδή, όμως, η πολιτιστική πολιτική για να είναι αποτελεσματική εμπλέκει, πέρα από το διεθνικό, το εθνικό-στρατηγικό ενδιαφέρον, και τους περιφερειακούς και τοπικούς φορείς, οι δήμοι Πατρέων, Ρίου και Αντιρρίου θα πρέπει να συμβάλλουν αποφασιστικά προς όφελος κατ'αρχήν της τοπικής κοινωνίας.

Η ανάδειξη των σημαντικών αυτών ιστορικών μνημείων θα βοηθήσει στην κατανόηση της ιστορικής μας παράδοσης και αυτογνωσίας. Τα κάστρα ως αρχαιολογικά αντικείμενα-μνημεία μπορούν να προσφέρουν πολλά στη σύγχρονη Εκπαίδευση.¹⁴⁶ Πλούτο γνώσεων και εποπτικό υλικό για να διδαχθούν μαθήματα όπως Ιστορία, Γεωγραφία, Μαθηματικά, Τεχνολογία, Φυσική κ.ά. σε μια διεπιστημονική προσέγγιση που θα αντιμετωπίσει τα μνημεία ως σημεία και θα ανανεώσει τη διδακτική και μαθησιακή διαδικασία ευρύτερα αλλά και στο επίπεδο της Τοπικής Ιστορίας. Εδώ έχει λόγο η Μουσειοπαιδαγωγική που θα κάνει τα μνημεία στις ερωτήσεις μαθητών και άλλων επισκεπτών «φωνήεντα» με πρωτότυπους τρόπους, πέρα από το βόλεμα ενός τυποποιημένου και μαζικού εκπαιδευτικού προγράμματος που μπορεί να πλήξει τη γοητεία τους.

¹⁴⁴ Παπαδόπουλος Στέλιος, «Τα έργα τέχνης δεν μιλούν, ερμηνεύονται», *Η Καθημερινή. Τέχνες & Γράμματα*, 28 Μαρτίου 2004, σ. 2.

¹⁴⁵ Βέμη Μπίλη, «Η αρχαιολογία ως Σημειωτική: για μια άσκηση επικοινωνίας με το Αρχαιολογικό (Μουσειακό) Αντικείμενο», *Επτάκκλος*, τεύχος 14^ο, Δεκέμβριος 1999 - Φεβρουάριος 2000, σ.σ.177-185.

¹⁴⁶ Βέμη Μπίλη, ό.π.

Τα κάστρα είναι ίσως τα πιο σημαντικά και ενδιαφέροντα δείγματα της τεχνικής της εποχής τους. Χτίστηκαν, μάλιστα, σε εποχή που δεν είχε εμφανιστεί χάσμα ανάμεσα στην τεχνική και την αρχιτεκτονική, οπότε αν και εξυπηρετούσαν τις σκληρές ανάγκες του πολέμου το' καναν με κάποια χάρη, που διαπιστώνουμε στις μνημειώδεις πύλες, στις πολεμίστρες, στα γλυπτά εμβλήματα και αλλού, μεταβάλλοντας το τεχνικό σε αρχιτεκτονικό. Μένει να διαπιστώσουμε αν και η σύγχρονη γέφυρα, όταν ολοκληρωθεί η κατασκευή της, πέρα από τεχνικό επίτευγμα θα' χει κι αυτή μια ανθρώπινη πνοή που θα τη δικαιώσει ως έργο προορισμένο για τη ζωή και τον άνθρωπο.

Στο σημείο όμως που βρίσκεται η κατασκευή της σήμερα και χωρίς να είναι γνωστά τα σχέδια διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου τίθενται κάποια ερωτήματα. Το κύριο ότι η γέφυρα χαρακτηρίζεται από μια γιγαντιαία κλίμακα και διασπά το τοπίο στην παραλία του Ρίου, κυρίως, που είναι ανεπτυγμένο τουριστικό προάστιο της Πάτρας. Με κάποιους τρόπους - οι αρχιτέκτονες θα βρουν - θα ήταν καλό να στραφεί ο χώρος προς το κάστρο και τη θάλασσα, να διαμορφωθούν χώροι θέασης του κάστρου και της ευρύτερης περιοχής και ο πολιτιστικός περίπατος να οδηγεί στο φρούριο που θα είναι επισκέψιμο και λειτουργικό. Συνδέοντας μάλιστα τη διαχείριση των μνημείων με την επιχειρηματικότητα, η «Γέφυρα Α.Ε.» θα μπορούσε να καταστεί πολιτιστική χορηγός, βοηθώντας να αναδειχθούν τα κάστρα και η γέφυρα ως πνευματικό και τεχνικό ανθρώπινο επίτευγμα που ενοποιεί τον χώρο και τον χρόνο.

ПАРТИМА

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ – ΕΡΓΑΛΕΙΑ

Βασική μεθοδολογική αρχή στην εκπόνηση της εργασίας ήταν η επιτόπια προσωπική παρατήρηση και απόπειρα περιγραφής των μνημείων που εξετάζονται. Η σχετική χρήση ορολογίας της οχυρωτικής και γενικότερα οικοδομικής τεχνικής προήλθε από το γνωστικό υπόβαθρο των βασικών μου σπουδών στην Αρχαιολογία και την Ιστορία Τέχνης (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, 1973) και τη μελέτη σχετικών εργασιών συγγραφέων που παραθέτονται στη Βιβλιογραφία¹⁴⁷. Για τη σκιαγράφηση του ιστορικού πλαισίου αναφοράς, κατ' ανάγκη περιορισμένη, που αφορά στη Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας και στη διαπλοκή των οικονομικών και πολιτικών της σχέσεων, η προσέγγιση του ιστορικού χρόνου ήταν αυτή του προοπτικού και οπισθοπροοπτικού χρόνου (*temps historique rétro-prospectif*)¹⁴⁸

Εκτός από την επιτόπια έρευνα, στοιχεία συνελέγησαν από τη συνεργασία μου με αρχαιολόγους της 6^{ης} Εφορίας Βυζαντινών & Μεταβυζαντινών Μνημείων, την Έφορο κ. Γεωργοπούλου – Βέρρα Μυρτώ και την αρχαιολόγο κ. Αφέντρα Μουτζάλη καθώς και με τον κ. Γιώργο Σμύρη, αρχιτέκτονα και μελετητή του κάστρου του Αντιρρίου στο πλαίσιο του Προγράμματος ARCH 1 MED. «Κάστρων περίπλους». Το σε κλίμακα σχέδιο του κάστρου του Αντιρρίου το οποίο ευγενικά μου παραχώρησε, μου έδωσε τη δυνατότητα καταγραφής μεγεθών κάποιων μερών του κάστρου που η έλλειψη τοπογραφικών γνώσεων και οργάνων θα έκαναν ανέφικτη.

Η φωτογράφιση στα κάστρα του Ρίου και του Αντιρρίου έγινε από το φθινόπωρο του 2003 έως την άνοιξη του 2004.

¹⁴⁷ Η Βιβλιογραφική έρευνα έγινε στο Κέντρο Έρευνας Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης της Ακαδημίας Αθηνών, στις Βιβλιοθήκες του Μετσόβιου Πολυτεχνείου, του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, της Αρχαιολογικής Εταιρίας, ξένων Αρχαιολογικών Σχολών (Ιταλικής και Γαλλικής), στη Γεννάδειο, από την οποία προέρχονται το σχέδιο Grimani για το κάστρο του Ρίου (ψηφιακή αναπαραγωγή από το μοναδικό πρωτότυπο) και ο χάρτης του Regno della Morea, στη Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού, στο Internet, στα μεγάλα βιβλιοπωλεία της Αθήνας και της Πάτρας, στις εκδόσεις του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων.

Σημαντική ήταν η μελέτη στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Πατρών του Κώδικα Μέρτζιου, που είναι μια συλλογή αντιγραμμένων Ενετικών εγγράφων από τα Αρχεία της Βενετίας και αναφέρονται σε θέματα που αφορούν στην ευρύτερη περιοχή της Ενετικής Πάτρας. Τέλος, σημαντικές βιβλιογραφικές υποδείξεις μου έγιναν από την κ. Γεωργοπούλου D' Amico, Διευθύντρια Τεχνικών Υπηρεσιών ΤΑΠ και συντονίστρια του Προγράμματος «Κάστρων Περίπλους»

¹⁴⁸ Τοπόλσκι, Γιέρζι, *Προβλήματα Ιστορίας Και Ιστορικής Μεθοδολογίας*, μτφ Μαρίας Μαραγκού & Γιώργου Μαραγκού, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο, 1983, σ.σ.151-169.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

Μ.Χ. 697 Πρώτος Δόγης της Βενετίας

1082 Χρυσόβουλο του Βυζαντινού αυτοκράτορα Αλέξιου Κομνηνού παραχωρεί εμπορικά προνόμια στους Ενετούς.

1204 Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τις χριστιανικές δυνάμεις της Δ΄ Σταυροφορίας. Με τη Συμφωνία Διανομής των εδαφών του Βυζαντίου (*Partitio Terrarum Imperii Romaniae*) ο Δόγης της Βενετίας γίνεται ο «κύριος του ενός τετάρτου και μισού της αυτοκρατορίας της Ρωμανίας». Η Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας μετατρέπεται σε αποικιοκρατική δύναμη και κυριαρχεί στο εμπόριο του Levante.

1206 Ο Ενετικός στόλος καταλαμβάνει τη Μεθώνη, την Κορώνη και την Κέρκυρα την οποία παραχωρεί σε 10 Ενετούς ευγενείς. Όσες περιοχές δεν μπορεί να κατακτήσει τις παραχωρεί ως φέουδα.

1209 Ορίζονται τα σύνορα με τη Μεθώνη και την Κορώνη, αναγνωρίζεται η τυπική επικυριαρχία της Βενετίας στην Πελοπόννησο, η οποία παραχωρείται ως φέουδο στον Γοδεφρείδο Βιλλεαρδουίνο (Συνθήκη της Σαπιέντζας).

1210 Η Βενετία παραχωρεί τη Δυτική Ελλάδα ως φέουδο στο Δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Κομνηνό.

1215 Η Κέρκυρα ενσωματώνεται στο Δεσποτάτο της Ηπείρου.

1259 Μάχη της Πελαγονίας. Συντριβή και αιχμαλωσία του ηγεμόνα του πριγκιπάτου της Αχαΐας Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου από τους Έλληνες της αυτοκρατορίας της Νικαίας.

1262 Παράδοση των φρουρίων της Μάνης, του Μυστρά και της Μονεμβασίας στους Έλληνες με αντάλλαγμα την απελευθέρωση του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου. Οι Έλληνες ανακτούν τμήμα της Πελοποννήσου με κέντρο τον Μυστρά.

1267 Ο Γουλιέλμος υποτελής στους Ανδεγαβούς του βασιλείου της Νεαπόλεως, μαζί και η Κέρκυρα.

1347-1349 Πανώλης, μαύρος θάνατος.

1386 Η Κέρκυρα με πρωτοβουλία των κατοίκων της στην εξουσία της Βενετίας.

1388 Οι Ενετοί επεκτείνουν τις κτήσεις τους στον Μοριά, αγοράζοντας την περιοχή της Ακροναυπλίας από την τελευταία κληρονόμο των Φράγκων.

1389 ΟΙ Ενετοί καταλαμβάνουν το Ναύπλιο.

1394 Το Άργος περιέρχεται στη Βενετία.

1408-1419 Η Πάτρα υπό ενετικό έλεγχο. Την πόλη παραδίδει ο Λατίνος επίσκοπος Zaccaria έναντι ετήσιας αποζημίωσης.

1453 Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους.

1460 Οι Οθωμανοί καταλαμβάνουν τον Μοριά. Η Μονεμβασία υπό παπικό έλεγχο. Οι Ενετοί ανακτούν τον έλεγχο της Μεθώνης, Κορώνης, του Ναυπλίου, του Άργους και της Εύβοιας.

1463-1479 Εκδηλώνονται οι επεκτατικές διαθέσεις των Τούρκων και ξεσπά ο Α'Ενετοτουρκικός πόλεμος.

1463 Οι Οθωμανοί καταλαμβάνουν το Άργος.

1470 Οι Οθωμανοί κυριεύουν την Χαλκίδα, το σπουδαιότερο ναυτικό κέντρο των Ενετών στο Αιγαίο.

1473 Οι Ενετοί ανακαταλαμβάνουν τη Μεθώνη.

1478-1479 Οι Τούρκοι κυριεύουν τη Λευκάδα, την Κεφαλονιά, την Ιθάκη και τη Ζάκυνθο. Ήττα της Βενετίας η οποία, κατόπιν ειρηνευτικής συμφωνίας, παραδίδει την Εύβοια και το Άργος.

1468 Ο Βησσαρίων δωρίζει τη βιβλιοθήκη του στη Βενετία.

1484 Η Ζάκυνθος περιέρχεται στη Βενετία.

1499-1503 Β' Ενετοτουρκικός πόλεμος.

1499 Άλωση της Ναυπάκτου από τους Τούρκους. Οι Τούρκοι οχυρώνουν το στενό Ρίου- Αντιρρίου.

1500 Οι Τούρκοι καταλαμβάνουν τη Μεθώνη, την Κορώνη και το Παλιό Ναβαρίνο, ενώ οι Ενετοί την Κεφαλονιά και την Ιθάκη.

1503 Συνθήκη ειρήνης με την οποία επισημοποιείται η επικράτηση των Τούρκων στον ελλαδικό χώρο. Οι Ενετοί χάνουν οριστικά τις κτήσεις τους στη Μεσσηνία, αλλά επιβεβαιώνουν την κυριαρχία τους στα Ιόνια εκτός της Λευκάδας.

1537-1540 Γ' Ενετοτουρκικός πόλεμος. Στόχος των Τούρκων οι τελευταίες ενετοκρατούμενες περιοχές της Πελοποννήσου. Με τη λήξη του πολέμου η Βενετία παραδίδει στους Τούρκους τη Μονεμβασία και το Ναύπλιο.

1570-1571 Άλωση της Κύπρου από τους Τούρκους. Υπογραφή της Sacra liga antiturka ανάμεσα στον Πάπα, την Ισπανία και τη Βενετία.

1570-1573 Δ'Ενετοτουρκικός πόλεμος

1571 7 Οκτωβρίου Ναυμαχία της Ναυπάκτου. Ο Τουρκικός στόλος συντρίβεται. Η ιστορική νίκη της Ιεράς Συμμαχίας θα μείνει χωρίς συνέχεια.

1573 Δυσμενείς οι όροι λήξης του πολέμου για τη Βενετία. Οριστική απώλεια της Κύπρου.

1645-1669 Ε'Ενετοτουρκικός πόλεμος με επίκεντρο την Κρήτη.

1648-1669 Οι Τούρκοι κατακτούν την Κρήτη. Ενετικές κτήσεις παραμένουν οι

tre isole nostre del Levante, δηλαδή η Ζάκυνθος, η Κεφαλονιά και η Κέρκυρα. Νικητές και ηττημένοι εισέρχονται σε περίοδο παρακμής.

1684 Μετά την ήττα των Τούρκων στη Βιέννη, συστήνεται ο Ιερός Συνασπισμός του Linz με σκοπό την οριστική απώθησή τους και τη συμμετοχή της Αυστρίας, Γερμανίας, της Πολωνίας και της εξασθενημένης Βενετίας. Οι Ενετοί προσβλέπουν στη διασφάλιση των Επτανήσων και στην ανάκτηση των χαμένων εδαφών, κυρίως της Κρήτης και της Κύπρου.

1684-1699 ΣΤ΄ Ενετοτουρκικός πόλεμος στο πλαίσιο των πολεμικών επιχειρήσεων της συμμαχίας του Linz. Οι Ενετικές δυνάμεις προελαύνουν ανέλπιστα και υπό τον στρατηγό Φραγκίσκο Μοροζίνι καταλαμβάνουν τη Λευκάδα, την Πρέβεζα και τον Μοριά.

1699 Συνθήκη του Κάρλοβιτς. Επισημοποιείται η ήττα των Τούρκων. Στη Βενετία περιέρχονται η Λευκάδα, η Αίγινα και η Πελοπόννησος, όπου ιδρύεται το εφήμερο ενετικό αποικιακό

κράτος του Regno di Morea. Επιστρέφονται στους Τούρκους τα κάστρα της Ναυπάκτου, της Πρέβεζας και του Αντιρρίου, με τον όρο τα δύο τελευταία να κατεδαφιστούν.

1714-1718 Ζ΄ Ενετοτουρκικός πόλεμος. Οριστική κατάρρευση της κυριαρχίας των Ενετών στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο.

1718 Συνθήκη του Πασάροβιτς. Η Βενετία παραδίδει την Πελοπόννησο και το Αιγαίο στην κυριαρχία των Τούρκων, αλλά ανακτά τα Κύθηρα, Αντικύθηρα και τη Λευκάδα.

1797 Κατάλυση της Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου από τον Ναπολέοντα. Συνθήκη του Campoformio. Η Βενετία υπό Αυστριακή κατοχή. Τέλος της Ενετοκρατίας στα Επτάνησα.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΧΑΡΤΩΝ

1. *Τα Δαρδανέλλια της Ναυπάκτου*. Χαλκογραφία του Giacomo de Rossi του 1687 (Κάστρων Περίπλους, ΥΠΠΟ. Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων, Γ' έκδοση, 2001, σ. 64)
2. *Βενετία. Θάλασσα και λιμνοθάλασσα* (Fr. C. Lane, Venice A Maritime Republic, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1973, σ.3).
3. *Campo Sant' Angelo*, του Canaletto (Ιδιωτική συλλογή, Νέα Υόρκη, Fr. C. Lane, Venice A Maritime Republic, ό.π. σ.13).
4. *Η Βενετία το 1500*. Τυπωμένη ξυλογραφία στο Μουσείο Correr της Βενετίας (Fr. C. Lane, Venice A Maritime Republic, ό. π. σ.15).
5. *Η Λιτανεία του Σκηνώματος στη Piazza San Marco*, του Gentile Bellini (The Basilica of Saint Mark, Storti editioni, Venezia, 1998, σ. 10-11).
6. *Η ξύλινη γέφυρα του Rialto*, του Carpaccio (Fr. C. Lane, Venice A Maritime Republic, ό.π. σ. 214).
7. *Εργάτες του Ναυπηγείου*. Απεικόνιση στην κεντρική θύρα του ναού του San Marco (Fr. C. Lane, Venice A Maritime Republic, ό.π. σ.105).
8. *Υαλοργοί στο Murano* (Fr. C. Lane, Venice A Maritime Republic, ό.π. σ.310).
9. *Το Palazzo Dandolo-Farsetti* (Fr. C. Lane, Venice A Maritime Republic, ό.π. σ. 207).
10. *Το λιοντάρι του Αγίου Μάρκου* (Fr. C. Lane, Venice A Maritime Republic, ό.π. σ.187).
11. *Ασημένιο νόμισμα (grosso) και χρυσό δουκάτο* (Smithsonian Institution, Washington, Fr. C. Lane, Venice A Maritime Republic, ό.π. σ. 149).
12. *Ο δόγης Andrea Gritti*, του Τιτσιάνο (Τα Μεγάλα Μουσεία του Κόσμου, Εθνική Πινακοθήκη Ουάσιγκτον, Mondadori-Φυτράκης σ. 49).
13. *Ιταλική χερσόνησος - Αδριατική θάλασσα* (Fr. C. Lane, Venice A Maritime Republic, ό.π. 25).
14. *Τύποι πλοίων: α. Γαλέρα (gallea sottile) β. Φούστα (fusta)*. Βενετία, Museo Storico Navale (Ιωάννας Θ. Στεριώτου, Οι Βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646). Συμβολή στη Φρουριακή Αρχιτεκτονική του 16^{ου} και του 17^{ου} Αιώνα, τόμος Β', Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα, 1992, σ.16).
15. *Τύποι πλοίων: α. Μπριγκαντίνο (brigantino) β. Γκαλεάτσα (galeazza)*. Βενετία, Museo Storico Navale (Ιωάννας Θ. Στεριώτου, Οι Βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646). Συμβολή στη Φρουριακή Αρχιτεκτονική του 16^{ου} και του 17^{ου} Αιώνα, τόμος Β', Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα, 1992, σ. 17).

- 16: α. Ενετικές βάσεις και οι δρόμοι των караβανιών τον 13^ο αιώνα β. Οι δρόμοι των αδελφών Polo και του Marco Polo γ Οι κτήσεις της Βενετίας στο Αιγαίο κατά καιρούς (Fr. C. Lane, Venice A Maritime Republic, ό.π. σ.σ. 39, 177, 78).
17. *Η Βενετία αγκιστρωμένη στην Ανατολή* (Fernand Braudel, Μεσόγειος. Β/ Συλλογικά Πεπερωμένα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1997, σ.55).
18. *Παλαιό φρούριο Κέρκυρας* (Κάστρων Περίπλους. Οι οχυρώσεις του Ιονίου, ΥΠΠΟ, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων Διεύθυνση Αποτυπώσεων, χ.τ., χ.χ., σ.9).
19. *Φρούριο Αγίου Γεωργίου Κεφαλονιάς* (Κάστρων Περίπλους. Οι οχυρώσεις του Ιονίου, ΥΠΠΟ, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων Διεύθυνση Αποτυπώσεων, χ.τ., χ.χ., σ.18).
20. *Φρούριο Άσσου Κεφαλονιάς* (Κάστρων Περίπλους. Οι οχυρώσεις του Ιονίου, ΥΠΠΟ, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων Διεύθυνση Αποτυπώσεων, χ.τ., χ.χ., σ. 26).
21. *Φρούριο Ζακύνθου* (Κάστρων Περίπλους. Οι οχυρώσεις του Ιονίου, ΥΠΠΟ, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων Διεύθυνση Αποτυπώσεων, χ.τ., χ.χ., σ.30).
22. *Το Κάστρο της Μεθώνης και το λιμάνι την εποχή της Ενετοκρατίας*. Χαλκογραφία 17^{ου} αιώνα (Τα Κάστρα της Ελλάδας, Explorer, 2002,σ. 123).
23. *Το Κάστρο της Κορώνης* (Τα Κάστρα της Ελλάδας, Explorer, 2002,σ. 120).
24. *Μονεμβασιά. Πύλη της επάνω πόλης* (Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα Οχυρωματικής Αρχιτεκτονικής, ΥΠΠΟ Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Αθήνα, 2001)
25. *Παλαμήδι: η κλιμακωτή άνοδος και η πύλη της θάλασσας* (Έφης Καρποδίνη-Δημητριάδη, Κάστρα της Πελοποννήσου, εκδόσεις Adam, Αθήνα, 1993, σ. 61).
26. *Napoli di Romania* (Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα Οχυρωματικής Αρχιτεκτονικής, ΥΠΠΟ Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Αθήνα, 2001)
27. *Negroponte*. Χαρακτικό (Τα Κάστρα της Ελλάδας, Explorer, 2002, σ. 146).
28. *Candia. Κρήτη* (Ο Χάνδακας κατά την τελευταία περίοδο της πολιορκίας του, Βενετία, Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, Ιστορία Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τόμος Ι', σ.346)
29. *Χανιά. Κρήτη* (Ιδιωτική Συλλογή Γ. Χριστόπουλου, Ιστορία Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τόμος Ι', σ.335).
30. *Ρέθυμνο. Κρήτη* (Ιδιωτική Συλλογή Γ. Χριστόπουλου, Ιστορία Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τόμος Ι', σ.339).
31. *Έλληνας stradioto με πανοπλία και άλογο* (Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο, Ιστορία Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τόμος Ι', σ. 261).

32. *Τα πυροβόλα ανατρέπουν τις παλιές μεθόδους πολέμου. Χαρακτικό* (Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα Οχυρωματικής Αρχιτεκτονικής, ΥΠΠΟ Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Αθήνα, 2001, σ.40).
33. *Μεταβατική φάση του fronte bastionato* (Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα Οχυρωματικής Αρχιτεκτονικής, ΥΠΠΟ Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Αθήνα, 2001, σ. 40).
34. *Κανόνια α. Aspide των 12 λιβρών β. Sacro των 12 λιβρών γ. Colubrina των 50 λιβρών* (Βενετία, Museo Storico Navale, Ιωάννας Θ. Στεριώτου, Οι Βενετικές οχυρώσεις του Ρεθόμνου (1540-1646). Συμβολή στη Φρουριακή Αρχιτεκτονική του 16^{ου} και του 17^{ου} Αιώνα, τόμος Β΄, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα, 1992, σ.13).
35. *Κανόνια α. Cannone των 50 λιβρών β. Moschetto da braga της 1 λίβρας γ Petriera da braga των 12 λιβρών* (Βενετία, Museo Storico Navale, Ιωάννας Θ. Στεριώτου, Οι Βενετικές οχυρώσεις του Ρεθόμνου (1540-1646). Συμβολή στη Φρουριακή Αρχιτεκτονική του 16^{ου} και του 17^{ου} Αιώνα, τόμος Β΄, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα, 1992, σ.14).
36. *Θεωρητικό σχήμα χάραξης οχυρωματικού περιβάλλον με προμαχώνες* (Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα Οχυρωματικής Αρχιτεκτονικής, ΥΠΠΟ Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Αθήνα, 2001, σ. 41).
37. *Εργοτάξιο οχύρωσης 17^{ου} αιώνα* (Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα Οχυρωματικής Αρχιτεκτονικής, ΥΠΠΟ Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Αθήνα, 2001, σ. 42).
38. *Εργαλεία για τις χωματουργικές εργασίες των οχυρώσεων*, (Ιωάννας Θ. Στεριώτου, Οι Βενετικές οχυρώσεις του Ρεθόμνου (1540-1646). Συμβολή στη Φρουριακή Αρχιτεκτονική του 16^{ου} και του 17^{ου} Αιώνα, τόμος Β΄, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα, 1992, σ. 126).
39. *Παναχαϊκόν όρος*. Γκραβούρα (Στέφανος Ν. Θωμόπουλος, Ιστορία της πόλεως των Πατρών, Αχαϊκές εκδόσεις, Πάτρα, 1999, τόμος Α, σ. 22).
40. *Η Πάτρα τον ΙΖ΄ αιώνα*. Χαλκογραφία (Στέφανος Ν. Θωμόπουλος, Ιστορία της πόλεως των Πατρών, Αχαϊκές εκδόσεις, Πάτρα, 1999, τόμος Β΄, σ. 207).
41. *Πατραϊκός κόλπος*. Γκραβούρα (Στέφανος Ν. Θωμόπουλος, Ιστορία της πόλεως των Πατρών, Αχαϊκές εκδόσεις, Πάτρα, 1999, τόμος Α΄, σ. 61).
42. *Το Οθωμανικό κάστρο του Ρίου*. Σχέδιο Grimani (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, ψηφιακή αναπαραγωγή κατά παραγγελία, Μάιος 2004)
- 43: *Ρίον .Οι τρεις βόρειοι πύργοι του Οθωμανικού οχυρού* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)

- 44: *Ρίον. Οθωμανικό οχυρό: η είσοδος στον τριπλό βόρειο πύργο* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)
- 45: *Ρίον. Οθωμανικό οχυρό: η οκταγωνική πυριτιδαποθήκη, οι κλίμακες ανόδου στον τριπλό πύργο και τμήμα περιβόλου (νότια όψη)* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)
- 46: *Ρίον. Οθωμανικό οχυρό: Ανατολικό τείχος* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)
- 47: *Ρίον. Οθωμανικό οχυρό: Τχνη του δυτικού τείχους* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)
- 48: *Ρίον. Οθωμαν. οχυρό: Ο Ν.Α. πύργος από το εσωτερικό* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)
- 49: *Ρίον. Οθωμανικό οχυρό: Ο Ν. Δ. πύργος* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)
- 50: *Ρίον. Οθωμανικό οχυρό: Οι κεντρικοί πύργοι της νότιας πλευράς από την τάφρο* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)
- 51: *Ρίον. Οθωμανικό οχυρό: Η είσοδος* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)
- 52: *Ρίον. Οθωμανικό οχυρό: Καταχύστρα* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)
- 53: *Ρίον. Οθωμανικό οχυρό: Οι νότιοι πύργοι. Ο μεγαλύτερος από τους δύο είναι σήμερα ναός της Ζωοδόχου Πηγής* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)
- 54: *Ρίον. Οθωμανικό οχυρό. Η αψιδωτή είσοδος στον πύργο, ναό της Ζωοδόχου Πηγής* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)
- 55: *Ρίον. Οθωμανικό οχυρό. Το εσωτερικό του πύργου* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)
- 56: *Ρίον. Οθωμανικό οχυρό. Επαλξη νότιου τείχους* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)
- 57: *Ρίον. Οθωμανικό οχυρό. Το χαμάμ.* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)
- 58: *Ρίον. Σχέδια Grimani για ανακατασκευή του φρουρίου του Ρίου.*(Κάστρων Περίπλους, ΥΠΠΟ, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων Διεύθυνση Αποτυπώσεων, Γ' έκδοση, Αθήνα, 2001, σ.62).
- 59: *Ρίον. Φωτογραμμετρική αποτύπωση* (Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα Οχυρωματικής Αρχιτεκτονικής, ΥΠΠΟ Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Αθήνα, 2001, σ. 112, παραχώρηση της μεγέθυνσης από την κ. Γεωργοπούλου- Βέρρα Μυρτώ, έφορο 6^{ης} Εφορίας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων στην Πάτρα).
- 60: *Ρίον. Εξωτερικό τριγωνικό οχύρωμα* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)
- 61: *Ρίον. ΝΑ προμαχώνας με πεντάτοξη γέφυρα πρόσβασης* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)

62: *Ρίον. Γωνιόλιθοι από τον αρχαίο ναό του Ποσειδώνα στο ΝΑ άκρο.* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)

63: *Ρίον. Δυτικός Ενετικός προμαχώνας.* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)

64: *Ρίον. Ενετικό μεταπρομαχώνιο τείχος. με αντηρίδες.* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)

65: *Ρίον. Τμήμα βόρειου προμαχώνα με πυριτιδαποθήκη και εισόδους στις σήραγγες.* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)

66: *Ρίον. Σήραγγα* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)

67: *Ρίον. Τμήμα Ανατολικού Ενετικού τείχους με κλίμακα για τον περίδρομο και εισόδους σηράγγων.* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)

68 *Ρίον. Αποψη του εσωτερικού φρουρίου από το ΒΔ τείχος.* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)

69 *Χαϊρεδδίν Μπαρμπάρσσα, (Ιστορία Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τόμος Γ', σ.78).*

70 *Κάτοψη Ενετικού κάστρου του Αντιρρίου.* (Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα Οχυρωματικής Αρχιτεκτονικής, ΥΠΠΟ Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Αθήνα, 2001, σ. 114, παραχώρηση της κάτοψης σε κλίμακα από τον κ.Σμύρη Γιώργο, αρχιτέκτονα και συγγραφέα του σχετικού δοκιμίου του τόμου).

71 *Το οχυρό της εισόδου στο κάστρο του Αντιρρίου.* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)

72 *Αντίρριο Διακρίνεται η κανονιοθυρίδα στο ΒΑ άκρο του οχυρού της εισόδου προς την τάφρο.* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)

73 *Αντίρριο Η τάφρος.* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)

74 *Αντίρριο ΒΔ κανονιοθυρίδα οχυρού εισόδου, κλίση τείχους και διακοσμητικό κυμάτιο.* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)

75 *Αντίρριο Ο εσωτερικός διάδρομος του οχυρού της εισόδου.* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)

76 *Αντίρριο Όψη του οχυρού της εισόδου από το εσωτερικό του κάστρου* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)

77 *Αντίρριο ΒΑ πλευρά του οχυρού της εισόδου από το εσωτερικό του κάστρου* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)

78 *Αντίρριο ΒΔ πλευρά του οχυρού της εισόδου από το εσωτερικό του κάστρου* (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)

- 79 *Αντίρριο Κεκλιμένο επίπεδο ανεβάζει στις επάλξεις του ΒΔ τείχους (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)*
- 80 *Αντίρριο Θολωτές αίθουσες στο ΒΔ τείχος (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)*
- 81 *Αντίρριο Ρομβοειδής μικρός προμαχώνας στο δυτικό τείχος (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)*
- 82 *Αντίρριο Αψιδωτή αίθουσα μικρού δυτικού προμαχώνα (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)*
- 83 *Αντίρριο Σύγχρονη πόρτα δυτικού τείχους (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)*
- 84 *Αντίρριο Τρίπλευρος χώρος νότιου τμήματος του κάστρου από το εσωτερικό (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)*
- 85 *Αντίρριο Αψιδωτές αίθουσες νότιου τμήματος. (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)*
- 86 *Αντίρριο ΝΑ ορθογώνιος πύργος (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)*
- 87 *Αντίρριο Νότιο εξωτερικό τμήμα κάστρου (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)*
- 88 *Αντίρριο ΝΑ εξωτερική πλευρά του κάστρου (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)*
- 89 *Αντίρριο Ανατολικό τείχος. (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)*
- 90 *Αντίρριο Ορθογώνιος ανατολικός πύργος εξωτερικά (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)*
- 91 *Αντίρριο Καγκελόπορτα Πολεμικού Ναυτικού (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)*
- 92 *Αντίρριο Αψιδωτή είσοδος ορθογώνιου ανατολικού πύργου από το εσωτερικό (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)*
- 93 *Αντίρριο ΒΑ Εξαγωγικός πύργος από το εσωτερικό (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)*
- 94 *Αντίρριο Θόλος αίθουσας ΒΑ εξαγωγικού πύργου (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)*
- 95 *Ρίον Ο τάφος του Λοχαγού Liefroy (Προσωπικό αρχείο, 2003-2004)*

Χάρτης 1. Το Στενό του Ρίον και Αντιρρίου. Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού.

Χάρτης 2. *Regno della Morea* (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, ψηφιακή αναπαραγωγή κατά παραγγελία, Μάιος 2004).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

1. Andrews, Kevin, *Castles of the Morea*, Princeton, New Jersey, 1953.
2. Bengston, Hermann, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος*, 2^η έκδοση, Αθήνα, εκδ. Μέλισσα, 1991.
3. Braudel, Fernand, *Μεσόγειος Α/ Ο Ρόλος του Περίγυρου*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1993.
4. Braudel, Hermann, *Μεσόγειος Β/ Συλλογικά Πεπρωμένα*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1993.
5. Brown, Horatio, *The Venetian Republic*, London, The Temple Primers, 1802.
6. Chantaire, Pierre, *Dictionaire Etymologique de la Langue Greque*, 1968.
7. Dante, Alighieri, *Inferno, Canto XXI*, 7-18.
8. Dodwell, Edward, *A Classical and Topographical Tour through Greece during the Years 1801, 1805 and 1806*, London, 1819.
9. Lane, C. Frederic, *Venice A Maritime Republic*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1973.
10. Leake, William Martin, *Travels in the Morea*, London, 1830.
11. Lidell G. Henry, Scott Robert, *Μέγα Λεξικόν Της Ελληνικής Γλώσσης*, Αθήναι, 1907.
12. Miller, William, *Essays on the Latin Orient*, Cambridge, 1921.
13. Miller, William, *The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204-1566)*, Cambridge, 1964.
14. Pinzelli, G.L. Eric, *Les Forteresses De Moree. Projets De Restaurations et de Demantelements Durant La Seconde Periode Venitienne (1685-1715)*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Ανάτυπο από το Περιοδικό Θησαυρίσματα 30 (2000), Βενετία, 2000.
15. Rouqueville, Fr., *Voyage dans la Grece*, Paris, 1826.
16. Toy, Sidney, *A History of Fortification. From 3000 B.C. To A.D. 1700*. Λονδίνο, 1955.
17. Trojanos, Sp., “Die institution der Καστροκτισία im Byzantinischen reich „ στο *Πεπραγμένα. Η Έπιστημονική Σύνοδος*, Τεχνικόν Επιμελητήριον της Ελλάδος, Αθήναι, 1968.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

1. Αθανασούλης, Δημήτριος, « Η Ενετοκρατία στα Ιόνια, τη Δυτική Ελλάδα και την Πελοπόννησο. Η νέα οχυρωματική τεχνολογία και η εφαρμογή της στα ενετικά κάστρα του ελλαδικού χώρου», στο *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες, Δίκτυα Οχυρωματικής Αρχιτεκτονικής*, ΥΠΠΟ Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Αθήνα, 2001.
2. Βακαλόπουλος, Απόστολος, «Η τελευταία περίοδος βενετικής κυριαρχίας 1685-1715», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1975.
3. Βασιλάτος, Νικόλαος, *Κάστρα της Ελληνικής Γης*, Αθήνα, 1991.
4. Βέμη, Μπίλη, «Η αρχαιολογία ως Σημειωτική : για μια άσκηση επικοινωνίας με το Αρχαιολογικό (Μουσειακό) Αντικείμενο, *Επτάκυκλος*, τεύχος 14^ο , Δεκέμβριος 1999- Φεβρουάριος 2000.
5. Γεωργοπούλου- Βέρρα, Μυρτώ, « Κάστρο του Ρίου», στο *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα Οχυρωματικής Αρχιτεκτονικής*, ΥΠΠΟ Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Αθήνα, 2001.
6. Γιαννόπουλος, Ι.Γ., «Η Περιήγησις του Εβλιγιά Τσελεμπί ανά την Στερεάν Ελλάδα» στο *Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών*, 1969-1970.
7. Γκίκας, Π. Γιάννης, *Κάστρα. Ταξίδια στην Ελλάδα του θρύλου και της πραγματικότητας*, τόμος Δ', Αθήναι, 1990.
8. Θουκυδίδου, *Ιστορία*, ,Βιβλίο Β, 86,92.
9. Θωμόπουλος, Ν. Στέφανος, *Ιστορία της πόλεως των Πατρών. Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι το 1821*, επιμ. Βασίλη Λάζαρη, 4^η έκδοση, Πάτρα, Αχαϊκές εκδόσεις, 1999.
10. Καλονάρος, Πέτρος, *Το Χρονικόν του Μορέως. Το Ελληνικόν κείμενον κατά τον Κώδικα της Κοπεγχάγης μετά συμπληρώσεων και παραλλαγών εκ του Παρισινού*, Αθήνα, Αρχαίος εκδοτικός οίκος Δημ. Δημητράκου Α.Ε. χ.χ.
11. Καρποδίνη- Δημητριάδη, Έφη, *Κάστρα της Πελοποννήσου*, Αθήνα, 1993.
12. Κοντογιάννης, Νίκος, «Κάστρο της Μεθώνης», στο *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες .Δίκτυα Οχυρωματικής Αρχιτεκτονικής*, Αθήνα, ΥΠΠΟ Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, 2001.
13. Κρεμμυδάς, Βασίλης, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18^ο αιώνα (1715-1792). Με Βάση Τα Γαλλικά Αρχεία*, 1972.
14. Κωστάκη, Π. Θανάση, «Ο Εβλιγιά Τσελεμπί στην Πελοπόννησο», *Πελοποννησιακά Χρονικά*, τόμος ΙΔ', 1981.

15. Mangeart, J., *Αναμνήσεις από τον Μοριά, Μτφ. Γ. Τσουκαλά*, Αθήναι, 1957.
16. Μέρτζιος, Κ., *Η πόλις των Πατρών εις τα αρχεία της Ενετίας (Κώδιξ Μέρτζιου)*, Δημοτική Βιβλιοθήκη Πατρών, 1957
17. Μουτζάλη, Αφέντρα, «Αμπελοκαλλιέργεια στη Βενετοκρατούμενη Βοστίτσα», στο *Οίνον ιστορώ. Αμπελοοινική ιστορία και Αρχαιολογία της ΒΔ Πελοποννήσου*, επιμέλεια Πίκουλα Γ.Α., Αθήνα, 2001.
18. Μουτζάλη, Αφέντρα, «Η Εβραϊκή κοινότητα Πατρών κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους», στο *Οι Εβραίοι στον Ελληνικό χώρο: Ζητήματα Ιστορίας στη μακρά Διάρκεια*, Εταιρία μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, Πρακτικά Α΄ Συμποσίου Ιστορίας, Θεσσαλονίκη, 23-24 Νοεμβρίου 1991, Εκδόσεις Γαβρηλίδης, Αθήνα, 1995.
19. Μουτζάλη, Αφέντρα, «Τοπογραφικά της Μεσαιωνικής Πάτρας», στο *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν.Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη, 1994.
20. Μπακιρτζής Νικόλας, Ωραιόπουλος Φίλιππος, «Δοκίμιο για την Οχυρωτική στο Βυζάντιο. Ο Βορειοελλαδικός χώρος 4^{ος}-15^{ος} αιώνας», στο *Ωρες Βυζαντίου. Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο*, ΥΠΠΟ, 9^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 2001.
21. Μπαμπινιώτη, Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα, 1998.
22. Μυλωνά, Ζωή, «Κάστρο Ζακύνθου», στο *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα Οχυρωματικής Αρχιτεκτονικής*, Αθήνα, ΥΠΠΟ Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, 2001.
23. Ντόκος, Κωνσταντίνος- Παναγόπουλος, Γεώργιος, *Το Βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα, 1993.
24. Ομήρου, *Ιλιάς*, Β, 638.
25. Πανοπούλου, Αγγελική, «Οι Βενετοί και η ελληνική πραγματικότητα. Διοικητική, Εκκλησιαστική, Οικονομική οργάνωση», στο *Όψεις της ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού*, Αρχαιακά Τεκμήρια. Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1993.
26. Παπαδόπουλος, Στέλιος, «Τα έργα τέχνης δεν μιλούν, ερμηνεύονται», *Η Καθημερινή. Τέχνες & Γράμματα*, 28 Μαρτίου 2004.
27. Πausανίου, *Ελλάδος Περιήγησις. Αχαϊκά και Αρκαδικά*, επιμ. Νικολάου Παπαχατζή, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., 1980.

28. Πausανίου, *Ελλάδος Περιήγησις. Φωκικά*, επιμ. Νικολάου Παπαχατζή, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1981.
29. Πλουτάρχου, *Των επτά σοφών συμπόσιον. Ηθικά*, επιμ. Γ.Μ. Βερναδάκη, Teubneri Lipsiae, 1908.
30. Ποζιόπουλος, Διονύσης, « Η μεταβατική μορφή των μεσαιωνικών οχυρώσεων της Ρόδου προς αντιμετώπιση των πυροβόλων όπλων», *Τεχνική Περιοδική Έκδοση*, τόμος Α΄, Αθήνα, 1984.
31. Ρηγάκου, Διαμάντω, «Κάστρο Άσσου Κεφαλληνίας», στο *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα Οχρωματικής Αρχιτεκτονικής*, Αθήνα, ΥΠΠΟ Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, 2001.
32. Ρηγάκου, Διαμάντω, «Κάστρο Αγίου Γεωργίου Κεφαλληνίας», στο *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα Οχρωματικής Αρχιτεκτονικής*, Αθήνα, ΥΠΠΟ Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, 2001.
33. Σμύρης, Γιώργος, «Παλαιό φρούριο της Κέρκυρας», στο *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα οχρωματικής Αρχιτεκτονικής*, Αθήνα, ΥΠΠΟ Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, 2001.
34. Σμύρης, Γιώργος, «Νέο φρούριο της Κέρκυρας» στο *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα οχρωματικής Αρχιτεκτονικής*, Αθήνα, ΥΠΠΟ Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, 2001.
35. Σμύρης, Γιώργος, «Κάστρο Αντιρρίου», στο *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα Οχρωματικής Αρχιτεκτονικής*, ΥΠΠΟ Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Αθήνα, 2001.
36. Στεριώτου, Ιωάννα, *Οι Βενετικές Οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646). Συμβολή στη Φρουριακή Αρχιτεκτονική του 16^{ου} και του 17^{ου} Αιώνα*, Αθήνα, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Αναστηλώσεων, 1992.
37. Σφηκόπουλος Θ. Ιωάννης, *Τα Μεσαιωνικά κάστρα του Μορηά*, Αθήναι, 1968.
38. Σφηκόπουλος, Θ. Ιωάννης, *Μεσαιωνικά κάστρα και πύργοι στη Ρούμελι*, Αθήνα, 1981.
39. Τσεκές Γιώργος, «Κάστρο της Ακροναυπλίας», στο *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα Οχρωματικής Αρχιτεκτονικής*, Αθήνα, ΥΠΠΟ Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, 2001.
40. Τσελίκας, Άγγελος, «Μεταφράσεις Βενετικών Εκθέσεων Περί Πελοποννήσου», *Πελοποννησιακά*, τόμος ΙΕ΄, 1982-1984.

41. Τσούρσιτς, Σλόμπονταν, «Οχρωματική αρχιτεκτονική στα Μεσαιωνικά Βαλκάνια», *Η Καθημερινή. Επτά ΗΜΕΡΕΣ*, Μάρτιος 2000.
42. Τριανταφύλλου, Ν. Κώστα, *Ιστορικό Λεξικό των Πατρών*, τρίτη έκδοση, Πάτρα, 1995.
43. Χασιώτης, Ιωάννης, «Η κάμψη της Οθωμανικής δυνάμεως» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τόμος ΙΑ΄, Αθήνα, 1975.
44. Χασιώτης, Ιωάννης, «Ο Ελληνισμός κατά τους δύο πρώτους αιώνες μετά την άλωση», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος Ι΄, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., 1974.
45. Χασιώτης, Ιωάννης, «Πολεμικές Συγκρούσεις στον Ελληνικό χώρο και η συμμετοχή των Ελλήνων σ'αυτές» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, , τόμος Ι΄, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., 1974.
46. Χατζηδάκης, Μανόλης, «Πνευματικός Βίος και Πολιτισμός 1669-1821. Η Τέχνη. Πελοπόννησος», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., τόμος ΙΑ΄ Αθήνα, 1975.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

004000102070

